

N Á R O D O P I S N Á

revue

2/2025

N Á R O D O P I S N Á

revue

2/2025

OBSAH

Studie k tématu Hranice sociální, kulturní i geografické

Informačné tabule, politika pamäti a reprezentácie dnešnej slovensko-ukrajinskej hranice (<i>Katarína Popelková – Jana Nosková</i>)	75
Tekuté hranice Európy: Príspevok k zmene počítania času na Ukrajine a jeho vplyvu na vnímanie hraníc východnej a západnej Európy (<i>Martina Bocánová – Tetiana Kucher</i>)	93
The New Place of Collective Memory in Brittany: La Vallée des Saints (<i>Eszter Anna Nyúl</i>)	106
Hranice tzv. hanáckých nářečí v minulosti a nyní (<i>Marta Šimečková</i>)	119

Rozhovor

O písních, jejich nositelích a důležitosti terénního výzkumu. Rozhovor s jubilantkou Martou Toncrovou (<i>Lucie Uhlíková</i>)	136
---	-----

Společenská kronika

Vilmos Voigt neodišel... (1940 – 2025) (<i>József Liszka</i>)	141
---	-----

Konference

Unwriting – 17. mezinárodní konference SIEF v Aberdeenu (<i>Barbora Navrátilová</i>)	143
Proměny obyčejové tradice a její současné vnímání (<i>Ilona Vojancová</i>)	145

Výstavy

Od partyzánek po sparty. Kuřáctví v socialistickém Československu (<i>Marta Ulrychová</i>)	146
Výstava Hitler ist kaputt! (<i>Marta Ulrychová</i>)	147

Recenze

M. Válka: Kamenina na Moravě. K procesu industrializace keramické výroby v 19. století (<i>Jiří Pajer</i>)	148
I. Šafránková: Ozvěny vzpomínek ze staré Šumavy (<i>Marta Ulrychová</i>)	150

Contents in English	152
---------------------	-----

Informačné tabule, politika pamäti a reprezentácie dnešnej slovensko-ukrajinskej hranice

Katarína Popelková – Jana Nosková

DOI: 10.62800/NR.2025.2.01

Information Panels, Politics of Memory, and Representations of the Contemporary Slovak-Ukrainian Border

This article explores public representations (in the sense of Dan Sperber) of the Slovak-Ukrainian border, examining its multi-layered nature from the geopolitical level to social practices and cultural productions. It focuses on the creation of border representations through a specific medium: a set of information panels installed in the Slovak borderlands since 2017. These panels are conceptualized as a medium that thematises and reproduces specific images and discourses related to the state border. The content communicated through the panels is interpreted as a tool of politics of memory and the construction of cross-border memory. In the final section, the article draws on excerpts from interviews with local residents to illustrate competing representations of the border and highlights the questions of temporality and situationality inherent in these representations.

Key words: Slovak-Ukrainian borderlands, politics of memory, educational trails, public representations

Acknowledgement: The study was funded by the Czech Science Foundation (GA ČR), project No. 23-05924S – Between "East" and "West" – border experiences and narratives on the Czech-Slovak and Slovak-Ukrainian state borders.

Contact: PhDr. Katarína Popelková, CSc., Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., detašované pracovište Brno, Veveří 97, 602 00 Brno; e-mail: popelkova@eu.cas.cz; ORCID 0000-0002-8163-4800

Mgr. Jana Nosková, Ph.D., Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., detašované pracovište Brno, Veveří 97, 602 00 Brno; e-mail: noskova@eu.cas.cz; ORCID 0000-0001-6832-515X

Jak citovat / How to cite: Popelková, Katarína – Nosková, Jana. 2025. Informačné tabule, politika pamäti a reprezentácie dnešnej slovensko-ukrajinskej hranice. *Národopisná revue* 35 (1): 75–92. <https://doi.org/10.62800/NR.2025.2.01>

*„Tesne pred žatvou natiahli Sovieti cez cestu i polia drôty
a po úrodu si už nemohli ísť.“*

*(O hranici vo veľkých Slemenciach.
Informačná tabuľa Veľké Slemence)*

V centre pozornosti nasledujúcich riadkov stoja reprezentácie hranice na slovensko-ukrajinskom pohraničí. Článok je jedným z výstupov projektu *Mezi „Východem“ a „Západem“ – zkušenosti s hranicí a naratívy o hranici na česko-slovenském a slovensko-ukrajinském pomezí*, v ktorom sme mapovali kontexty, diskurzy a praktiky aktívne pri definovaní hranice zdola. Hľadali sme odpovede na dve výskumné otázky: 1) čo

a ako sa hovorí o štátnej (politickej) hranici, jej význame a funkciách; 2) či a ako sa predstava hranice, jej obrazy a imaginácie spájajú s minulosťou. V tomto texte sa venujeme vytváraniu reprezentácií hranice, jej tematizovaniu v jednom presne určenom médiu, a tým je set informačných tabúl umiestnených na slovensko-ukrajinskom pohraničí. O týchto tabuliach uvažujeme ako o médiu, ktoré tematizuje a reprodukuje určité obrazy a diskurzy o štátnej hranici Slovenska s Ukrajinou. Zároveň sa nazdávame, že obsahy sprostredkované týmto médiom možno využiť na analýzu politiky pamäti, pretože aktéri, ktorí tabule na verejnom priestore umiestnili, takto do neho intervedujú a svoje reprezentácie verejne

ponúkajú. Politiku pamäti chápeme ako zámernú stratégiu daných aktérov.

Naše výskumné otázky sa teda týkajú reprezentácií hranice na jej slovenskej strane v danom médiu, ale zároveň i toho, ako sa predstava hranice, jej obrazy a imaginácie spájajú s minulosťou. V článku pomocou triangulácie dát (do analýzy čiastočne vtiahneme obrazy hranice u obyvateľov pohraničia) ale tiež ukážeme, že reprezentácie hranice v danom médiu môžu byť sporné, že pamäť a obrazy hranice šírené vybraným médiom sú iba jedny z možných.

Záujem o štúdium vyjednávania významov vychádza aj z chápania hranice, ktoré v článku aplikujeme. To pre-pája optiku analýzy politicko-teritoriálneho rozmeru hraníc s adresovaním jej symbolicko-sociálneho rozmeru a skúsenosti (napr. Paasi 1998; Brambilla 2019). Zohľadňuje ako jej geopolitické aspekty (hranica ako fyzické oddelenie medzi krajinami, nástroj mocenských vzťahov a výraz spoločenského poriadku), tak i jej povahu ako sociálne konštruovaného fenoménu, t. j. na hranicu nazeráme ako na výsledok každodennej skúsenosti a sociokultúrnych faktorov (viac pozri Wille – Gerst – Krämer 2021: 11).

Náš text štruktúrujeme do niekoľkých kapitol – najprv spomenieme historicko-geografický kontext slovensko-ukrajinskej hranice, potom sa venujeme otázkam hranice, pamäti a náučných chodníkov, ktoré vymedzujú tému nášho článku. Pokračujeme popisom metodológie, pretože vysvetlenie toho, ako sme k analýze tabúl pristupovali, je pre ňu kľúčové. Napokon si všimame obsahovú stránku tabúl a konfrontujeme svoje zistenia s ďalšími dátami z terénu.

Historicko-geografický kontext

Dnešná hranica medzi Slovenskom a Ukrajinou bola inštitucionalizovaná po druhej svetovej vojne. Pri svojom vytýčení v júni 1945 rozdelila geografický priestor, ktorý historicky predstavoval etnicky (Maďari, Rusíni, Slováci, Židia) a nábožensky (evanjelici a kalvíni, grécki a rímski katolíci, izraeliti, pravoslávni) zmiešaný región. V medzivojnovom období patril do Československej republiky, ležali na ňom najvýchodnejšie okresy Slovenska a Podkarpatská Rus a predstavoval ekonomicky a infraštruktúrne prepojený celok. Jeho centrami boli dnešné západoukrajinské mestá Čop, Užhorod, Mukačevo a Veľkyj Bereznij.¹ Územie, ktoré sa v júni 1945 ocitlo v So-

vietskom zväze, je dnes najzápadnejším územným celkom Ukrajiny s názvom Zakarpatská oblasť.

Nové východné pohraničie Československa, ktoré v roku 1945 vzniklo v dôsledku posunutia hraníc sovietskeho územia na západ, stratilo prístup k spádovým mestským centráram i významnej dopravnej infraštruktúre. Osobné a príbuzenské kontakty boli prerušené a ľudia oddelení hranicou zostali napriek geografickej a kultúrnej blízkosti (a to ako na severe v oblasti osídlenej Rusínmi, tak na juhu so zastúpením maďarského obyvateľstva) bez možnosti vzájomnej komunikácie.

Hranica totiž nielenže prerušila živé väzby, ale ako vyjadrenie geopolitickej situácie, ktorú skončenie druhej svetovej vojny nastolilo v Európe, vytvorila medzi vtedajším Československom a Sovietskym zväzom pevnú, sovietskou stranou prísne stráženú líniu, napriek tomu, že oficiálne spájala dve priateľské socialistické krajiny patriace počas ďalších takmer piatich desaťročí do jedného ekonomického a politického (sovietskeho) bloku. Po páde komunistických režimov vo východnej Európe koncom 80. rokov a po rozpade postsocialistických federácií sa hranica stala v roku 1993 hranicou dnešných štátov Ukrajina a Slovenská republika. Rozvíjanie vzájomných susedských vzťahov a otváranie hranice, či jej premena zo symbolickej bariéry na most postupujú v kontexte geopolitiky, postsocialistických politických a ekonomických transformácií oboch krajín a európskej integrácie len pomaly a protirečivo. Proces rozširovania Európskej únie (EÚ) smerom na východ, v rámci ktorého sa jej členom stala v roku 2004 i Slovenská republika, a posilňovanie vnútorných ekonomických väzieb EÚ našli svoj výraz aj v skutočnosti, že od roku 2007 sa na slovensko-ukrajinskej hraničnej línii končí schengenský priestor. V jeho rámci môžu osoby voľne prekračovať hranice a na celom území zmluvných štátov je zabezpečený voľný obeh tovaru bez hraničnej kontroly. Súčasne tu Slovensko susedí s Ukrajinou, ktorá do EÚ nepatrí, hoci od roku 2017 je jej asociovaným partnerom. Slovensko v duchu európskych pravidiel vynaložilo značné úsilie na liberalizáciu vízového režimu, zjednodušenie a sprehľadnenie manažmentu hranice (Benč 2017), ktoré majú umožniť všestrannú spoluprácu EÚ s Ukrajinou. Od roku 2022 Ukrajina čelí vojenskej agresii zo strany Ruska, čo opäť zmenilo geopolitický efekt slovensko-ukrajinskej hranice.²

Predmetom nášho výskumu je pohraničné územie Slovenskej republiky, ktoré lemuje hraničnú líniu dlhú 98 km a tvorí súčasť Košického a Prešovského samosprávneho kraja. V rámci celej krajiny je to jej najvýchodnejší okraj. Severná oblasť (od obce Nová Sedlica v blízkosti slovensko-poľskej hranice po mesto Sobrance) má hornatý charakter a hraničná línia tu prechádza lesmi. Južná časť (od Sobraniec po mesto Čierna nad Tisou blízko hranice s Maďarskom) je rovinatá. Na území, ktorého mestskými centrami sú Snina, Sobrance a Michalovce, nie je dostatok pracovných príležitostí, slabo sa tu rozvíja dopravná infraštruktúra a smeruje sem málo rozvojových programov; časť obyvateľstva odchádza za štúdiom a za prácou do západných regiónov krajiny či do iných štátov EÚ.

Periférna pozícia a z nej plynúca stagnácia prudko kontrastujú s geopolitickým významom pohraničia. Geografické znaky severnej časti hraničnej línie podmienili, že od vstupu Slovenska do EÚ v roku 2004 sa jeho hranica s Ukrajinou stala dôležitou cestou pre pašerákov ľudí. V podmienkach opakovaných politických a humanitárnych, predovšetkým migračných kríz patrí k najexponovanejším a najstráženejším úsekom vonkajšej hranice EÚ. Na potrebu dosiahnuť jej hermetickú nepriepustnosť EÚ reagovala inováciami a inštalovala tu najrozvinutejšie a najdrahšie zabezpečovacie elektronické systémy, termovíziu a skenery (Kamphuis 2011: 95). Významnosť hranice ako ochranného mechanizmu je na týchto miestach natoľko viditeľná, že pôsobí skôr ako demarkačná línia než ako priestor spájania rozdielnych geopolitických celkov a priestor príležitostí pre obyvateľov pohraničných regiónov.

Meniace sa pravidlá a charakter priepustnosti hranice v jednotlivých obdobiach existencie slovensko-ukrajinského susedstva a odlišné podmienky jej prekračovania znamenajú pre obidve strany prekážky pre udržiavanie pravidelných kontaktov či dlhodobějšíu spoluprácu. Súčasne však spolu s ekonomickou asymetriou a rozdielmi v legislatíve podporujú existenciu rôznych foriem drobného prihraničného obchodu, čo pre obyvateľov pohraničia robí z hranice zdroj ekonomických možností (Zaitseva-Chipak 2025; pozri tiež Miggelbrink 2014).

Sekuritizácia slovensko-ukrajinskej hranice má, tak ako na všetkých externých hraniciach EÚ, dopad na lokálne komunity a každodennosť obyvateľov pohraničia, ktorí čelia jej negatívnym vplyvom. Jej aspekty ako po-

litického a ekonomického faktu vyjadruje administratívny manažment, neustála prítomnosť a aktivita policajných zložiek. Samotná materialita hranice, ktorá využíva najrozličnejšie bezpečnostné technické prostriedky, v pohraničnej krajine vytvára reálnu fyzickú bariéru (Kamphuis 2011: 98). Jej legálne prekračovanie na niekoľkých cestných priechodoch a hromadnú cestnú aj železničnú prepravu tovaru sprevádzajú kontroly osôb aj registrovaného tovaru a dlhé čakacie doby. Komplikuje to bilaterálny susedský kontakt a cezhraničnú kooperáciu v prihraničných regiónoch oboch krajín (Dudinský – Dančišin – Lačný 2017: 48), kultúrnu výmenu, pracovnú migráciu či turistiku. Hranica predstavuje závažný kontext pre vytvorenie a prehlbovanie väzieb a príležitostí, ktoré blízkosť susednej krajiny ponúka, prekonávanie dôsledkov periférnej polohy.

Predmet a východiská – hranice, pamäť a náučné chodníky

Táto štúdia skúma spôsoby, akými sa slovensko-ukrajinská hranica (re)konštruuje a zobrazuje na jednom vybranom médiu – informačných tabuliach. Všíma si síce štátnu hranicu, ktorá je prísne kontrolovaná a vizualizovaná, hlási sa však k prístupu, ktorý berie do úvahy jej viacúrovňovú zložitnosť od geopolitickej úrovne po úroveň sociálnych praktík a kultúrnych produkcií (Brambilla et al. 2016: 1; pozri tiež Paasi 2001: 16). Pri štúdiu vnímania a symbolického konštruovania hranice upriamujeme na ňu pohľad nie ako na líniu, samozrejmu fyzickú entitu spojenú výlučne s územnými hranicami štátov. Cez koncept liminálneho priestoru pohraničia (*borderscape*) na ňu nazeráme ako na mobilnú, relačnú a spornú lokalitu. V tejto optike je hraničné územie priestorom aktívne vyjednávajúcich aktérov, priestorom rozličných skúseností a reprezentácií (Brambilla et al. 2016: 4). Je zdrojom budovania nových (geo)politických, sociálnych a priestorových predstáv a kultúrnych obrazov, ktoré sa môžu podieľať na vytváraní, spochybňovaní, posúvaní či rušení hraníc ako fenoménu sociálne konštruovaného na rôznych miestach v spoločnosti (tamtiež: 2).

Sústredíme sa na procesy konštruovania hranice jedným vybraným aktérom (informačnými tabuľami, resp. ich autormi).³ Predmetom našej analýzy teda nie sú politické a mediálne vyjadrenia týkajúce sa hranice a života v pohraničí. V odkaze na naše východiská tu uvažujeme o mozaike, ktorú z rozličných faktov spojených

s existenciou slovensko-ukrajinskej hranice a jej okolia vytvárajú informačné tabule, ako o spôsobe reprezentácie hranice. Pod reprezentáciou rozumieme, v zmysle teórie šírenia reprezentácií antropológa Dana Sperbera (1996, 1998), fyzický alebo myšlienkový objekt určený na to, aby v určitých ohľadoch nahrádzal vec, ktorú reprezentuje (Sperber 1998: 181). Podľa neho reprezentácie a procesy ich šírenia hrajú rolu pri definovaní kultúrnych fenoménov (Sperber 1996: 24). Reprezentácie majú niekoľko úrovní – v prípade informačných tabúl sme na úrovni, ktorú Sperber definuje ako verejné reprezentácie (ich tvorca a šíriteľ je známy, môže to byť štát, cirkev, médiá a pod.).⁴

V zmysle konštruktivistickej paradigmy border studies je hranica multifunkčnou inštitúciou s dosahom na formovanie poriadku na rôznych úrovniach organizácie spoločnosti vrátane kultúry a identít ľudských komunít, ktoré hranica ovplyvňuje (Duleba 2017: 9). Z jej chápania ako premenlivého sociálneho fenoménu, priestorového a časového záznamu vzťahov medzi miestnymi komunitami a štátmi vyplýva predpoklad, že každodennosť života v pohraničí, percepciu, definovanie a vytváranie reprezentácií hranice ovplyvňujú diskurzy globálnych geopolitických udalostí a kríz. Pôsobia na ne však aj (lokálne) politické zmeny, ktoré bezprostredne ovplyvňujú spôsob, akým sa téma hranice a hraničný režim používajú ako nástroj politiky štátu.

Hranice však nie sú len fyzické oddelenia medzi krajinami alebo formalizovaný výraz, nástroj spoločenského poriadku a politiky, ale aj symbolické konštrukcie. Pri ich vytváraní hrá zásadnú rolu pamäť (Zhurzhenko 2011; Stokłosa 2019), resp. politika pamäti.⁵ Súčasne s politickými udalosťami a hraničným režimom, bezprostrednou praktickou skúsenosťou a pragmatickými stratégiami ovplyvňujú vnímanie hranice na mikroúrovni aj sprostredkované príbehy a kolektívne zdieľané spomienky, historické naratívy a symboly, ktoré sú obyčajne pripútané k určitému teritóriu, aby ho urobili jedinečným a nenahraditeľným pre určité skupiny (Zhurzhenko 2011: 81). Historické udalosti a krízy v prihraničných regiónoch dnešných postsocialistických krajín, kde sa v dôsledku udalostí 20. storočia národná príslušnosť či poloha hraníc často menili, nadobudli aj podobu národných mýtov (o udalostiach, ktoré zmenu hranice vyvolali, o dôvodoch územných strát alebo ziskov a pod.). Produkujú ich politické

elity, ale aj najrozličnejší iní aktéri so zámerom vytvárať alebo posilňovať v obyvateľstve žiadúce identity. Mýty si medzi ľuďmi na pohraničných územiach Európy dodnes udržiavajú emocionálnu silu (Stokłosa 2019: 269). Politiky pamäti zapájajú početných aktérov na rozličných úrovniach, ktorých záujmy a identifikácie závisia od (geo) politického kontextu a sú konštruované prostredníctvom vyjednávania a konfliktov (Zhurzhenko 2011: 81).

Pri výskume v sledovanej pohraničnej oblasti sme zaznamenali a zdokumentovali špecifický druh reprezentácie hranice v podobe súboru desiatich informačných tabúl venovaných histórii a súčasnosti územia v okolí slovensko-ukrajinskej hranice. Na preskúmanie obrazu hranice, ktorý toto pamäťové médium materializuje, aplikujeme prvky kritického prístupu k štúdiu náučných chodníkov (Pauknerová – Woitsch 2017), teoreticky a metodologicky rozpracovaného v českej etnológii a testovaného na prípadoch náučných chodníkov v stredných a západných Čechách.⁶ Princípom náučných chodníkov ako rôznou formou vyznačovaných turistických trás rozmanitého obsahového zamerania, rozdielnej dĺžky a náročnosti vedených po území zaujímavom z konkrétneho aspektu je, že podávajú istú informáciu o priestore a krajine, ktorých sa dotýkajú (Pauknerová – Woitsch 2017: 67; Košťálová 2021: 296). Podľa Karolíny Pauknerovej a Jiřího Woitscha dochádza prostredníctvom tohto média „k vyjednávaniu, ovlivňovaniu a formovaniu mj. vedomostí obyvateľ daných regiónů i návštěvníků – turistů o konkrétní krajině, jejích fyzických, přírodních a historických charakteristikách a paměti. Naučné stezky jsou tedy cíleně vystavěnou sítí významů, kterou její tvůrci přikládají k dalším vrstvám významů v krajině“ (Pauknerová – Woitsch 2017: 67). V kritickéj perspektíve sociálnych a humanitných vied možno sledovať v trasovaní, vizuálnom a textovom obsahu náučných chodníkov, v procese ich tvorby, ako aj v ich využívaní a vnímaní turistami a obyvateľmi lokalít, kadiaľ prechádzajú, odraz zjavných a skrytých sociálnych javov, procesov a významov (tamtiež). Východiská Pauknerovej a Woitscha sú pre nás inšpiratívne. Korešpondujú s naším predmetom štúdia ukotveným v antropológii hranice a pamäťových štúdiách. Uvedení autori predmet výskumu konceptualizovali čerpajúc z viacerých etnologických a etnológii príbuzných teórií o priestore, jeho vnímaní a spoluvytváraní, ako aj o pamäti krajiny. Pre náš výskum sú kľúčové dva momenty:

1. náučné chodníky a prechádzanie po nich nie sú vyňaté z vplyvu moci a ideológie – o tom, kadiaľ bude chodník viesť a aké informácie na ňom budú uvedené, rozhodujú jeho autori; ideológiou je myšlienkové pozadie, ktoré autorov vedie k výberu jednotlivých tém a ich prezentovaniu cez určitú prizmu;

2. náučné chodníky, ich tvorcovia a ich sociokultúrny habitus sú (spolu)tvorcami špecifickej pamäti, resp. pamätí. Pamäť transmitovaná ich prostredníctvom a vyjednávaná v nepriamej komunikácii medzi ich užívateľmi a tvorcami sa vzťahuje nielen k samotnej krajine, ale i k udalostiam lokálneho a všeobecného charakteru. Z tohto pohľadu sú náučné chodníky určitým médiom pamäti, niečím, čo v sebe obsahuje až kondenzuje uplynulý čas⁷ (Pauknerová – Woitsch 2017: 72–73).

Tieto dva aspekty teórie náučných chodníkov boli dôležitou súčasťou našich nástrojov pri interpretácii zistení. Pri analýze našich údajov sme využili aj niektoré prvky metodiky, ktorú navrhli K. Pauknerová a J. Woitsch.

Metodológia

Dáta, ktoré v tomto článku analyzujeme, sú súčasťou širokého súboru informácií z uvedeného vedeckého projektu. Výskum sa uskutočnil v rokoch 2023 a 2024 v prihraničnej oblasti štyroch najvýchodnejších okresov Slovenska (Snina, Sobrance, Michalovce, Trebišov). Využívali sme pološtruktúrované interview, pozorovania a neformálne rozhovory, fotografickú dokumentáciu i metódu focus group. Všíмали sme si subjektívne reprezentácie, ktoré o hranici vytvárajú pohraniční aktéri, t. j. osoby bezprostredne svojím bydliskom a osobnými vzťahmi, každodenným kontaktom či pracovnými aktivitami spojené s priestorom hranice a jej účinkami. Prítomná exploračná štúdia sa ťažiskovo zameriava na jednu z tém projektu, a to na spôsoby, akými hranicu definujú verejné reprezentácie v podobe súboru informačných tabúl rozmiestnených v jej blízkosti.

Pri analýze materiálu sme sa zamerali na tri kontexty. Prvým sú dejiny územia a udalosti lokálneho či globálneho charakteru. K takým rátame prvú či druhú svetovú vojnu, rozpad postkomunistických federácií, vznik nových štátov Ukrajiny a Slovenskej republiky (1991 a 1993), vstup Slovenska do EÚ a zaradenie Slovenska do schengenského priestoru (2004 a 2007) a vlny utečeneckej krízy.⁸ Ako druhý kontext sledujeme geografické

a historicky podmienené sociokultúrne charakteristiky územia na oboch stranách hranice. Tieto vstupujú do vnímania hranice prostredníctvom diskurzov blízkosti či spoločného historického osudu susediacich území, medzietnických, jazykových a kultúrnych vzťahov, vysťahovalectva, osudov rusínskeho obyvateľstva, turizmu a pod. Skúmaný región Slovenska patrí k tým, ktoré majú so svojím cezhraničným náprotivkom z minulosti dlhotrvajúce sociokultúrne väzby. Tretím sledovaným kontextom je faktická existencia hranice, hraničný režim a materialita hranice.

Tabule pre nás predstavujú spôsoby definovania hranice, ktoré prebiehajú ako dynamický a protirečivý proces. Sledujeme ich ako výsledok expertnej (historickej, politologickej, environmentálnej, bezpečnostnej, ekonomickej, antropologickej a ď.) znalosti pohraničia. Zaujímajú nás významy, ktoré tvorcovia obrazov na tabuliach pripisujú hranici, čím (re)konštruujú hranicu a vyjednávajú jej význam v kontextoch, v ktorých sa pohybujú (napr. projektová činnosť, subjektívna motivácia, pohraničné oblasti s ich špecifickými vlastnosťami).

Analyzované informačné tabule sú od roku 2017 rozmiestnené na exponovaných miestach v pohraničnej krajine ako jeden z aplikačných výstupov interdisciplinárneho medzinárodného projektu zameraného na zlepšenie hraničného režimu na vonkajšej hranici EÚ.⁹ V teréne sme ich objavili hneď v prvý deň nášho výskumu v júni 2023, a to v obci Veľké Slemence, v lokalite, ktorú v júni 1945 rozdelila nová hranica medzi Československom a Sovietskym zväzom na dve časti a kde od decembra 2005 existuje slovensko-ukrajinský hraničný priechod pre chodcov a cyklistov. Dve veľkoplošné tabule na drevených stojanoch s textami v slovenskom a maďarskom jazyku a s bohatou ilustračnou zložkou označené v dolnej časti názvom medzinárodného projektu *Zdieľanie know-how pre lepší manažment Schengenskej hranice medzi Slovenskom/Ukrajinou a Nórskom/Ruskom*; CBC01018, stoja vedľa cesty bezprostredne pri objekte hraničného priechodu. Obsahujú informácie o vzniku hranice v tejto obci, o vývoji hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou, o súčasnej hranici a hraničných priechodoch medzi Slovenskom a Ukrajinou, o zaujímavých turistických miestach na slovensko-ukrajinskom pohraničí alebo o mestách Čierna nad Tisou a Užhorod. Tabule sme zdokumentovali. Nemali sme vopred vedomosť

o ich existencii, tabule ani neboli označené ako súčasť nejakého náučného chodníka, prekvapilo nás preto, že sme ďalšie dve našli neskôr pri výskume v obci Vyšné Nemecké. Tam sme však na jednej z tabúl objavili mapku s informáciou, že pozdĺž celej hranice je ich rozmiestnených spolu desať. Ďalšia obrazová dokumentácia teda prebiehala v rámci pohybu v teréne. Po ukončení druhej etapy terénnych výskumov sa nám na jeseň 2024 podarilo nadviazať kontakt s bývalými riešiteľmi projektu, ktorí tabule v rokoch 2015 – 2017 vytvorili a rozmiestnili.¹⁰ Na našu žiadosť nám na analýzu sprístupnili elektronické verzie tabúl a súhlasili aj s výskumným interview, ktoré sme uskutočnili (najprv orientačný rozhovor, potom o niekoľko týždňov druhý, hĺbkový) online v novembri 2024.

V Prešovskom kraji je spolu osemdesiat a v Košickom kraji šesťdesiat sedem turistických náučných chodníkov. V oblasti, ktorá bola predmetom nášho výskumu, je ich osem v Prešovskom a sedem v Košickom kraji. Zamerané sú na prírodné a kultúrne zvláštnosti, žiadny nie je venovaný problematike hranice (podrobne pozri Prešovský kraj¹¹ a Košický kraj¹²). Súbor tabúl, ktorý bol predmetom nášho skúmania, nie je súčasťou siete turistických náučných chodníkov. Zistili sme, že jeho tvorcovia ani nezamýšľali zaradiť ho medzi ne; ich cieľom bolo verejne sprístupniť zdroj informácií, ktoré môžu zlepšiť hraničný režim na slovensko-ukrajinskej hranici. Hoci tabule nie sú prepojené turistickou trasou, sú pojednané jednotným spôsobom a v krajine ich umiestnil inštitucionálny aktér, spĺňajú teda definíciu redukovanej formy náučného chodníka (Pauknerová – Woitsch 2017: 68). Navyše sú rozmiestnené v krajine, o ktorej poskytujú širokú škálu informácií všetkým, ktorí sa v nej pohybujú, sú teda cielene vybudovanou sieťou významov, čo je ďalší charakteristický rys náučného chodníka (tamtiež: 67). Stanovili sme predpoklad, že ich obsah a podoba stelesňujú ambíciu tvorcov ako aktérov jednak poskytnúť verejnosti dostupný zdroj informácií, jednak strategicky vyjednávať a (re)konštruovať krajinu a pamäť pohraničia. Robia tak prostredníctvom expertných informácií, realizujú projektové ciele, súčasne však pritom uplatňujú vlastné subjektívne stratégie a presvedčenia. Inými slovami, dôvodom, prečo sme na analýzu vybrali práve uvedený súbor tabúl, je zámer premyslieť a empiricky dokumentovať tézu, že jej prostredníctvom sa verejní aktéri (NGO) snažia modelovať vnímanie hranice,

ktorá je – ako nestabilný sociálny fenomén opakovane konštruovaný na rozličných úrovniach spoločnosti – objektom nášho štúdia. Vzhľadom na to, že tvorcovia týchto tabúl nie sú lokálnymi aktérmi (nežijú v pohraničí), možno predpokladať, že ich expertný i osobný záujem pri tvorbe tabúl bol odlišný od záujmov obyvateľov. Obraz hranice na tabuliach konštruovali v duchu svojej expertízy a sledujúc zábery ovplyvniť ekonomické a geopolitické aspekty hraničného režimu a skvalitniť manažment slovenskej strany hranice medzi Ukrajinou a Slovenskom nielen prostredníctvom faktov, ale aj naratívou zodpovedajúceho určitej politike pamäti.

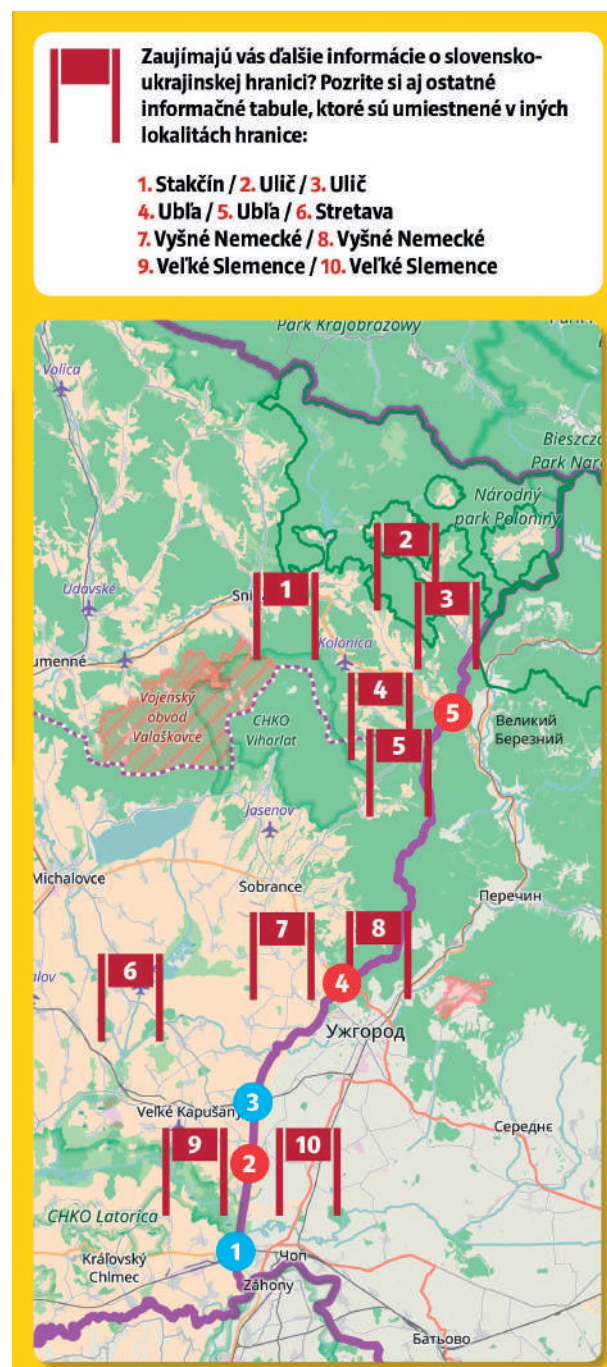
Tabule sme najprv analyzovali ako celok po formálnej stránke. Zámerom bolo získať prehľad o využitých metódach sprístupnenia informácií, o jedinečnosti či opakovaní sa jednotlivých častí na viacerých tabuliach, a vytvoriť východisko na skúmanie výkladovej stratégie autorov. Potom sme jednotlivé tabule podrobili kvalitatívnej obsahovej analýze (podrobne pozri Pauknerová – Woitsch 2017: 80). Identifikovali sme hlavné kategórie informačnej náplne (tematického zamerania). Sumarizačná obsahová analýza a kvantifikovanie zistení neboli súčasťou našej metodiky. Dôvodom je jednak skutočnosť, že si vzhľadom na okolnosti vzniku tabúl uvedomujeme neštandardný charakter nášho súboru v rámci fenoménu náučných chodníkov, jednak to, že v tejto fáze výskumu nemáme dostatok dát na uskutočnenie komparácie s iným náučným chodníkom. Poslednou fázou bola kvalitatívna analýza interview s členmi autorského tímu, ktorá smerovala k poznaniu zámerov autorov a okolností tvorby informačných tabúl, ktoré prinášajú množstvo ďalších informácií k sledovanej téme. Ako sme už uviedli, nemonitorovali sme prijatie informačných tabúl – ani zo strany potenciálnych turistov, ani zo strany obyvateľov obcí, v ktorých sa nachádzajú. Môžeme však povedať, že naši výskumní partneri v rozhovoroch (obyvatelia prihraničných obcí) existenciu tabúl nereflektovali a neodkazovali na ne. Počas dvoch fokusových skupín, ktoré sa uskutočnili v novembri a decembri 2024 a na ktorých sa zúčastnili obyvatelia obcí Ulič, Ubľa, Vyšné Nemecké a Veľké Slemence, sa ukázalo, že informovanosť obyvateľov o tabuliach je nízka. O ich existencii vedeli len účastníci fokusovej skupiny z Veľkých Slemenec a jeden účastník z obce Ubľa. Preto sa naša analýza ani nemôže oprieť o dáta týkajúce sa recepcie zo strany verejnosti.

Poznatky o súbore informačných tabúl' na slovenskej strane slovensko-ukrajinského pohraničia sme spracovali ako kvalitatívnu prípadovú štúdiu, na prezentáciu ktorej používame zhustený popis. S cieľom odhaliť mnohoznačnosť a uplatniť naše chápanie hranice vnášame do sumarizácie poznatkov z analýzy obsahu tabúl' v rovine diskusie aj poznatky získané rozhovormi s obyvateľmi pohraničia. Tie v kontexte našich východísk chápeme ako mentálne reprezentácie, ktoré môžu konkurovať verejnej reprezentácii vytvorenej expertmi na históriu a manažment hranice. Týmto krokom skúmame empiricky možnosť, že v symbolickej krajine slovenského pohraničia existujú konkurenčné reprezentácie hranice.

Informačné tabule ako verejné reprezentácie hranice

Skúmané informačné tabule, ktoré sú od roku 2017 rozmiestnené v blízkosti slovensko-ukrajinskej hranice, možno nájsť v piatich východoslovenských obciach: Stakčín, Ulič, Ubl'a (všetky okr. Snina), Vyšné Nemecké (okr. Sobrance), Stretava, Veľké Slemence (obidve okr. Michalovce). Ak sa pozrieme na trasovanie, treba povedať, že nie všetky tabule sú umiestnené v obciach priamo na hranici. Stakčín a Stretava sa nachádzajú „vo vnútrozemí“ v porovnaní s ostatnými obcami, ktoré sú buď hraničnými priechodmi, alebo sú bezprostredne pri hranici (obr. 1). Dôvodom bolo podľa autorov tabuľ¹³ jednak ich rovnomerné rozmiestnenie od severu na juh pozdĺž slovensko-ukrajinskej hranice, jednak dosiahnutie čo najväčšej recepcie (čítania) – Stakčín je obec s vyšším počtom obyvateľov (2 400), obec možno považovať za dopravný uzol, Stretava vyplňa priestor medzi tabuľami na severe a juhu a tabuľa je osadená aj na hlavnej ceste vedúcej k hranici. Trasovanie však zároveň ukazuje, aká dynamická je situácia na hraniciach – napríklad tabule vo Vyšnom Nemeckom boli inštalované na mieste, kde až do vybudovania obchvatu stáli rady áut čakajúcich na odbavenie. Vtedy boli tabule „na očiach“ – dnes, po vybudovaní obchvatu, sú vlastne mimo hlavnej dopravnej tepny – hoci uprostred obce. Naopak, v rámci tejto dynamickej situácie na hranici možno informačné tabule vnímať ako statické (z hľadiska obsahu ale aj umiestnenia) verejné reprezentácie, ktoré dokumentujú čas svojho vzniku.

Okrem obcí Stakčín a Stretava sú v každej lokalite dve tabule. Majú dizajn vertikálnych veľkoplošných panelov v drevených rámoch upevnených na drevených

Obr. 1. Mapa s obcami, v ktorých sa nachádzajú tabule.
Zdroj: Informačná tabuľa Vyšné Nemecké

podstavcoch so strieškou na hornom okraji, pričom obsahom je pokrytá iba jedna strana panelu (obr. 2). Tú tvorí graficky kvalitne spracovaná koláž textovo-obrazových prvkov. Rozmanitosť a členitosť obsahu je podporená striedaním farebne odlíšených pozadí, rámkov s farebným podkladom, rozličnou hrúbkou, veľkosťou a farebnosťou písma a farebným zvýraznením podkladu podnadpisov. Témy v jednotlivých prvkoch obsahu sú poňaté ako kombinácia textu a vyobrazení (archívne a aktuálne fotografie; štatistické prehľady a tabuľky; kópie historických vyobrazení objektov, umeleckých diel, plagátov, úradných a osobných archívnych dokumentov, novinových výstrižkov; výrezy z máp a d.), na jednotli-

vých tabuliach je ich použitých priemerne tridsať. Obrázky neslúžia ako jednoduché vizuálne doplnenie alebo ilustrácie, majú dokumentárnu funkciu a obsah textu rozširujú; všetky majú vlastný textový popis.

Použitým jazykom je slovenčina, okrem tabúl vo Veľkých Slemenciach, ktoré majú väčšinu textu paralelne v slovenčine aj maďarčine (obr. 3). Otázka jazyka je zaujímavá. Podľa autorov tabúl mali byť príjemcami informácií miestni obyvatelia, turisti aj ľudia prechádzajúci cez hranice (teda Ukrajinci). Pre túto tretiu skupinu však tabule zostávajú nedostupné, keďže informácie na nich nie sú v ukrajínčine. Maďarčina bola na tabule vo Veľkých Slemenciach doplnená na podnet miestneho starostu.¹⁴

Obr. 2. Tabuľa v Stretave. Foto: Katarína Popelková 2024

Jednotlivé tabule nemajú ústredný názov ani označenie poradovými číslami a celý súbor nemá spoločné pomenovanie.¹⁵ Neexistuje k nim tlačенý či online sprievodca, nemajú interaktívne prvky ani QR-kód, ktorý by poskytol možnosť prepojenia s prípadným ďalším internetovým obsahom,¹⁶ nie sú zaznačené na turistickej mape ani na internetovom portáli náučných chodníkov, nenadväzujú na žiadnu turistickú infraštruktúru. S ich sprístupnením nebola spojená žiadna verejná informačná kampaň či oficiálne otvorenie. Podľa vysvetlenia ich autorov boli

informačné tabule vytvorené niekoľkočlennou pracovnou skupinou v poslednom roku riešenia projektu.¹⁷ Vznikli so zámerom „pravdivo informovať ľudí prechádzajúcich hranicu“, sprostredkovať verejnosti odborné poznatky získané projektom, sprístupniť kriticky spracované fakty o histórii regiónu, podnietiť záujem turistov a zahraničných návštevníkov oň (podľa nášho názoru sa však tento cieľ nemohol splniť, pretože informačné tabule nie sú v žiadnom svetovom jazyku). Toto široké zameranie viedlo k tomu, že tabule sú doslova preplnené informáciami.¹⁸

Obr. 3. Tabuľa vo Veľkých Slemenciach so slovensko-maďarským textom. Zdroj: Informačná tabuľa Veľké Slemence

Metodika tvorby rešpektovala aj zámer vyzdvihnúť unikátne danosti lokality, kde bude tabuľa stáť, resp. jej blízkeho okolia. To sa prejavuje jednak v umiestnení (v parku či na námestí, na mieste, kadiaľ vedie/v čase vzniku viedla frekventovaná cesta, kde je zriadený hraničný priechod a očakáva sa pohyb mnohých ľudí), jednak v lokalizovanom obsahu tematických oblastí. Vytvorenie jednej či dvoch tabúl pre tú-ktorú lokalitu záviselo od množstva výskumom získaných špecifických informácií, od ochoty na spoluprácu zo strany miestnych samospráv, od miesta, ktoré bolo k dispozícii pre osadenie tabule (vrátane majetkových práv k pozemkom), zavážila však aj strategická poloha istých lokácií v kontexte plnenia ďalších praktických cieľov projektu. Technický stav tabúl tvorcovia od ich rozmiestnenia v teréne a od ukončenia projektu nijako nemonitorujú, snahu o ich udržateľnosť predpokladajú zo strany vedenia obcí.

Z hľadiska obsahu je zameranie tabúl možné definovať témou „hranica“ iba rámcovo, v náplni možno totiž identifikovať prinajmenšom päť tematických okruhov: *dejiny* (dejiny hranice, dejiny lokalít, historické osobnosti a udalosti), *praktické informácie o hranici* (hraničné priechody, materialita hranice), *kultúrohistorické charakteristiky* (etnicita, náboženstvo, etnografické črty, architektúra, umenie, hmotné a živé dedičstvo), *prírodné charakteristiky* (pohoria, jazerá, národné parky, prírodné pamiatky, unikátne prírodné lokality a výtvory, prírodné dedičstvo) a *turizmus* (turistické mapky a trasy, dejiny turizmu, pozoruhodné miesta). Viaceré materiály, ktoré možno kvôli prevažujúcemu obsahu priradiť k jednému z uvedených tematických okruhov, voľne presahujú aj do iných; uvedené členenie je teda skôr výpoveďou o druhu informácií, ktoré tabule poskytujú, než objektívnou (a kvantifikovateľnou) výpoveďou o štruktúre dát. Čo sa týka charakteru textov o dejinných faktoch, politických či spoločenských reáliách a osobnostiach, rovnako ako aj o kultúrno-historických charakteristikách územia, uplatňujú kritický historický prístup, výklad je chronologický a javy predstavuje ako výsledky pôsobenia konkrétnych procesov, faktov a aktérov, jazyk je prevažne odborný, resp. odborne-popularizačný. Texty o prírode a o turistických zaujímavostiach využívajú štýl, ktorý je menej didaktický a viac odľahčený, podriadený účelu podať čo najviac informácií a zaujať čitateľa.

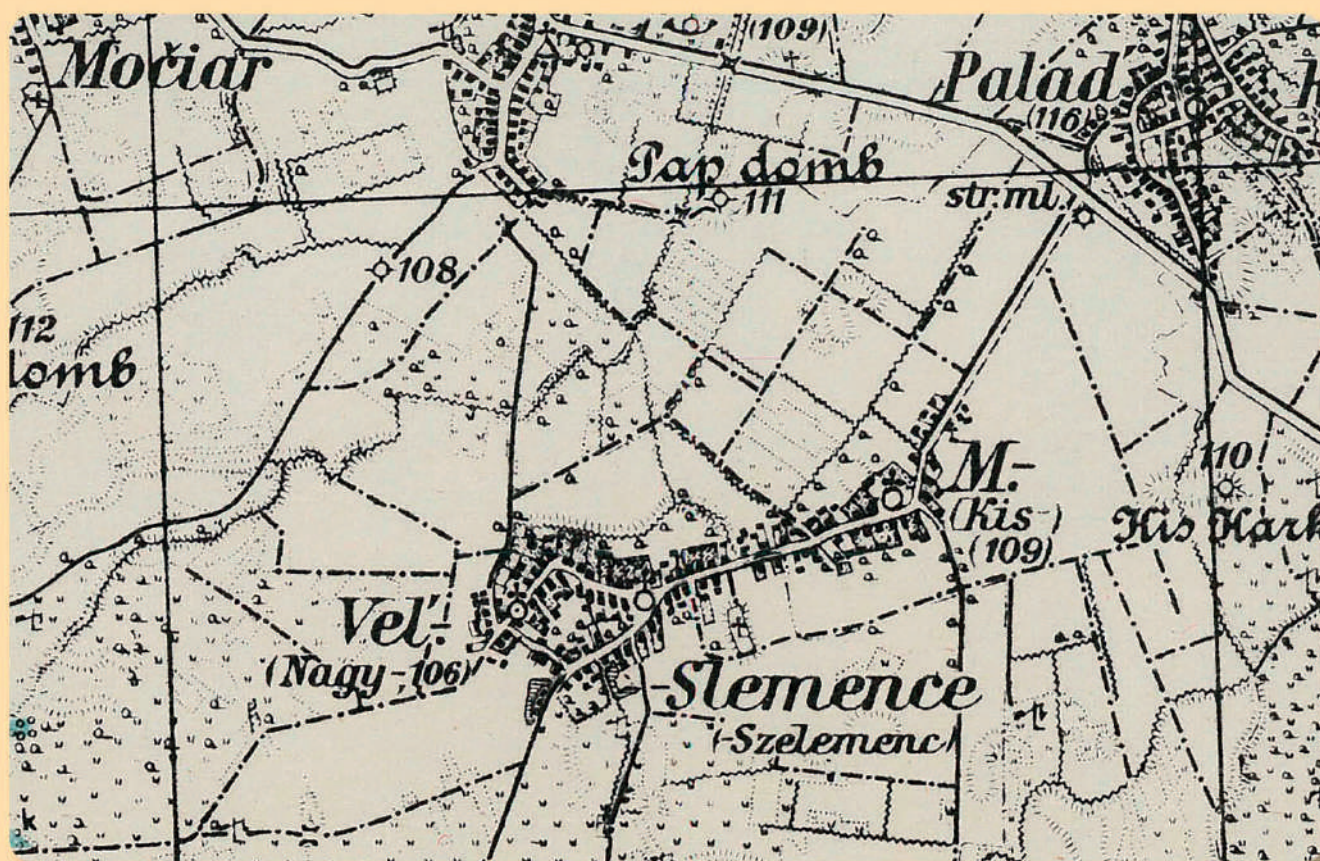
Téma „dejiny“ je v obsahu tabúl venovaný najväčší priestor, pričom kvantitatívne dominuje téma/podkategória,

ktorú vymedzujeme ako dejiny hranice. Je prezentovaná viacerými materiálmi, ktoré sa na tabuliach opakujú. Sú to: *Vývoj hraníc medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou*, text *Slovensko-ukrajinská hranica – Významné historické udalosti* (v štyroch obciach), texty s obrázkami *História slovensko-ukrajinskej hranice* (v štyroch obciach) a *Hraničné stúpy v Československej republike* (v troch obciach). Tieto majú nadlokálny obsah, a identifikujeme ich v rámci tabúl ako rovinnu oficiálneho historiografického obrazu dejín hranice a pohraničia. Čitateľovi sa ponúkajú vo forme „chronologickej priamky“ s významnými dátumami aj vo forme súvislého textu. Pre tvorbu predstáv o dejinách regiónu určite nie je nezaujímavé, ktoré dátumy sú na chronologickej priamke vybrané. Začína sa 28. októbrom 1918, teda dátumom vzniku Československa, a končí 21. decembrom 2007, keď sa Slovensko stalo súčasťou schengenského priestoru. Medzi dátumami sú uvedené aj tieto: 8. máj 1919, 7. november 1919, 4. jún 1920, 1. január 1923, 1. jún 1928, 2. november 1938, 14. marec 1939, 23. marec 1939, 26. november 1944, 1. marec 1945, 29. jún 1945, 6. január 1946, 24. august 1991, 1. január 1993, 11. apríl 1995, 23. december 2005. Pri udalostiach z rokov 1918/1919 a po roku 1991 text zvyčajne neobsahuje viac ako jeden riadok, zatiaľ čo udalosti z rokov 1938–1945 sú opísané oveľa podrobnejšie, čo súvisí aj s tým, že v týchto rokoch sa najviac menila hranica. Chronologickú líniu potom dopĺňajú súvislé texty o slovensko-ukrajinskej hranici – rozvíjajú informácie, využívajú dobové mapy, veľké množstvo obrazového, najmä fotografického materiálu, ktorý sprístupňuje čitateľovi „suché“ údaje, a môže fungovať aj samostatne. Aj súvislý text je chronologicky rozdelený na kapitoly *Vznik Československa*, *Formovanie krajinskej hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou*, *Rozpad Československa*, *Vznik „železnej opony“ na východnom Slovensku*, *Vznik novej hranice*.

Texty o dejinách hranice, ktoré sa opakujú na viacerých tabuliach, sú identické – ale fotografický materiál sa často mení, t. j. čitateľ tabúl môže mať dojem, že číta nový text – alebo aspoň získava nové vizuálne informácie. V lokalitách, kde sú hraničné priechody, sú použité materiály o dejinách konkrétneho priechodu (*Hraničný priechod v Ubli*, *Vyšné Nemecké – história hraničného prechodu*, *O hranici vo Veľkých Slemenciach*), ktoré

spracúvajú historické fakty z lokálnej roviny. Nevyhýbajú sa ani využívaniu výpovedí očitých svedkov, texty majú aj výrazne emocionálnejšie zafarbenie. Jasne to vidieť napríklad na tabuliach vo Veľkých Slemenciach, ktoré sú výrazným svedectvom o zásahoch do každodenného života obyvateľstva v tejto oblasti po zriadení novej hranice v roku 1945. Veľké Slemence, ktoré voľne prechádzali do obce Malé Slemence (obr. 4), boli od tejto obce oddelené hranicou na jeseň 1945. Akt stanovenia hranice a rozdelenia obcí je opísaný nasledovne:

„Na jeseň roku 1945 obyvatelia Veľkých a Malých Slemeniec nikdy nezabudnú. Ich po stáročia prepojené obce, kde takmer každý mal nejakých príbuzných v susednej obci, v noci oddelila hraničná čiara a oni sa ocitli v rôznych štátoch. Spočiatku sa dalo cez ňu prechádzať. Ešte na jar 1946 bola medzi obcami len drevená záhora a na priepustky prepúšťali Sovieti občanov, aby chodili obrábať zeleninové políčka na druhej strane hraníc. No 30. augusta 1946 nastal šok. Tesne pred žatvou natiahli Sovieti cez cestu i polia drôty a po úrodu si už nemohli

▲ Mapa z roku 1944. O rok vznikla medzi obcami štátna hranica.

▲ 1944-ből származó térkép. Egy évvel később államhatár jött létre a községek között.

ist'. Navyše o pár mesiacov neskôr bol na sovietskej strane hraníc vybudovaný 3 m vysoký plot z dosák, cez ktoré nebolo možné vidieť na susednú obec. Postupne bol plot z ostnatého drôtu napojený na elektrinu a signalizačné zariadenia. Pás zeme medzi hraničnými stĺpmi hraničiari denne preorávali, aby v nej rýchlo našli stopy prípadného „narušiteľa“. Pribudli strážne veže, ktoré sú stále využívané.“ (Tabuľa Veľké Slemence)

Keď hovoríme o emocionálnosti textu, nie je to spôsobené len používaním slov ako „nikdy nezabudnúť“ a „šok“, ale napríklad aj zdôraznením potreby zanechať na sovietskom území úrodu, teda zdroj obživy. Okrem toho text ďalej opisuje osud matky a dcéry, ktoré sa vďaka uzavretiu hraníc nikdy nestretli (dcéra bola na návšteve u starých rodičov vo Veľkých Slemenciach a nestihla sa vrátiť domov k matke do Malých Slemeniec),¹⁹ alebo zákaz rozprávať sa s ľuďmi na druhej strane plota, ktorý sa jasne interpretuje ako nezmyselné nariadenie z pozície moci, ktoré bráni každodennému udržiavaniu väzieb.

Texty o histórii hraníc v druhej polovici 20. storočia sú vo všeobecnosti emotívnejšie – používajú aj slovník, ktorý nie je úplne neutrálny – napríklad budovanie hraníc po roku 1945 sa prirovnáva k budovaniu „železnej opony“ (medzititulok *Vznik „železnej opony“ na východnom Slovensku*).

Odhliadnuc od textov venovaných vzniku slovensko-ukrajinskej hranice možno konštatovať, že ostatné historické texty sa týkajú najmä medzivojnového obdobia, keď bola Podkarpatská Rus súčasťou Československa. Texty poukazujú primárne na technický pokrok (*Krátka história letiska v Užhorode* – tento text nie je rozsahom vôbec krátky, zaberá vrátane fotografií takmer polovicu jednej z tabúl vo Vyšnom Nemeckom, *Vláčikom do Užhorodu* – budovanie nového železničného spojenia medzi Bánovcami nad Ondavou a Užhorodom – tabuľa Stretava), popri fotografiách využívajú aj ukážky z dobovej tlače, inzeráty ilustrujúce hospodársky vzostup (ale aj čechizáciu oblastí).

Neodmysliteľnou súčasťou zobrazenia histórie územia a hranice sú historické mapy. Znázorňujú najmä vznik hranice medzi Československom a Sovietskym zväzom v rokoch 1918 – 1919, zmeny hranice po Viedenskej arbitráži v roku 1938, po 14. marci 1939 a následne po roku 1945. Tým, že úseky v drivej väčšine zahŕňajú súčasné slovenské, ukrajinské (oblasť Podkarpatskej

Rusi), často aj maďarské (na juhu) a poľské územie (na severe), vytvárajú vlastne vizuálne zobrazenie spoločného regiónu. Mapy týkajúce sa roku 1945 sú potom jasným vizuálnym zobrazením rozdelenia tohto regiónu so spoločnou históriou a kultúrou – vrátane dokumentácie územia, ktoré bolo „bezdôvodne pripojené k Sovietskemu zväzu“ (tabuľa Veľké Slemence).

Téma „praktické informácie o hranici“ je saturovaná prehľadnou tabuľkou *Hraničné priechody na úseku štátnej hranice s Ukrajinou* (vo všetkých lokalitách) s názvami a režimom piatich²⁰ existujúcich hraničných priechodov. V štyroch lokalitách je táto tabuľka súčasťou materiálu *O súčasnej hranici*. Vo Veľkých Slemenciach je doplnená prehľadom o počte legálnych prekročení hranice v období 2007 – 2016 (*Počet osôb a dopravných prostriedkov, ktoré legálne prekročili SK – UA hranicu podľa jednotlivých hraničných priechodov*), obsahuje však aj informácie o „materialite hranice“ (hraničné stĺpy, budovy hraničných priechodov, zariadenia na ochranu hraníc), téme, ktorej je na tabuliach venovaných množstvo fotografií a kratších textových materiálov z dejín, preto sme o nej hovorili vyššie pri téme „dejiny“.

Tému „kultúrohistorické charakteristiky“ by sme mohli jednoducho označiť ako úvod do multikultúrnosti regiónu a jeho kultúrneho dedičstva. Texty sú väčšinou historické, t. j. zaoberajú sa určitými etnickými a náboženskými skupinami v historickej perspektíve. Venujú sa príslušníkom kalvínskeho náboženstva (*Kalvine* – tabuľa Stretava), židovskému osídleniu (*Židia na Podkarpatskej Rusi* – tabuľa Ulič), Rusínom v Československu, Poľsku a na Ukrajine od medzivojnového obdobia až po súčasnosť (významní predstavitelia skupiny – *Alexander Duchnovič* – obrodenec, gréckokatolícky kňaz, autor slov Hymny Podkarpatských Rusínov – tabuľa Stakčín, *Rusíni vo filme* – recepcia tohto etnika v populárnej kultúre), čo dáva možnosť opätovne poukázať na existenciu Československa a tiež budovať určitý exotický obraz, ako to naznačuje úryvok z filmu *Balada o Jurajovi Čupovi* (1947): „*Poznáte Volovú Lehotu? Kde to je? To je malá dedinka učupená medzi vrchami, asi 10 km od Malinkoviec. Celkom osamelá. A čo je tam také zvláštne? Ľudia. Nevie, či viete, ako páchnu sedliacke kožuchy. Tak akosi podmanivo, starozákonne. A k tomu všetkému tá ich vážnosť... Viete, bola v tom taká krása. Hrdlo sa mi stiahlo, začla sa mi hlava krútiť. Cítil som, že sa musím po pás pokloniť a povedať*

im: Boží ľudia.“ (Tabuľa Stakčín) Zároveň však predstavujú aj menej známe skupiny obyvateľov – napr. Sikulov (*Kto sú Sikulovia* – tabuľa Veľké Slemence). Podstatné je aj zastúpenie informácií o kultúrnych pamiatkach, ktoré sú však do značnej miery v samostatných textoch „redukované“ na drevenú sakrálnu architektúru (drevené kostolíky), čo je veľmi pravdepodobne spôsobené tým, že niektoré z nich sú zapísané v zozname kultúrneho dedičstva UNESCO (na tabuliach sú vždy riadne označené logom UNESCO), čo im dáva punc hodnoty a jedinečnosti a robí z nich turistické ciele. Kultúrohistorické texty zasahujú aj na územie Ukrajiny – vytvorená reprezentácia tu opäť reprodukuje už spomínaný obraz multikultúrnosti, spoločnej (československej medzivojnovnej) histórie celého regiónu, ale aj straty – napr. text *Užhorod nie sú len trhy...* (tabuľa Veľké Slemence): *„Užhorod je krásne inšpiratívne mesto, ktoré sa oplatí dôkladne poznať. Vždy to bolo multietnické mesto, stopy rozličných národností vidieť i na architektúre. Možno tu dobre nakúpiť, zabaviť sa, výborne najesť a pripomenúť si spoločnú históriu. V období 1. Československej republiky bol Užhorod sídlom jednej z častí republiky – Podkarpatskej Rusi. Toto obdobie v ňom zanechalo výrazné stopy až do dnešných dní. Po 2. svetovej vojne Užhorod pripadol Sovietskemu zväzu, a tak zostali mnohé slovenské prihraničné obce bez logickej metropoly, prerušili sa na dlhé obdobie väzby a kontakty.“*

Téma „prírodné charakteristiky“ opäť vyberá predmety ochrany (v tomto prípade sa ochrana týka prírodných pamiatok). Ide najmä o národné parky, chránené územia (Senianske rybníky, CHKO Latorica – tabuľa Stretava, Národný park Poloniny, Užský národný park na Ukrajine – tabule Ulič, Ubľa), spomínajú sa aj menšie prírodné lokality, ale aj rarita – miesto dopadu najväčšieho kameného meteoritu na svete (dopad 1866), ktorý sa v súčasnosti nachádza na území Ukrajiny. Nie je však opísaná zvláštna flóra a fauna – na tabuliach venovaných prírodnému bohatstvu nie je na to dostatok priestoru. Ide skôr o zvýraznenie celých prírodných celkov, pričom je opäť zrejma cezhraničná perspektíva (zohľadnené sú aj lokality na ukrajinskej strane hranice).

Poslednou témou na tabuliach je „turizmus“. Tu dochádza asi k najväčšiemu prelínaniu s predchádzajúcimi témami – veď turistickým cieľom sa môže stať čokoľvek (nielen umelecké alebo prírodné pamiatky, ale aj samotná

hranica). Pomôcť ľuďom zorientovať sa v pohraničí a odporučiť zaujímavé miesta bolo jedným z dôvodov, prečo sa podľa ich slov autori projektu rozhodli vytvoriť tieto informačné tabule. Informácie explicitne pomenované ako *Zaujímavosti na SK – UA hranici* tu vytvárajú osobitnú kategóriu. Ide najmä o miesta v Národnom parku Poloniny na slovenskej strane hranice a v Užanskom národnom parku na ukrajinskej strane. Turistické ciele sú zobrazené aj v mapových podkladoch. Ide samozrejme o reprezentácie svojho druhu – slúžia na propagáciu tabúľ (v prípade mapy s vyznačením jednotlivých miest, kde sa tabule nachádzajú) a turistických atrakcií. Do tejto kategórie patria aj mapy zobrazujúce súčasnú realitu s vyznačenými pamätníkmi, židovskými pamiatkami, drevenými kostolmi, cintorínmi z prvej svetovej vojny, ubytovacími zariadeniami vrátane možností kempovania, stravovacími zariadeniami, vyhliadkami, možnosťami horskej turistiky, cyklotrasami, lyžiarskymi vlekmí, turistickými chatami.²¹ Mapy opäť často presahujú na územie susedných krajín, najmä Ukrajiny. Zároveň sme do tejto kategórie zaradili aj texty, ktoré by sme mohli začleniť do témy dejiny, a to texty informujúce o činnosti Klubu českých (československých) turistov (KČT) z medzivojnového obdobia, ktoré opäť budujú väzbu na spoločný československý štát v hraniciach do roku 1938 (a teda aj na dnešnú Ukrajinu, resp. najmä na ukrajinské územie, ktoré predtým patrilo k Československu ako Podkarpatská Rus). Texty zdôrazňujú proces modernizácie v medzivojnovom období (KČT ako staviteľ turistických chát a hotelových zariadení), ale zároveň reprodukovujú tvrdenia z dobových sprievodcov, v ktorých bolo územie exotizované – Podkarpatská Rus bola „mystickou oblasťou, kde akoby sa zastavil čas“ (tabuľa Ulič).

V predmete (obsahu) informačných tabúľ sa ukazuje, že sú to „cilené vystavené siete významů“ (Pauknerová – Woitsch 2017: 67). Jasne odrážajú víziu svojich autorov, ako sme ju mohli spoznať prostredníctvom rozhovorov s nimi. V prípade jedného z autorov odrážajú aj skúsenosti ekonóma, podporovateľa slovensko-ukrajinskej spolupráce, človeka pohybujúceho sa v medzinárodnom prostredí (vrátane znalosti dotačnej politiky EÚ), ktorý si uvedomuje, ako negatívne ovplyvňuje hospodársku spoluprácu nefunkčný manažment hranice. Preto považuje za jednu zo základných aktivít prácu na sprehľadnení, urýchlení odbavovania na hranici. V prípade druhého

autora je rozhodujúci jeho záujem o rusínske etnikum a o objavovanie skrytých krás najmä severnej časti slovensko-ukrajinského pohraničia – opäť sa tu objavuje silná citová väzba.²²

Osobné zameranie autorov a záujem v kombinácii s akousi všeobecnou predstavou o tom, aké informácie by mal náučný chodník ponúkať, vedie k vylúčeniu niektorých tém – viditeľné je to napríklad v absencii zastúpenia zmienok o nelegálnej migrácii či prevádzach, ktoré sa vo všeobecnom povedomí (a napokon aj v mediálnom diskurze či populárnej kultúre) veľmi často spájajú so slovensko-ukrajinským pohraničím. Na informačných tabuliach si však priestor nenašli.

To však nie je jediná verejná reprezentácia hranice, ktorá sa nezhoduje s reprezentáciami obyvateľov pohraničia, ako sme ich mali možnosť zaznamenať pri našom výskume. V nich sa prevádzach a pašovanie tematizuje. Naopak, obraz nadlokálnej, hranicu prekračujúcej príslušnosti a silnej väzby na medzivojnové Československo v rozhovoroch, ktoré sme uskutočňovali v rokoch 2023 – 2024, neprevážoval. Hranica bola konštruovaná často pomocou iných prvkov. Do popredia sa dostávala jej rola ochrany v zmysle línie, ktorá zaručuje bezpečnosť, teda prejavovali sa prvky súhlasu so sekuritizáciou hranice. Na druhej strane však narátori tematizovali aj skutočnosti, ktoré sa na tabuliach neobjavili – napríklad už spomenuté pašeráctvo a prevádzach, často v spojení s nelegálnou migráciou. Medzi obyvateľmi na slovenskej a na ukrajinskej strane hranice narátori tiež videli viac rozdielov než spoločných znakov (a to aj v oblastiach, v ktorých na oboch stranách žije rusínske alebo po maďarsky hovoriace obyvateľstvo). To sa ukazovalo napríklad v naratívoch, ktoré odmietali vstup Ukrajiny do EÚ. Historická linka – teda vedomie toho, že západná časť dnešnej Ukrajiny bola súčasťou medzivojnového Československa – u niektorých rozprávačov prítomná bola, ale táto reprezentácia neprechádzala do vyjadrovania túžby po väčšom otvorení hranice, väčšom prepojení regiónov na oboch jej stranách. Naopak sa poukazovalo na to, že niekoľko desaťročí samostatného vývoja (od ustanovenia hranice medzi Československom a Sovietskym zväzom v roku 1945) prinieslo skutočné oddelenie, odlišný vývoj a odcudzenie. Do „starých dobrých čias“ sa teda podľa narátorov nie je možné jednoducho vrátiť. Ilustrovať tieto názory môžeme na nasledujúcich dvoch ukážkach:

„Ale tak už sme si zvykli, že oni sú Ukrajina a my sme Slovensko, to už sme generácia trošku mladšia, takže ináč sa to už berie, sú to fakticky jak naši ľudia, by som povedala. Ale to už oni majú svoje, nie? Že oni sa hlásia k Ukrajine, ni k tomu, takže je to tak, no.“²³

„Nemal som žiadne také veľké očakávanie, iba sme chceli, aby te rozdelené obce, rodiny sa mohli opäť spojiť. A to sa ako nepodarilo, lebo tie ľudia, ktorí niekedy sa poznali, už zomreli počas tých šesťdesiat rokov. [...] To viete, táto oblasť niekedy patrila k Užhorodu a tam naši starí rodičia ešte tam chodili na trh, všetko tam sa dalo predajť, aj ešte... tak oni ešte si mysleli, že tie staré časy sa vrátia, ale už to sa nedá.“²⁴

Toto mierne dekontextualizované zhrnutie reprezentácií hranice v rozhovoroch si nenárokuje na úplnosť, dokazuje však jasne, do akej miery situačné a temporálne môžu byť reprezentácie hranice. V každom prípade je potrebné uviesť, že sa pohybujeme v „inej dobe“. Naše rozhovory prebiehali po napadnutí Ukrajiny Ruskom, v čase, kedy prihraničné oblasti mali za sebou vlnu utečencov z Ukrajiny, kedy sa otvárala otázka možného pristúpenia Ukrajiny do NATO či EÚ, v dobe prudkých ekonomických zvrátov. A týmito geopolitickými a ekonomickými kontextmi, na ktoré tabule nemohli reagovať, boli rozhovory určite silne ovplyvnené. Snaha o zvýšenie priepustnosti hranice, protežovanie lokálnej či regionálnej, štátnej hranicu prekračujúcej identity (ktorá možno existuje a je budovaná a využívaná v iných kontextoch)²⁵ sa v rozhovoroch pri vytváraní reprezentácií hranice teda neobjavovali. V našej vzorke samozrejme existujú výnimky. Narátorky a narátorov, ktoré a ktorí sa vytváranými obrazmi blížila reprezentáciám z informačných tabúl, by sme však z veľkej časti mohli priradiť do skupiny obyvateľov, ktorá má blízko k rôznym neziskovým organizáciám, resp. zaoberá sa históriou daného územia profesionálne (historičky a historici). V prípade rozhovorov je potrebné zohľadniť ešte jednu skutočnosť, a síce, že dosahovali oveľa menšiu historickú hĺbku. Málokedy sa objavovala hlbšia naratívna perspektíva ako dve generácie, čo je ešte kratšie obdobie než Assmannova trojgeneračná hranica stanovená ako predel umožňujúci prechod od komunikatívnej ku kultúrnej pamäti (Assmann 2001: 48–53). Informačné tabule, ktoré využívajú iné pramene, túto trojgeneračnú hranicu môžu prekonať jednoducho.

Závery

Informačné tabule jednoznačne oscilujú medzi turistickým sprievodcom, učebnicou dejepisu a súborom praktických informácií o prekračovaní slovensko-ukrajinskej hranice. Štátna hranica na nich zohráva dôležitú úlohu, prevažná väčšina historických textov sa zaoberá obdobím, keď sa táto hranica vytvárala a menila (prvá polovica 20. storočia). Zároveň však texty vytvárajú pomerne konzistentný obraz jednotného kultúrneho regiónu – minimálne v hraniciach medzivojnového Československa (t. j. spájajú dnešné východné Slovensko s oblasťou niekdajšej Podkarpatskej Rusi).

Zreteľne môžeme pozorovať snahu o vytvorenie lokálnej, národnej hranice prekračujúcej, a teda vlastne nadnárodnej pamäti (Stoklosa 2019). Východná hranica Slovenska vytvorená po roku 1945 tu teda nie je interpretovaná explicitne ako bariéra medzi „Východom“ a „Západom“ – ako súčasť symbolickej bariéry medzi východnou a západnou Európou, čo je reprezentácia, ktorá sa objavuje v niektorých historiografických publikáciách.²⁶ Interpretácia tejto hranice je iná – v textoch a vizuálnych materiáloch sa objavuje ako niečo neprirodzené, umelé, negatívne zasahujúce do života regiónu a jeho obyvateľov:

„Región východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi (Zakarpatskej Ukrajiny) po takmer 900 rokoch existencie v spoločnom štáte nikdy neoddelovala, až do skončenia 1. svetovej vojny, ani len administratívna hranica. Za ten čas sa medzi nimi vytvorili pevné hospodárske, spoločenské a kultúrne väzby. Oba celky prešli viac-menej totožným vývojom vo všetkých oblastiach života. Preto bolo náhle uzatvorenie hranice a dlhodobá izolácia tragédiou pre oba regióny.“ (Tabuľa Stretava)

Novovytvorená slovensko-ukrajinská hranica po roku 1945 je tak reprezentovaná skôr ako strata spoločného regiónu (na to odkazuje aj emocionálne zafarbený

termín „železná opona“). K tomu spoločnému sa potom autori tabúl vracajú v rámci historickej linky a veľkou pozornosťou venovanou medzivojnovému Československu a Podkarpatskej Rusi ako jeho súčasť. Určite možno hovoriť o istej idealizácii, exotizácii reality či autoexotizácii. Možno to vidieť aj na tom, že sa nespomínajú súčasné problémy (pašeráctvo, prevádzanie osôb).

Tu sa dostávame k otázke dopadu/vplyvu informačných tabúl. Tie sa podľa nášho názoru jednoznačne snažia šíriť verejné reprezentácie cezhraničnej pamäti (cross-border memory). Zároveň sme však pomocou doplnkového materiálu z rozhovorov ukázali, že možno súhlasiť s Katarzynou Stokłosou, ktorá sa pýta, či cezhraničné pamäti (v našom prípade jedna z nich prezentovaná na tabuliach) nie sú len umelo vytvorenými projektami politických elít – v našom prípade elít zastupujúcich mimovládne organizácie, ktoré si často berú za úlohu posilňovať regionálne identity a pocity lokálpatriotizmu (Zhurhenko 2011: 76), ktoré sa nijako neodrážajú v každodennom živote obyvateľov daného regiónu (Stoklosa 2019: 276). Naše rozhovory naznačili, že vnímanie slovenskej hranice s Ukrajinou je medzi bežnými obyvateľmi východoslovenského pohraničia oveľa rôznorodjšie a často reflektuje pohraničie predovšetkým cez prizmu ekonomických nerovností a zabezpečenia ochrany (sekuritizácie). Spoločná minulosť, ktorá sa často uvádza ako podmienka premeny územia na živý nadnárodný cezhraničný priestor (Wilson 2012: 164), nie je týmito aktérmi až tak zdôrazňovaná a nezohráva takú dôležitú úlohu, ako by si autori informačných tabúl želali. To však ich úsilie nijako nediskvalifikuje. Tabule, ako sme mali možnosť pozorovať aj v roku 2025, v daných lokalitách stále stoja, texty sú čitateľné. Reprezentácie a politika pamäti ich autorov teda vo verejnom priestore môžu pôsobiť niekedy v budúcnosti.

POZNÁMKY:

1. Jeho východná časť obklopená horským hrebeňom Karpát patrila v prvej polovici 20. storočia do viacerých štátnych celkov. Pred 1. svetovou vojnou tvorila ako Užská župa súčasť uhorskej časti Habsburskej monarchie, v období 1919 – 1939 bola súčasťou Československej republiky pod názvom Podkarpatská Rus (podrobne pozri Švorc 2020a, b). V roku 1939 ju, po neúspešnom pokuse jeho rusínskej politickej reprezentácie o autonómiu pod názvom Karpatská Ukrajina, obsadilo Maďarsko (podrobne pozri Švorc 2018). Územie povojnového česko-slovenského štátu prišlo o Podkarpat-

- skú Rus a niekoľko najvýchodnejších obcí východného Slovenska, vrátane Čopu, dôležitej železničnej križovatky na rieke Tise, ktorá tu tvorila hranice s Maďarskom. Sovietsky zväz totiž potreboval získať kontrolu nad železničnou traťou Čop – Užhorod – Užocký priesmyk, ktorá spájala Budapešť a L'vov (Rychlík 2020: 45).
2. Táto skutočnosť sa však nemohla „zapísať“ do informačných tabúl ako média, ktoré sme skúmali, pretože tabule boli pripravené a nainštalované pred ruskou inváziou na Ukrajinu (viac informácií pozri nižšie).

3. Na rôznych úrovniach je viac sociálnych aktérov, ktorí konštruujú hranicu – napr. národné štáty, inštitúcie zabezpečujúce fungovanie hranice (pohraničná polícia, colná správa), miestne samosprávy, mimovládne organizácie, obyvatelia pohraničia, ale aj médiá a vedci.
4. Ďalšími rovinami sú subjektívne, resp. mentálne reprezentácie. Za tie môžeme považovať názory, vyjadrenia, vysvetlenia, obrazy a hodnotenia aktérov, ktorí v blízkosti hranice žijú a dochádzajú s jej fyzickými či sprostredkovanými účinkami do každodenného kontaktu. Ak sú tieto názory rozšírené a zdieľané v širšej skupine, pretrvávajú, prípadne sa odovzdávajú medzigeneračne, hovoríme o kultúrnych reprezentáciách.
5. Politiku kolektívnej pamäti rozumieme ako „úsilí o interpretaci a re-interpretaci minulosti (a jejich šírení)“ (Maslowski 2013: 275) – nezodrážňujeme však toľko ako Maslowski to, že by malo slúžiť ako zdroj poučenia pre podobné situácie v budúcnosti.
6. K. Pauknerová a J. Woitsch sa tejto téme venovali vo viacerých štúdiách, ktoré sa na náučné chodníky pozerali zo špecifických uhlov pohľadu – napr. ako na kontaktné zóny (Pauknerová – Woitsch 2019) alebo médiá pamäti krajiny (Pauknerová – Woitsch 2016).
7. Minulosť nie je však „zapísaná“ len v materiálnej podobe viditeľných a neviditeľných historických pamiatok, zachytená je hlavne v subtílnej sieti spomienok ľudí, obyvateľov či návštevníkov. V našej štúdii sa však nezaobrábame reakciami návštevníkov a ich interpretáciami. Hoci sme ako výskumníčky boli svojim spôsobom tiež recipientkami týchto informačných tabúl.
8. Hranicu samozrejme ovplyvnil aj ďalšie udalosti, ako napríklad pandémie COVID-19 (2020 – 2021), vnútropolitické krízy v oboch krajinách a od roku 2022 rusko-ukrajinský vojenský konflikt. Tie sa však už nemohli prejavovať na tabuliach.
9. Projekt bol realizovaný v rokoch 2015 – 2017 v rámci programu „SK08 – Cezhraničná spolupráca Slovensko – Ukrajina: spolupráca naprieč hranicou“ financovaného z Nórskeho finančného mechanizmu a spolufinancovaného zo štátneho rozpočtu Slovenskej republiky. Partnermi projektu, ktorý koordinovalo Výskumné centrum Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku, neziskovej organizácie (Bratislava, SK), boli: Národný inštitút strategických štúdií, regionálna pobočka Užhorod (UA), Univerzita Komenského v Bratislave (SR), Centrum pre strategické partnerstvo, Prešovská univerzita v Prešove (SR), Užhorodská národná univerzita (UA) a Univerzita v Tromsø (NOR). „Zdieľanie know-how pre lepší manažment Schengenskej hranice medzi Slovenskom / Ukrajinou a Nórskom / Ruskom - [CBC01018].“ *Granty EHP a Nórska. Úrad vlády Slovenskej republiky* [online] [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://www.archiv.eeagrants.sk/909-sk/zdielanie-know-how-pre-lepsi-manazment-schengenskej-hranice-medzi-slovenskom-ukrajinou-a-norskom-ruskom/>>.
10. Zodpovedným riešiteľom segmentu projektu, v rámci ktorého tabule vznikli, bol Ing. Vladimír Benč, PhD., ktorý riadil niekoľkočlenný tím. Výskumníkom v teréne, zhromažďovateľom podkladových dát, fotografom, osobou poverenou rokováním so zástupcami samospráv lokalít, kde mali byť tabule umiestnené, ako aj autorom layoutu a grafickej úpravy tabúl bol Róbert Vico.
11. „Prešovský kraj.“ *Náučné chodníky na Slovensku* [online] [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://naucnechodniky.eu/category/SK-PV/>>.
12. „Košícký kraj.“ *Náučné chodníky na Slovensku* [online] [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://naucnechodniky.eu/category/SK-KI/>>.
13. Keď hovoríme o „autoroch tabúl“, máme na tomto mieste na mysli V. Benča a R. Vica, s ktorými sme v novembri 2024 absolvovali dva rozhovory. Všetky citované informácie pochádzajú z týchto dvoch rozhovorov.
14. V tejto súvislosti je potrebné dodať, že Veľké Slemence sú obcou, v ktorej je väčšina obyvateľov maďarskej národnosti (v roku 2021 podľa Sčítania obyvateľov, domov a bytov 80,61 % obyvateľov). Dostupné z: <https://gis.scitanie.sk/portal/apps/experiencebuilder/experience/?data_id=dataSource_1-d92b2297959948c6a465e4cf-190f77df-AR4315_obec_t_SK%3A2699&id=2c3fe4e67c9045c0a-d5e61757c148b63>.
15. Vo výklade ďalej celý súbor desiatich panelov označujeme ako informačné tabule.
16. Po prvé, boli vytvorené v čase, keď QR kódy neboli také bežné, a po druhé, je to dôsledok situácie, keď v niektorých oblastiach nie je žiadny signál alebo je len signál z Ukrajiny – a pre telefónne čísla registrované v krajinách EÚ sú poplatky za telekomunikačné služby na Ukrajine veľmi vysoké.
17. V žiadnom prípade neboli hlavným výstupom projektu – ten sa zameral na „1) zlepšenie existujúcich nedostatkov v kvalite ľudských zdrojov colných a pohraničných úradov, najmä vo vzdelávaní a komunikácii slovenskej a ukrajinskej hraničnej stráže a colných úradníkov cez tréningy, výskumné pobyty a vypracovania študijných materiálov pre nich; 2) zlepšenie politik a iniciatíva na prijatie pomocných nariadení pre lepší manažment hranice; 3) zlepšenie poskytovania informácií, nielen medzi expertnou komunitou, ale hlavne medzi štátnym a neštátnym sektorom a tiež smerom k širokej verejnosti; 4) vytvorenie lepších podmienok na hraničných priechodoch, hlavne prostredníctvom odporúčaní pre lepší manažment a urýchlenie odbavovacích procedúr cestujúcich; 5) podporiť iniciatívy vedúce k zmene politik s cieľom zlepšenia situácie na hraničných priechodoch; 6) zriadiť a vybudovať špeciálny vzdelávací program na Prešovskej univerzite s názvom „Pohraničné štúdie“, využijúc pritom nórsky know-how“ (pozri <https://www.sfpa.sk/sk/project/zdielanie-know-how-pre-lepsi-manazment-schengenskej-hranice-medzi-slovenskom-ukrajinou-a-norskom-ruskom-cbc01018/>).
18. Prečítanie všetkých textov na jednej tabuli nám trvalo v priemere 15 minút. Otázkou je, či takéto množstvo informácií nie je pre navrhované cieľové skupiny kontraproduktívne.
19. Obyvatelia Veľkých Slemeniec v rozhovoroch interpretujú príbeh inak – matka bola rada, že dcéra zostala v Československu, kde panovali lepšie životné podmienky, a nesnažila sa ju dostať späť do Sovietskeho zväzu.
20. Okrem Uble (chodci, cyklisti, autá), Vyšného Nemeckého (autá, autobusy), Veľkých Slemeniec (chodci, cyklisti) je tu aj Čierna nad Tisou (osobná a nákladná vlaková doprava) a Maťovské Vojkovce (nákladná vlaková doprava).
21. O mapách, ktoré sa vzťahujú na historické fakty, sme už hovorili vyššie v časti o zobrazeniach dejín.
22. Za tretieho autora, o odbornú expertúzu ktorého sa dvaja spomenutí autori opierali, by sme s odkazom na obsah rozhovorov s ním mohli označiť slovenského historika Petra Švorca. Z jeho výskumov a vedeckých publikácií čerpal materiál pre tvorbu historických textov a konzultovali s ním aj použitú periodizáciu a kľúčové medzníky vývoja hranice.
23. Rozhovor s manželským párom, Ubla, 2024. Rozhovor viedla Sandra Kreisslová.

24. Rozhovor s mužom, Veľké Slemence, 2023. Rozhovor viedli Jana Nosková a Katarína Popelková.
 25. Najviac sa myšlienka, že sa rusínske obyvateľstvo jazykovými a kultúrnymi znakmi viaže na územie rozdelené slovensko-ukrajinskou hranicou (viac pozri Halemba 2015), objavila v prípade rozlišovania osôb z Ukrajiny v dobe humanitárnej pomoci: tí z bývalej Podkarpatskej Rusi boli videní v niektorých prípadoch ako odlišní od tých, ktorí prichádzali z východných oblastí Ukrajiny.
 26. Táto metafora sa objavuje napríklad v práci historika Jana Rychlíka. Ten uvádza, že kompletná závislosť zahraničnej politiky Československa od Sovietskeho zväzu už v roku 1945 a začlenenie českých zemí a Slovenska do sféry jeho vplyvu spôsobili ich úplné vytrhnutie zo západoeurópskeho kultúrneho okruhu, kam patrili tisíc rokov. Snahy o ich zapojenie do východného kultúrneho okruhu sa však nikdy nepodarili a skôr či neskôr situácia musela viesť k hlbokkej kríze (Rychlík 2020: 45).
- LITERATÚRA:**
- Assmann, Jan. 2001. *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor.
- Benč, Vladimír (ed.). 2017. *Slovensko-ukrajinská schengenská hranica: vybrané aspekty (zborník príspevkov)*. Prešov: RC SFPA.
- Brambilla, Chiara. 2019. Introduction. *Archivio antropologico mediterraneo* ANNO XXII, 21 (2): 1–10. <https://doi.org/10.4000/aam.1682>
- Brambilla, Chiara – Laine, Jussi – Scott, James W. – Bocchi, Gianluca. 2016. Introduction: Thinking, Mapping, Acting and Living Borders under Contemporary Globalisation. In: Brambilla, Chiara – Laine, Jussi – Scott, James W. – Bocchi, Gianluca (eds.). *Borderscaping: Imaginations and Practices of Border Making*. London: Ashgate. 1–9. <https://doi.org/10.4324/9781315569765>
- Dudinský, Vladislav – Dančišin, Vladimír – Lačný, Martin. 2017. Výskum cezhraničnej spolupráce medzi Slovenskou republikou a Ukrajinou. *Annales Scientia Politica* 6 (1): 45–56.
- Duleba, Alexander a kol. 2017. *Hranice a cezhraničná spolupráca. Úvod do výskumu hraníc*. Vysokoškolská učebnica. Prešov: FF PU.
- Halemba, Agnieszka. 2015. Not Looking through a National Lens? Rusyn-Transcarpathian as an Anational Self-Identification in Contemporary Ukraine. In: Kleinmann, Yvonne – Achim, Rabus (eds.). *Debatten um Polen und Polentum in Geschichte und Gegenwart*. Polen: Kultur – Geschichte – Gesellschaft 1. Göttingen: Wallstein. 123–141.
- Kamphuis, Olaf. 2011. *The Eastern External Border of the EU: A journey through the borderlands of the EU and its neighbours*. [Master thesis Human Geography. Supervisor: Prof. Henk van Houtum]. Nijmegen: Radboud University. <https://theses.ubn.ru.nl/items/4ed4472f-916f-4cd2-8bbd-f9b84cef4986>
- Košťalová, Katarína. 2021. Lesné prostredie a náučné chodníky ako potenciál vidieckeho turizmu. In: Klímová, Viktorie – Žitek, Vladimír (eds.). *XXIV. mezinárodní kolokvium o regionálních vědách. Sborník příspěvků. Brno 1.–3. 9. 2021*. Brno: Masarykova univerzita. 294–300. <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.P210-9896-2021-36>
- Masłowski, Nicolas. 2013. Politika paměti. Mezi minulostí a přítomností. *Slovak Journal of Political Sciences* 13: 274–288. https://sjps.fsvucm.sk/Articles/13_4_1.pdf
- Miggelbrink, Judith. 2014. Crossing Lines, Crossed by Lines: Everyday Practices and Local Border Traffic in Schengen Regulated Borderlands. In: Jones, Reece – Johnson, Corey (eds.). *Placing the Border in Everyday Life*. London: Routledge. 137–166. <https://doi.org/10.4324/9781315600659>
- Paasi, Anssi. 1998. Boundaries as Social Processes: Territoriality in the World of Flows. *Geopolitics* 3 (1): 69–88.
- Paasi, Anssi. 2001. Europe as a Social Process and Discourse: Considerations of Place, Boundaries and Identity. *European Urban and Regional Studies* 8 (1): 7–28. <https://doi.org/10.1177/096977640100800102>
- Pauknerová, Karolína – Woitsch, Jiří. 2016. Educational Trails as Agents of Landscape Memory in a Western Bohemian Border Region. In: Zückert, Martin – Hein-Kircher, Heidi (eds.). *Migration and Landscape Transformation*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 175–202.
- Pauknerová, Karolína – Woitsch, Jiří. 2017. Nositelé paměti nebo zdroje falešných představ? Naučné stezky v ČR v etnologické perspektivě. *Studia Ethnologica Pragensia* 1: 66–95. https://studiaethnologicapragensia.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/3/2017/11/Karolina_Pauknerova-Jiri_Woitsch_66-95.pdf
- Pauknerová, Karolína – Woitsch, Jiří. 2019. Walking in the Czech-German Borderland: Educational Trails as a Contact Zone Materialized. In: Kleinmann, Sarah – Peselmann, Arnika – Spieker, Ira (eds.). *Kontaktzonen und Grenzregionen: Kulturwissenschaftliche Perspektiven*. (Bausteine aus dem Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde, Bd. 38). Leipzig: Leipziger Universitätsverlag. 161–183.
- Rychlík, Jan. 2020. *Československo v období socializmu 1945–1989*. Praha: Vyšehrad.
- Sperber, Dan. 1996. *Explaining Culture. A Naturalistic Approach*. Oxford – Cambridge: Blackwell Publishers.
- Sperber, Dan. 1998. Interpretatívna etnografia a teoretická antropológia. *Slovenský národopis* 46 (2): 179–193.
- Stokłosa, Katarzyna. 2019. Public Controversies of Memory with a Focus on Border Regions. In: Metzger, Franziska – Daphinoff, Dieter (eds.). *Ausdehnung der Zeit. Die Gestaltung von Erinnerungsräumen in Geschichte, Literatur und Kunst*. Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag. 269–282.
- Švorc, Peter. 2018. Podkarpatská Rus ako súčasť medzivojnového Česko-Slovenska / Carpathian Ruthenia as Part of Czechoslovakia in the Interwar Period. In: Drahoš, Zdeněk (ed.). *Společné století. Česko – Slovensko 1918–2018 / A Century Together. Czechia – Slovakia 1918–2018*. Brno: Moravské zemské muzeum. 83–93 / 94–106.
- Švorc, Peter. 2020a. Dve periférie v dvoch krajinách október 1918 – január 1919. Východné Slovensko a Uhorská Rus na ceste do Československej republiky. *Historický časopis* 68 (3): 463–489. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2020.68.3.4>
- Švorc, Peter. 2020b. V Česko-Slovenskej či Česko-Slovensko-Ruskej republike? Podkarpatská Rus a východné Slovensko v prelomovom roku 1919. *Historický časopis* 68 (4): 609–634. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2020.68.4.3>

- Wille, Christian – Gerst, Dominik – Krämer, Hannes. 2021. Border Studies: A Long-Overdue Self Examination. In: Wille, Christian – Gerst, Dominik – Krämer, Hannes (eds.). *Identities and Methodologies of Border Studies: Recent Empirical and Conceptual Approaches*. Universität Trier. 11 – 16. <https://doi.org/10.25353/ubtr-xxxx-e930-87fc>
- Wilson, Thomas M. 2012. The Europe of Regions and Borderlands. In: Kockel, Ullrich – Nic Craith, Máiréad – Frykman, Jonas (eds.). *A Companion to the Anthropology of Europe*. Chichester: Wiley-Blackwell. 163 – 180. <https://doi.org/10.1002/9781118257203.ch1>
- Zaitseva-Chipak, Nataliia. 2025. Borders as Resource: The Case of the Ukrainian-Slovak Borderland. *Český lid* 112: 199 – 231. <https://doi.org/10.21104/CL.2025.2.03>
- Zhurzhenko, Tatiana. 2011. Borders and Memory. In: Wastl-Walter, Doris (ed.). *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. Farnham-Burlington: Ashgate Publishing Ltd. 63 – 84.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE:

- „Košícký kraj.“ *Náučné chodníky na Slovensku* [online] [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://naucechodniky.eu/category/SK-KI/>>.
- „Obyvateľstvo podľa národnosti a materinského jazyka v SR k 1. 1. 2021.“ *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2021* [online] [cit. 14. 5. 2025]. Dostupné z: <https://gis.scitanie.sk/portal/apps/experiencebuilder/experience/?data_id=dataSource_1-d92b2297959948c6a465e4cf190f77df-AR4315_obec_t_SK%3A2699&id=2c3fe4e67c9045c0ad5e61757c148b63>.
- „Prešovský kraj.“ *Náučné chodníky na Slovensku* [online] [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://naucechodniky.eu/category/SK-PV/>>.
- „Zdieľanie know-how pre lepší manažment Schengenskej hranice medzi Slovenskom / Ukrajinou a Nórskom / Ruskom - [CBC01018].“ *Granty EHP a Nórska. Úrad vlády Slovenskej republiky* [online] [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://www.archiv.eeagrants.sk/909-sk/zdielanie-know-how-pre-lepsi-manazment-schengenskej-hranice-medzi-slovenskom-ukrajinou-a-norskom-ruskom/>>.

Tekuté hranice Európy: Príspevok k zmene počítania času na Ukrajine a jeho vplyvu na vnímanie hraníc východnej a západnej Európy

Martina Bocánová – Tetiana Kucher

DOI: 10.62800/NR.2025.2.02

The Fluid Borders of Europe: A Contribution to the Shift in Timekeeping in Ukraine and Its Impact on the Perception of the Borders between Eastern and Western Europe

The study analyses the (re)definition of the borders between Eastern and Western Europe against the backdrop of a liturgical reform undertaken in Ukraine in 2023 – specifically, the shift of Christmas celebrations from January to December. This step is interpreted as a significant political act and a symbolic distancing from the Russian Federation, as well as a step towards aligning with the European cultural sphere. Attention is also paid to the diversity of attitudes toward this change among Ukrainians living in Ukraine and those in Slovakia. The alteration of the liturgical calendar thus reflects a broader transformation of Ukrainian identity in the context of the rethinking the geographical and mental boundaries of Europe.

Key words: border, Orthodox Church, calendar, liturgy, Ukraine

Contact: doc. PhDr. Martina Bocánová, PhD., Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Námestie J. Herdu 2, 917 01 Trnava; e-mail: martina.bocanova@ucm.sk; ORCID 0000-0002-8398-6359

Mgr. Tetiana Kucher, Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Námestie J. Herdu 2, 917 01 Trnava, e-mail: kucher1@ucm.sk; ORCID 0009-0001-2852-2332

Jak citovat / How to cite: Bocánová, Martina – Kucher, Tetiana. 2025. The Fluid Borders of Europe: Contribution to the change in timekeeping in Ukraine and its impact on the perception of the borders of Eastern and Western Europe. *Národopisná revue* 35 (2): 93–105. <https://doi.org/10.62800/NR.2025.2.02>

V máji 2023 podpísal ukrajinský prezident Volodymyr Zelenskij zákon, ktorý upravoval slávenie významných kresťanských sviatkov na území Ukrajiny. O tejto zásadnej zmene sa v krajine začalo čiastočne komunikovať v roku 2015, diskurz nabral na politickej scéne na naliehavosti po invázii Ruskej federácie na Ukrajinu v roku 2022. Od roku 2024 prezentuje Ukrajina oficiálne príklon k novojuliánskému kalendáru, čím dáva významný politický signál voči západnej Európe, ale aj voči Ruskej federácii. Toto politické rozhodnutie má samozrejme dopad na bežný život ľudí na Ukrajine. Svoj zámer oficiálnej zmeny liturgického kalendára obhajoval prezident Zelenskij tím, že chce dosiahnuť jednotu medzi pravoslávnyimi cirkvami

na Ukrajine. Zmena kalendára je zásadným posolstvom a politickým gestom, ktorým sa jasne Ukrajina dištancuje aj v tomto smere od Ruskej federácie. Témou štúdie je prijatie zmeny liturgického kalendára a Zákona o náboženských organizáciách na Ukrajine v kontexte mentálneho „prepísovania hraníc Európy“. Zákonná zmena je nielen významnou kultúrnou a religióznou zmenou, ale má aj svoj dôležitý politický podtón.

Komunikovanie o téme v médiách a postupne aj v neformálnych rozhovoroch podnietilo záujem o výskum v oblasti prijímania tejto novej situácie ľuďmi na Ukrajine a na Slovensku. Naratívy, ktoré zaznievali na ukrajinskej strane, sa už od roku 2015 zaoberali myšlienkou

zjednotiť Vianoce, ako významný kresťanský sviatok so zvyškom *civilizovaného sveta, s Európou*. V našom príspevku sa snažíme poukázať na to, prečo je táto zmena závažným prvkom politického myslenia a ako sa takouto zmenou transformuje geografický priestor v mentálnom svete ľudí. Zmenu v kalendári chápeme aj ako významné gesto vyhranenia sa voči politike inej krajiny. Pri našej práci nás zaujímalo, ako ľudia komunikujú a vnímajú odklon od tradičného spôsobu slávania týchto sviatkov v kruhu rodiny podľa pravoslávneho kalendára a tiež, či sú odlišné postoje v tejto veci Ukrajincov žijúcich na Slovensku a tých, ktorí zostali vo svojej vlasti.

Metodické úskalía terénneho výskumu

Primárnym východiskom terénneho výskumu boli výpovede Ukrajincov, ktorí prichádzali na Slovensko v roku 2023 a s ktorými sme vstupovali do neformálnych kontaktov. Pri diskusiách sa vyjadrovali k vtedy veľmi aktuálnej téme zmeny termínu Vianoc, resp. prechodu z juliánskeho liturgického kalendára na novojuliánsky. Ich výpovede podnietili záujem o sondu do tejto krehkej a dynamickej situácie. V tom období Ukajinci, s ktorými sme prišli do spontánnych kontaktov, prezentovali názor, že ich krajina nie je predsa na *východe*, ale je súčasťou Európy, a preto by sa mali zjednotiť s ostatnou Európou aj vo sviatkovaní. Najčastejším vyjadrením situácie bol názor, že celý svet (celá Európa) oslavuje Vianoce v decembri, tak prečo by to malo byť na Ukrajine inak.

Slávenie sviatkov v novom termíne má byť demonštráciou odporu voči Ruskej federácii, resp. v náboženskom zmysle voči Moskovskému patriarchátu, a zároveň aj signálom smerujúcim k západnej Európe. Otázkou je, či výrazne sekularizovaná západná Európa vníma tento symbolický akt, ktorý zásadným spôsobom zmení životy ľudí v ich najcitlivejšom mieste. Určite však skúmaný jav rezonuje v Ruskej federácii a, samozrejme, na Ukrajine. Výstižne charakterizuje tento stav nasledovná výpoveď: „*Žiaľ, pre väčšinu ľudí vo svete je Ukrajina spojená s Ruskom. Vždy nás budú vnímať ako suseda Ruska. Ale myslím, že sme viac susedom Európy. A to, že sme teraz zmenili kalendár, nie je odklon od Ruska. Je to náš návrat do Európy.*“ (Barič 2023)

Riadený terénny výskum sa prispôboval rôznym modifikáciám vzhľadom na to, že Ukrajina je výskumnou zónou v aktívnom vojnovom konflikte. Dôležitý bol pilotný

terénny výskum dotazníkovou metódou. Dotazník bol realizovaný na Užhorodskej univerzite, kde ho vypracovalo 17 študentov.¹ Na slovenskej strane výskum prebiehal formou osobných rozhovorov priebežne v júni až decembri 2024. Prioritne bol orientovaný na Ukrajincov žijúcich v Trnave. Terénny výskum sa komplikoval politickými zvratmi,² ktoré medzi niektorými informátormi vytvorili nepokoj – niektorí nesúhlasili so zverejnením výpovedí s cieľom publikovať odborný text, prípadne bolo náročnejšie uskutočňovať takéto rozhovory. Výber informátorov bol modifikovaný možnosťami, ktoré sa dynamizovali v procese písania textu.

V prípade, že by bolo počet informátorov vyšší, precizované z hľadiska veku, vzdelania, zastúpení mužov a žien, bolo by možné vypracovať presnejšie štatistiky. V tejto fáze prác však nebolo možné uvedené ambície z vyššie spomenutých dôvodov naplniť. V každom prípade je prínosné, že aj v prostredí s takouto dynamikou zmien je možné premýšľať o postojoch v skúmanej otázke a istým spôsobom ich pomenovať.

Vzhľadom na uvedené limity si príspevok nekladie ambíciu detailne popísať javy, ktoré prebiehajú v oboch krajinách – zmeny v liturgickom kalendári a následne v mentálnom vnímaní priestoru Ukrajiny. Predstavujeme skôr sondu do aktuálneho diania, ktoré je v procese vývoja. Vnímame, že nástroje komunikovania o téme nie sú pregnantné, ale spája ich ústredná myšlienka ukotvenia Ukrajiny do Európy, na *západ*. Prácu vnímame ako odkrývanie procesov uvažovania o krajine, ktorá má ambíciu posunúť sa v priestore Európy na iné miesto mentálneho vnímania jej územia. Jedným z prostriedkov, ako sa tak má, či môže stať, je práve akceptácia zmeny v liturgickom kalendári, ktorá korešponduje s krajinami používajúcimi gregoriánsky kalendár.

Pri odkazoch na literatúru sme uprednostnili, pokiaľ to bolo možné, internetové zdroje pred tlačенými kvôli ich ľahšej prístupnosti, a tým aj možnosti tému ďalej výskumne rozvíjať.

Ukrajinci na Slovensku

Ukrajinci na Slovensku sa sformovali z pôvodných obyvateľov východného Slovenska tejto oblasti – Rusínov – po druhej svetovej vojne pod vplyvom ukrajinizácie (Gajdoš – Konečný 2013, Darulová – Košťalová 2010: 126 – 138). Pred druhou svetovou vojnou existovala

v regiónoch na východe Slovenska okrem rusínskej a ruskej aj ukrajinská orientácia, ktorú zastávala predovšetkým časť inteligencie a duchovenstva (Benža 1995: 275).

Podľa sčítania ľudu v roku 1930 bolo na Slovensku 213 725 gréckokatolíkov, do roku 1946 sa podľa neúplných údajov ich počet zvýšil na 230 045, teda o asi 7,1 %, a to napriek celkovému poklesu počtu obyvateľstva počas vojny i bezprostredne po jej skončení (Letz 1996: 262). Po druhej svetovej vojne neexistovali presné údaje o počte rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva ani v Československu, ani priamo na Slovensku, čiastočne v jednotlivých okresoch či obciach. K 1. marcu 1950 žilo v Československu 67 615 Ukrajincov a Rusov, z toho na Slovensku 48 231, t. j. 1,4 % z celkového počtu obyvateľstva. Ich rozhodujúca časť, 45 163 ľudí, žila v Prešovskom kraji, kde tvorila 10,6 % všetkého jeho obyvateľstva (Gajdoš – Konečný 2013: 35).³

Štatistické ukazovatele hovoria o počtoch v ďalšom období nasledovne: 1961 – 35 411, 1970 – 38 960, 1980 – 36 850, 1991 – 13 847. Rusínsku národnosť na Slovensku v roku 2011 deklarovalo 33 482 ľudí, t. j. 0,6 %, a ukrajinskú národnosť 7 430 občanov, t. j. 0,1 % obyvateľstva. Za ostatné roky sa počet Rusínov na Slovensku zdvojnásobil a početnosť Ukrajincov klesla o 50 % (Benža 1995: 276).

Na Slovensku sa situácia začala razantne meniť vojenským konfliktom medzi Ukrajinou a Ruskom vo februári 2022. Za jeden mesiac podľa odhadov prešlo cez slovensko-ukrajinské hraničné prechody 269 111 utečencov.⁴ Zvyčajný počet vstupov na Slovensko z Ukrajiny bol pred konfliktom priemerne 1 400 osôb za deň.⁵ Údaje o počte odídencov z Ukrajiny, ktorí sa zdržiavajú na Slovensku, je možné dohľadať na stránkach Ministerstva vnútra SR,⁶ Ministerstva školstva, výskumu, vývoja a mládeže SR⁷ a na iných miestach.⁸ V meste Trnava taktiež za ostatné roky vzrástol počet Ukrajincov, ktorí majú v meste trvalý/tolerovaný pobyt. V roku 2022 ich tu bolo evidovaných 3128. V roku 2023 mala Trnava 62 509 obyvateľov, z toho 3 896 Ukrajincov. K 31.12. 2024 mesto evidovalo 4 833 Ukrajincov z celkového počtu 62 754 obyvateľov.⁹ V súčasnosti sú Ukrajinci v Trnave významnou zložkou populácie a obyvatelia mesta sú s nimi v bežnom kontakte. Osobné kontakty majority a minority dávajú problémy Ukrajiny do nových kontextov – či už pozitívnych, alebo negatívnych (Ivanytska 2025).

Čas a kalendár

Problematika času a jeho počítania bola v minulosti, tak ako aj dnes, zásadná. Rytmus roka sa v agrárnych spoločnostiach riadil javmi pozorovanými v prírode a biorytmom miestnych pestovaných plodín. Špecifický rytmus mu udávalo náboženstvo. Do plynutia roka sa vkladali významné dni viažuce sa na božstvá, ktorým bolo potrebné prejaviteľ zásadnú a nikým nespochybiteľnú úctu v správnom čase.

Vytváranie prvých kalendárov znamenalo veľký intelektuálny počin – ak mali byť merateľné dni, muselo sa prijať, že všetky dni v roku sú v zásade „rovnaké“ (Sokol 2004: 81). Presný a verejnosťou uznávaný kalendár vytváral dôležitú platformu, ktorá reflektovala plynutie času a istým spôsobom ho ovládala (Gurevič 1978: 74 – 118). Zavádzanie nových prvkov do kalendárneho systému bolo natoľko zásadné, že sa presadzovalo vždy pomocou významnej authority – náboženskej alebo svetskej.

Kalendár predstavuje systém datovania, rozdelenia dní, týždňov a mesiacov v roku spravidla podľa astronomických kritérií súvisiacich s obehom Mesiaca okolo Zeme (mesiac) a Zeme okolo Slnka (rok) (Profantová – Feglová 1995: 224). Dnešný kalendár sa vyvinul z pôvodne starorímskeho kalendára reformovaného cisárom Gaiom Juliom Caesarom v roku 46 p. n. l. a známeho ako *juliánsky kalendár*.¹⁰ Nepresnosť prepočtov v dĺžke trvania tropického roku (je kratší o 11 minút a 14 sekúnd) postupne spôsobila zaostávanie juliánskeho kalendára za skutočným rokom, čo v 16. storočí predstavovalo odchýlku 10 dní (Profantová – Feglová 1995: 224). Dôležitým prvkom, ktorý vplýval na nutnosť zmien a presné fixovanie kalendára, bola Veľká noc – najdôležitejšie sviatky kresťanského sveta, od ktorých sa odvíjal celý systém pohyblivých sviatkov. Situácia sa stala pre kresťanov ešte aktuálnejšou po tom, čo prestali byť ohrozovaní prenasledovaním, keď cisár Konštantín v roku 313 vyhlásil náboženskú slobodu. Veriaci mohli začať naplno realizovať prejavy viery v určitom, presne stanovenom čase. Nicejský koncil v roku 325 rozhodol, že veľkonočné sviatky sa majú sláviť prvú nedeľu po prvom jarnom splne (Klíma 1998: 79 – 80). Určenie dátumu Veľkej noci sa stalo kľúčovou otázkou pre vytváranie ranokresťanského kalendára.¹¹

Keďže vrcholom kresťanského liturgického roka bolo slávenie Veľkej noci, bolo potrebné sa vysporiadať

s čoraz väčšou odchýlkou v datovaní. Zásadnou sa stala reforma pápeža Gregora XIII. Ten v roku 1582 vydal bulu *Inter gravissimas*. Podľa nej sa stanovilo, že po 4. októbri 1582 sa vypustí 10 dní. Nasledujúcim dňom tak bol 15. október. Pápež si bol vedomý, že tento krok nebude prijímaný s ľahkosťou, preto neuposlúchnutie nariadenia podporil hrozbou vyobcovania z cirkvi. Ako prvé prijali zmeny krajiny, ktoré boli oporou rímskokatolíckej cirkvi – Francúzsko, Španielsko, Portugalsko a niektoré časti Talianska. Protestantská Európa mala s týmto vyhlásením problém vyplývajúci z neprijatia autority pápeža (Klíma 1998: 79 – 80).

Zmena kalendára sa neprijímala ľahko. V českých krajinách ju podporila autorita Rudolfa II. a nový spôsob bol oficiálne prijatý v roku 1584, nie však všade bezo zbytku. V Uhorsku¹² prišlo k zmene v roku 1587, v Prusku 1610. V Dánsku a Nórsku prešli na nový kalendár v roku 1700, v Anglicku v roku 1752 a vo Švédsku a Fínsku prebehla zmena v roku 1753 (Klíma 1998: 83). Na Rusi sa začal používať gregoriánsky kalendár po revolúcii v roku 1917, pravoslávna cirkev však zostala verná svojmu dedičstvu a v liturgii sa držala juliánskeho kalendára (Sokol 2004: 85). Najdlhšie sa juliánskeho kalendára pridržovali krajiny s prevládajúcim pravoslávím – Bulharsko do roku 1916, Rumunsko a Srbsko do roku 1919.¹³ Pravoslávna cirkev pápežskú reformu v liturgii neprijala (Dvořáková – Dvořák 2023: 7 – 8). Svet mentálnych hraníc sa rozdelil na rímskokatolícky západ a pravoslávny východ. V 20. storočí sa tzv. železná opona stala ďalším významným míľnikom pomyselného vymedzenia Západu a Východu (Karásek 2012b: 540). Krajiny na východ od nej boli *orientalizované* a zaťažované negatívnymi stereotypmi, „*historický pojem Orientu sa stal analogický pojmu Východ*“ (Karásek 2012a: 84).

V skúmanom priestore Ukrajiny, ktorá je považovaná doposiaľ za pravoslávnu v zmysle viery i liturgického kalendára s osobitným termínom slávenia významných sviatkov kresťanov, prichádza v týchto rokoch k prechodu na novojuliánsky kalendár. Ten predstavuje revidovanú formu juliánskeho kalendára, založenú na cyklickej rotácii Zeme okolo Slnka; dĺžka roka je 365,24 dní; obsahuje 218 priestupných rokov za 900 rokov. Kalendár vyvinul srbský astronóm a profesor matematiky a nebeskej mechaniky na Belehradskej univerzite Milutin Milanković v roku 1923 (Bohdanok 2023). Vianoce

sa od 1. septembra 2023 na Ukrajinu oficiálne slávia 25. decembra, nie 7. januára. Zmena sa netýka sviatkov, ktoré nie sú v tejto reforme zahrnuté (Veľká noc, sv. Trojica). Tieto zmeny sa prejavili aj na legislatívnej úrovni. Najvyššia rada Ukrajiny ich zahrnula v článku 73 Zákonníka práce Ukrajiny v prvej časti: 15. júl – Deň ukrajinskej štátnosti, 1. október – Deň obrancov Ukrajiny, v druhej časti: 25. december – Vianoce (Zákon č. 3258-IX/2023).¹⁴ Prechod na nový kalendár oznámila Ukrajinská gréckokatolícka cirkev.¹⁵

Myšlienka príklonu k novojuliánskeму kalendáru nebola pre ukrajinskú spoločnosť nová. Podľa údajov z ukrajinského celonárodne reprezentatívneho prieskumu, ktorý uskutočnila spoločnosť Info Sapiens v roku 2022, 25. decembra oslavovalo Vianoce 21 % Ukrajincov, 7. januára 34 % a v oboch dátumoch 25 %. V roku 2023 toto číslo dosiahlo 47 % tých, ktorí chceli oslavovať Vianoce 25. decembra, 17 % tých, ktorí ich mali v úmysle oslavovať 7. januára alebo reflektujú na oba dátumy. Najviac tých, ktorí Vianoce plánovali osláviť 25. decembra, bolo medzi zástupcami západných regiónov (61 %). Slávenie Vianoc 7. januára najčastejšie plánovali obyvatelia južných (23 %) a severných (20 %) regiónov. Vo východných regiónoch jeden zo štyroch opýtaných neplánoval oslavovať Vianoce vôbec.¹⁶ V decembri 2024 ukrajinská organizácia *Perodovi pravovi iniciatyvy* (Popredé právne iniciatívy) zverejnila sociologický výskum, podľa ktorého 50,83 % opýtaných občanov malo oslavovať Vianoce 25. decembra, 18,69 % – 7. januára, 10,07 % ich neplánovalo oslavovať, 2,46 % neodpovedalo.¹⁷

Ukrajina v procese zmien

Druhá polovica 80. rokov a začiatok 90. rokov 20. storočia boli obdobím intenzívnych zmien v náboženskom živote Ukrajincov na Ukrajine. Uľahčil to proces *perestrojky* (premeny, prestavby) v Sovietskom zväze.¹⁸ Hoci v Sovietskom zväze nebol ateizmus oficiálne vyhlásený za štátnu ideológiu, krajina bola spravovaná v jeho duchu. Náboženské objekty všetkých vierovyznaní prešli bez výnimky do vlastníctva štátu a zmenili sa na múzeá ateizmu, hvezdárne, sklady, knižnice alebo boli úplne zničené. Bolo zakázané vykonávať cirkevné obrady – svadby, krstiny, pohreby, sväté prijímanie a iné. Za ich vykonanie hrozilo väzenie, preto sa realizovali tajne a minimálne.

Situácia sa radikálne zmenila po 16. júni 1990, keď bola vyhlásená Deklarácia o štátnej suverenite Ukrajiny. Jedným z prvých prijatých zákonov bol zákon Ukrajiny O slobode svedomia a náboženských organizáciách (Zákon č. 988-XII /1991), ktorého článok 5 deklaroval odluku cirkvi od štátu, ktorý nemá právo zasahovať do činností náboženských organizácií vykonávaných v rámci zákona a nebude financovať ktorúkoľvek z nich. Týmto sa *de iure* i *de facto* oddelila moc cirkvi od štátu.

Liberalizácia cirkevného života v 90. rokoch poukázala na množstvo problémov v hlavných pravoslávnych cirkvách Ukrajiny: Ukrajinská pravoslávna cirkev moskovského patriarchátu (UPC MP), Ukrajinská pravoslávna cirkev kyjevského patriarchátu UPC KP a Ukrajinská autokefálna pravoslávna cirkev (UAPC). Všetky tieto cirkvi videli rôzne cesty svojho rozvoja a rozvoja Ukrajiny ako štátu. Za tridsať rokov samostatnosti Ukrajiny sa uskutočnilo množstvo cirkevných rád, na ktorých s rôznou intenzitou zaznievala myšlienka vytvorenia Ukrajinskej miestnej pravoslávnej cirkvi (UPAC). Navyše od roku 1994 sa kandidáti na prezidentské a parlamentné funkcie obracali na cirkevných predstaviteľov so žiadosťou o podporu a hlasy od farníkov výmenou za riešenie rôznych problémov, čím sa títo stali rukojemníkmi rôznych politických strán.¹⁹

Napriek uvedeným problémom však Ukrajinci preukazovali vysokú mieru religiozity, o čom svedčia aj sociologické výskumy. Ku koncu roka 2010 v porovnaní s rokom 2000 vzrástol počet občanov, ktorí sa hlásia k viere, z 58 % na 71 %. Neskôr v rokoch 2010 – 2020 bol podiel veriacich medzi dospelými občanmi Ukrajiny v priemere 70 %. Štúdia z roku 2014²⁰ zároveň zaznamenala v porovnaní s „predvojnovým“ rokom 2013 nárast počtu veriacich zo 67 % na 76%, čo je typické pre spoločnosť v stresovej situácii. Tento ukazovateľ zostáva stále najvyšší vo všetkých rokoch pozorovania; následne klesol a dosiahol ku koncu roka 2021 počet 68 % opýtaných. So začiatkom plnej ruskej agresie v roku 2022 sa zvýšil na 74 %. Nárast podielu veriacich oproti predošlému roku nastal predovšetkým vďaka regiónu Stred – tu vzrástol podiel veriacich medzi dospelou populáciou zo 63,5 % na 76 %.²¹

V tejto súvislosti stojí za zmienku, že najväčšie zastúpenie pravoslávnych kresťanov je charakteristické pre strednú oblasť (v roku 2022 – 75 %, čo je výrazne viac

ako v roku 2021 – 67 %). O niečo menej ich je na Juhu (69 %) a Východe (64,5 %, v týchto regiónoch neprišlo k štatisticky významnému nárastu oproti predošlému roku). Na západe krajiny je ich podiel len 40 %; približne rovnaký počet obyvateľov Západu sa identifikuje ako gréckokatolíci (36 %).²²

Situácia sa radikálne zmenila po výročnom prejave prezidenta Porošenka – „O vnútornej a vonkajšej situácii Ukrajiny v roku 2017“ – v Najvyššej rade Ukrajiny, ktorá vtedy uviedla, že spoločensko-politická situácia, v ktorej sa Ukrajina nachádza, je priaznivá pre vznik Ukrajinskej miestnej pravoslávnej cirkvi (Gorbunin – Vlasyuk – Lyashenko 2017: 311). Tiež bola formulovaná „Výzva Najvyššej rady Ukrajiny Jeho Svätosti Bartolomejovi, arcibiskupovi Konštantínopolu a Nového Ríma, ekumenickému patriarchovi o udelení autokefálie pravoslávnej cirkvi na Ukrajine“ (Vyhláška č. 1422-VIII/2016)²³ na vydanie zodpovedajúceho Tomosa²⁴ (Pyvovarov 2018). Dňa 15. decembra 2018 sa v Kyjeve konal zjednocovací koncil, na ktorom sa predstavitelia Kyjevského patriarchátu a Ukrajinskej autonómnej pravoslávnej cirkvi rozhodli ukončiť svoju činnosť ako samostatné náboženské združenia a spojiť sa do jednej Pravoslávnej cirkvi Ukrajiny (PCU).²⁵

Sociologické výskumy ukazujú, že v roku 2003 za autokefáliu ukrajinského pravoslavia hlasovalo 17,4 % opýtaných. V roku 2007 to bolo 20,7 % opýtaných, v novembri 2016 44,3 %, pričom 25 % túto myšlienku nepodporovalo a nerozhodnutých bolo 30,7 % opýtaných (Horbunin – Vlasjuk – Ljašenko 2017: 311). V máji 2018 myšlienku vytvorenia autokefálie UPPC na Ukrajine podporilo 31,3 % opýtaných, nepodporilo ju 19,8 %, ľahostajných bolo 34,7 % a neodpovedalo 14,2 % respondentov. Podiel tých, ktorí podporovali vytvorenie miestnej autokefálnej pravoslávnej cirkvi, prevažoval nad podielom tých, ktorí ju nepodporovali v západnom (70 %, resp. 7 %) a strednom (52, resp. 18 %) regióne. Naopak, vo východnom regióne bolo viac ľudí, ktorí autokefáliu nepodporovali (15 %, resp. 42 %), kým v južnom regióne sa ich podiely štatisticky významne nelíšili (24 %, resp. 21 %). Na prieskume vo všetkých regiónoch Ukrajiny okrem Krymu, Donecka a Luhanska sa zúčastnilo 2 019 respondentov vo veku 18 a viac rokov.²⁶

Po rokovaníach dňa 6. januára 2019 delegácia Pravoslávnej cirkvi Ukrajiny (ďalej PCU) prijala Tomos

(PCU, 2019).²⁷ PCU v súčasnosti prevzala množstvo funkcií, ktoré prispievajú k upevňovaniu a bráneniu vplyvu Ruskej pravoslávnej cirkvi na Ukrajine (bohoslužby v ukrajinskom jazyku, sociálna náuka cirkvi, ktorá zdôrazňuje lásku farníkov a veriacich k národu, úspešné riešenie otázky interakcie s UHKC atď.).

Stojí za zmienku, že každý rok sa počet farníkov a farností PCU zvyšuje, o čom svedčia štatistické údaje zverejnené Kyjevským medzinárodným inštitútom sociológie (KMIS) 15. októbra 2024. V roku 2021 sa 42 % respondentov považovalo za farníkov PCU, v roku 2022 54 % a v roku 2024 56 %. Vo všetkých regiónoch viac ako polovica obyvateľov (50 % na západe, 63 % v strede, 55 % na juhu a 50 % na východe) patrí k ukrajinskej pravoslávnej cirkvi.²⁸

Existuje niekoľko dôvodov pre taký prudký nárast počtu farníkov PCU. Jedným z nich je príležitosť prerušiť vzťahy s Ruskou pravoslávnou cirkvou, ktorá označila ruskú inváziu za „svätú vojnu“, Moskvu za obrancu voči „démonickému Západu“ a celé územie modernej Ukrajiny by podľa nej malo vstúpiť do zóny výhradného vplyvu Ruska.²⁹ Ako ďalší dôvod sa považuje historické a kultúrne právo ukrajinského ľudu na autokefálnu cirkev, ktoré sa stratilo v dôsledku rôznych politických a historických udalostí v priebehu minulých storočí. Tretím faktorom je progresívnosť PCU pri zmene určitých obradov a rituálov počas bohoslužieb (napr. umožniť ženám nezakrývať si hlavu alebo im dovoliť nosiť nohavice do kostola). Po štvrté, ide o rozhodujúce akcie zamerané na podporu národnej a územnej jednoty Ukrajiny, jej európskych integračných názorov a ekumenizmu. Vo veciach zmien v cirkevnom živote sa metropolita Epiphanius sa v tejto veci stretol 13. decembra 2024 s pápežom Františkom I.³⁰ a v apríli 2024 s delegáciou Konferencie európskych cirkví vedenou jej predsedom, arcibiskupom Nikitasom z Tyatiry a Veľkej Británie (Ekumenický patriarchát).³¹

Tekuté hranice Európy

Hranice sú v živote jednotlivca a spoločnosti dôležitým prvkom, ktorý určuje, vymedzuje a usporadúva životný priestor, definuje akceptované a neakceptovateľné správanie. Narušenie hraníc je neprijateľné, prípadná transformácia hraníc je náročná a spravidla prinesie zmenu a nové usporiadanie reálií, ktoré definujú životný priestor človeka. Hranica znamenala v každom his-

torickom období priestor osobitnej úcty a rešpektu bez ohľadu na to, či išlo o hranice geografické, symbolické, sakrálné či profánne. Okrem hraníc, ktoré sú vyznačené v priestore a viditeľné na mape, existujú aj mentálne hranice, v ktorých sa intenzívne precituje vnímanie medzi *namí* a *tými druhými*. Takéto hranice teda môžu byť imaginárneho charakteru, ktorý však nie je izolovaný od geopolitických kontextov, v takto obojstrannom vzťahu sa môže stať „geopolitika vzorom pre imagináciu a imaginácia predĺhou geopolitiky“ (Karásek 2012a: 93).

Pri nastavovaní zmien mentálnych hraníc, alebo ukotvenia krajiny v charakterovo inom priestore vstupujú do diskurzu viaceré faktory. Jedným z nich je história, ktorej vysvetľovanie a chápanie môže byť prvkom vnímania vlastnej identity, politickým i osobným poslanstvom. Transformované a inak vnímané historické naratívy môžu mať významnú teritoriálnu dimenziu a vymedzovať, hoci vágne, nejaký priestor (Mlejnek 2019: 31). Na jednej strane je to naratív/mýtus Ruska, svätej Rusi, na druhej strane je Rus – Ukrajina. Pod pojmom Svätá Rus však nejde o Rusko, ale o oblasť, ktorá je chápaná ako miesto kompaktné osídlené Slovanmi s tmeliacim prvkom, ktorým je pravoslávie (Rusko, Ukrajina, Bielorusko). Ukrajina je z tohto pohľadu vnímaná nielen ako susedný štát, ale ako integrálna súčasť tejto spoločnej histórie, kultúry a spirituálneho priestoru. Na druhej strane je iný naratív. Ukrajina hovorí o „stredovekom európskom štáte Rus – Ukrajina, v ktorom sa spája Ukrajina s európskou civilizáciou. Historickou voľbou Ukrajiny je ešte od kniežaťa Vladimíra I. proeurópska orientácia (Mlejnek 2019). Ukrajinci sa nemusia uchádzať o prijatie do Európy, pretože „sú jej nedielnou súčasťou už tisíc rokov“ (tamtiež: 39). Pri našich výskumoch sa objavil aj ďalší historický moment *potvrdenia* toho, že Ukrajina je súčasťou *civilizovanej Európy*, a tým je zdôrazňovaný fakt, že Ukrajina (reálne iba jej časť) bola súčasťou Rakúsko-Uhorskej monarchie a len v kontexte povojnovej reštrukturalizácie hraníc sa náhle ocitla mimo nej (Varsík 1930: 56).

Ďalším významným krokom je prechod na novojuliánsky kalendár. Zmeny času nie sú len jednoduchými posunmi, ale majú významnú symbolickú hodnotu.³² Prvý dôležitý signál je vo vzťahu k Moskve, z duchovného područia ktorej sa Ukrajina chce vymaniť. Druhý signál, ktorý vnímame, je vyslaný smerom k Európe. PCU sa prezentuje ako cirkev reflektujúca potreby súčasných

ľudí, otvorená novým myšlienkam a uvoľnenejšia vo vzťahu k veriacim, čo aj naši informátori potvrdili svojimi výpoveďami (Hovorun 2022). Zmena kalendára, resp. slávenia takého významného sviatku, ako sú kresťanské Vianoce, je významnou zmenou, ktorá sa dotýka rodinného života. I keď Ukrajinci stále majú možnosť voľby a môžu ich sláviť aj v januári, v tomto termíne už nie je v kalendári voľný sviatočný deň.

Zákon v praxi

V rámci získaných odpovedí z rozhovorov a dotazníkov nie je možné paušálne, štatisticky vyhodnotiť situáciu. Ukrajina je veľká počtom obyvateľov, rozlohou, charakterom jednotlivých oblastí. Napriek tomu sme na základe výpovedí informátorov definovali základné prístupy k tejto významnej zmene. U mladých informátorov sme sa stretli s názorom, že starší ľudia budú málo otvorení k zmene, alebo ju akceptujú iba neochotne.³³ Voľba zotrvať v pôvodnom termíne však nie je, podľa zistení, výhradne vecou veku a predpokladanej stereotypnosti v preferenciách. Skôr sa ukazovalo, že svoju voľbu zostávajú pri pôvodnom termíne ľudia vysvetľovali zachovávaním tradície a kontinuity rodiny.

„Moji rodičia neprešli na slávenie v decembri. Nie sú proruskí, ale ctia si tradície rodiny. Prišla som domov v decembri, lebo tak som mala voľno v práci (na Slovensku). A doma nič, žiadne prípravy. Po Novom roku som sa vrátila na Slovensku a tu tiež už neboli Vianoce. Tak som tento rok (2023) mala bez Vianoc. Prišla som o ne.“³⁴

„Na Ukrajine sme oslavovali 7. januára, tu tiež. Či správnejšie povedať, že aj 7. januára, lebo sme si tak zvykli, neviem ako to môžem povedať. Od deda-pradeda tak bolo a my máme oslavovať ako naši rodičia. A potom vymysleli nejaké nové kalendáre, staré kalendáre, ja to neuznám. U nás nikto neprešiel na nový štýl. Deti sa potom rozhodnú, ale kým budú s nami, budú oslavovať ako my. V škole im hovoria o Vianociach v decembri, ale je to cudzia krajina, môžu robiť tak, aké sú ich tradície, ale my budeme robiť ako u nás. U nás v rodine 7. januára.“³⁵

„Keď sme sa presťahovali na Slovensko, tak ako sme oslavovali 7. januára, tak aj oslavujeme. Moja mama tak oslavovala a aj moje deti a vnuci oslavujú v januári. Môj syn na Ukrajine tiež oslavuje v januári. To je pre nás sviatok, na ich Vianoce je krásne, ulice sú ozdobené,

prechádzame sa, pozeráme na stromček, počúvame koncerty. A na naše Vianoce sme boli u Oli [dcéra], bol Bohdan [vnuk], prestreli stôl, volali na Ukrajinu, pozdravovali príbuzných. Oj, máme takú veľkú rodinu, je nás štyridsať [členov rodiny XY]. Tak sme sa zhovárali. Máme bulharské korene a oni tiež siedmeho oslavujú, tak my spolu s nimi. Možno moji vnuci budú niekedy oslavovať 25. decembra, ale ja určite nie, už som stará, nechcem nič meniť, stačí, že som krajinu zmenila na starobu. 7. januára sú naše Vianoce.“³⁶

Výskum ukázal, že u viacerých je podstatná generačná kontinuita, Vianoce vnímajú ako sviatky rodiny. Nie sú necitliví voči tomu, že prijatie slávenia Vianoc v decembri má vypovedať o vzťahu k vlasti v politickom významne, ale Vianoce chápu vo väčšej miere ako rodinné sviatky.³⁷ U rodín žijúcich na Slovensku sa stretávame aj s dvojitém slávením Vianoc – uchovaním si pôvodného zvykoveho času sviatku a prijímaním aj nového spôsobu pod tlakom majority.

„Normálne slávime Vianoce asi posledných dvadsať rokov. Vieš, ako to bolo, aké boli Vianoce v Sovietskom zväze. Ale moja mama potichu varila kutju na večeru 6. januára, pomodliť sa k Bohu a to bolo všetko. A potom, keď dovolili, tak, samozrejme 7. januára, ako všetci, aj do kostola sme chodili aj spievali koledy. V divadle sme výstavy stavali a ako koledovali. Aj teraz s manželom spievame koledy v kuchyni. Deti prichádzali, vnuci, mám päť vnukov. Stretli sme sa, večerali. Ale teraz sme v Trnave sami, deti ostali na Ukrajine, takže dvakrát sviatujeme, aj 25. decembra aj 7. januára. Lebo deti na Ukrajine už oslavujú 25. decembra, ale ja 7. januára. Hnevajú sa na mňa, že treba meniť a oslavovať s civilizovaným svetom. Uvidím... Lebo keby som bola s nimi, tak robím ako oni, ale takto, ďaleko od domu, sami. Ak sa dožijem, tak tento rok budem oslavovať už 25. decembra.“³⁸

„Ak oslavovať, tak 7. januára. Keď som bola mladá, tak sme ani neslávili, boli také časy, u nás ani kostol nebol. Oslavovali sme Nový rok, boli sme mladí. Ale moja mama oslavovala so sestrami v januári, nikdy ma nenútila. Potom, keď sa moje deti stali dospelými, oslavovali tiež v januári, bol to voľný deň a išla som ich navštíviť. Chodili sme do Kyjeva, občas sme tam išli do kostola. Tu [v Trnave] chodím do Baziliky svätého Mikuláša, a začala som oslavovať 25. december, nechcem oslavovať spolu s nimi [Rusmi]. Ale, akosi nie je radostne, chcela

*by som byť doma, ale musím byť s dcérou v Trnave, lebo mesto ostreľujú, takže nie je dôvod sviatkovať.*³⁹

U ľudí, ktorí dlhodobo žijú na Slovensku (prišli ešte pred vojenským konfliktom) sme zaznamenali, že práve januárové Vianoce sú pre nich symbolom domoviny a kontaktu s ňou. Nie je to však pravidlo. Z pracovných dôvodov niektorí zúžili bohatú obradnosť pravoslávnych Vianoc na jednoduché posedenie a vnímajú situáciu tak, že kým sú na Slovensku kvôli práci, sústredia sa na to ako na prioritu (berú si počas Vianoc služby a podobne). Rodiny, ktoré majú menšie deti, sa prikláňajú k sláveniu Vianoc v decembri ľahšie, ako dokumentujú výpovede respondentov. Posledným dôvodom je nechúť sláviť Vianoce v termíne juliánskeho kalendára z politických dôvodov.

*„Sme tu celá rodina, na Ukrajine sme sviatkovali 7. januára, dcéra s vnučkami k nám prišli na obed, alebo 6. [januára] na večeru. Najstaršia vnučka spievala koledy. Navštevovali sme príbuzných. Vianoce 2022 boli posledné, ktoré sme oslavovali v januári. Keď sme prišli do Trnavy, už v decembri sme oslavovali dvojce Vianoce v jednom roku [smiech]. Vnučka išla do školy a tam jej spolužiaci hovorili, že sa pripravujú na sviatky, takže sme pre ňu tiež chceli urobiť sviatky. Aby aspoň deti nepoznali ten smútok. A všetci naokolo sa chystali, vianočný stromček už v novembri stál v centre, v práci sa zdobilo, sviatočná atmosféra. Samozrejme, že myslíš na priateľov a rodinu na Ukrajine, ale aj oni začali oslavovať 25. decembra, lebo už nemajú sily to trpieť, nechceme poznať tých susedov. Aj kostol oslavuje dvadsiateho piateho, nechodím často, ale na Vianoce a Veľkú noc navštevujem s vnučkami, lebo pred vojnou sme chodievali do kostola v Charkove, kostol sme mali neďaleko od domu. Bol tam ruský kostol, ale teraz by som tam už nechodila.*⁴⁰

„Na Ukrajine sme Vianoce oslavovali v januári, ale keď sme prišli do Trnavy, prvý rok sme veľmi neoslavovali, bolo to akési trápne oslavovať, doma bola vojna, tak len tak skromne. V decembri je tu všetko také krásne, vianočná atmosféra. Samej sa mi chcelo zdobiť, variť. A tak sme pripravili veľmi, veľmi skromný stôl, symbolické darčeky. Ale v januári sme tiež mali večeru, boli sme zvyknutí sláviť Vianoce na Ukrajine v januári. Veľa sme neoslavovali, Tania [dcéra], sa tomu viac venuje, pretože rodičia jej manžela sú zo západnej Ukrajiny, takže robia kutju a spievajú koledy. Ale tento rok sme

*oslavovali s dievčatami v decembri, väčšina známych oslavuje v decembri. Ale ak mi gratulovali 7. januára, tak som im zablahoželala aj ja.*⁴¹

*„Naša rodina prešla, keď prešla cirkev zo 7. januára na 25. decembra. Predtým sme vždy oslavovali 7. januára, ale vtedy to tak bolo u všetkých. U nás tak a u katolíkov 25. decembra. Aj baba moja tak oslavovala, všetci. Ale teraz to je inak. Máme svoju cirkev, oddelenú, tak aj oslavujeme po novom. Trochu sa tie sviatky miešajú, ale je to logické, že sa končí pôst a oslavuješ Nový rok, ale to bol nejaký zmätok. Aj tu chodíme do kostola, je tu gréckokatolícky, ale to nevádi, Boh je jeden. Ale ja sa snažím chodiť do rodičov na Ukrajinu, lebo tu sme s manželom sami a chce sa domov, idem s dieťaťom a on tu ostáva sám. A na tie ďalšie sviatky, na Nový rok, to už som tu, ďalšie sviatky oslavujeme spolu. U nich to sú Vianoce a Traja králi a i nás Vodochrešče a Vasiľa, takže máme čo oslavovať.*⁴²

Z dvanástich opýtaných respondentov⁴² všetci oslavovali Vianoce 7. januára až do roku 2023. Traja respondenti pokračujú v oslavách 7. januára s odvolaním sa na rodinnú tradíciu a tradíciu Ukrajinskej pravoslávnej cirkvi (UPC). Títo respondenti sa na Slovensko prisťahovali z južnej Ukrajiny (región Odesa). Dvaja respondenti oslavujú 25. decembra aj 7. januára, je pre nich jednoduché prejsť na nový kalendár osláv, i keď jednotliví členovia rodiny pokračujú v oslavách aj 7. januára.

Jedna respondentka prešla na nový kalendár, pretože sa riadila rozhodnutím cirkvi, keďže je farníčkou Ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi (respondentka z L'vovskej oblasti). Ďalší respondenti tvrdili, že prechod na oslavu Vianoc 25. decembra bol pokusom o prerušenie kultúrnych a náboženských väzieb s Ruskou federáciou, najmä po rozsiahlej invázii. Títo respondenti boli z Kyjeva, strednej a západnej Ukrajiny.

Záver

Hranica nepredstavuje len zemepisný fenomén, ale má hlboký symbolický význam. Súčasná situácia na Ukrajine prináša v tejto oblasti nové témy bádania, ktoré ja zaujímavé skúmať. V našej štúdii sme prezentovali situáciu, ktorá sa vzťahuje k premene mentálnych hraníc krajiny.

Milan Kundera v práci *Unesený Západ* výstižne píše o situácii v stredoeurópskom priestore, o Európe, ktorá

siaha od Atlantiku po Ural a bola vždy rozdelená na dve veľké časti. Jedna časť bola spojená s Rímom a katolíckou cirkvou, druhá s Byzanciou a ortodoxiou. Na jednej strane vládla latinská abeceda, na druhej strane cyrilika. „*Po roce 1945 se hranice mezi touto dvojí Evropou posunula o několik set kilometrů na západ a několik národů, které se odjakživa považovaly za západní, se jednoho krásného rána probudily a konstatovaly, že se ocitly na Východě.*“ (Kundera 2023: 29) Spisovateľ hovorí o pocite spochybnenia svojej civilizácie, alebo spochybnenia pocitu západného charakteru krajín, ktorých sa to týkalo. Na geografickej mape sveta síce neprišlo k zmenám, v mentálnej mape priestoru prišlo k zmene zásadnej.

Európa sa nemusí definovať len geograficky, ale aj symbolicky, kultúrne a tieto hranice je možné posúvať dynamickejšie ako územné, ktoré sa vzťahujú k fyzickému boju a víťazstvám. Krajina nie je len geografický, ale aj kultúrny, spoločenský, náboženský, civilizačný priestor. Preto vnímame zmenu termínu Vianoc ako jeden z prvkov dynamiky premeny priestoru.

Priestor ako hodnotový fenomén obsahuje v sebe prvok konania a rozumenia svetu v jeho historických súvislostiach, ktoré priestor modifikovali a tvorili ho prostredníctvom ľudských osudov a rozhodnutí. Rozumenie svetu vytvára pocit blízkosti a súnáležitosti. Jednou z charakteristík Ukrajiny pre západný svet je jej prináležitosť k pravoslávnej cirkvi. Tá sa manifestuje špecifikami, ktoré sú chápané ako špecifiká východného sveta v jeho mentálnej i duchovnej inakosti.

V tejto situácii sa dostáva Ukrajina do dvoch rovin v zápase o hranicu. Jednou je geografická hranica a snaha o jej udržateľnosť v líniiach pred rokom 2020, druhou je usilovanie o zmenu, posun hranice v smerom k západnej Európe. V tomto bode evidujeme výzvu, aby bol priestor modernej Ukrajiny spoločne konštruovaný ľuďmi, ich aktívnym osobným rozhodnutím v oblasti, ktorá sa môže zdať len súčasťou intímnej sféry, avšak môže a v súčasnosti aj je politickým prvkom a rozhodnutím.

Na Ukrajine tak môžeme paradoxne sledovať dve hranice, ktorých spoločnými menovateľmi sú zmena a stabilita – udržanie geografických hraníc v pôvodnej línii, a zároveň posunutie hraníc v mentálnom svete, či možno lepšie v religióznom svete, ktoré sa dotkne intímnej sféry ľudí. Hranica, ktorá je definovaná zmenou

času, má priblížiť Ukrajinu k západnej Európe. Hranica geografická má byť naproti tomu udržiavaná ako separačný prvok.

Byť Ukrajincom tak v súčasnosti znamená byť niekým, kto existuje v štruktúre hraníc, ktoré akcentujú pevnosť a nemennosť, a zároveň v štruktúre hraníc, ktoré sa menia ich vedomou voľbou. Akceptovanie zmeny kalendára nie je len osobným rozhodnutím, ale aj dôležitým celospoločenským stanoviskom.

Uvedená situácia usmernená zákonom má ambíciu byť stabilizujúcim prvkom v krajine rozvrátenej vojnovým konfliktom. Cirkev má stále významné miesto v živote bežných ľudí. Podpora cirkvi sa líši v závislosti od politických preferencií jednotlivcov, histórie regiónu a podobne. Ukrajinská pravoslávna cirkev má silnú podporu medzi ľuďmi, ktorí sú prozápadne orientovaní a podporujú ukrajinskú snahu o nezávislosť. Tradičnejšie orientovaní ľudia, ktorí preferujú slávenie Vianoc v januári, nemusia byť však automaticky proruskí. Zotrvanie v slávení pôvodného termínu pravoslávnych Vianoc chápu ako udržanie kontinuity zvykov a obyčají cez celé generácie. Dôležitým prvkom je v tejto problematike vojnový konflikt.

Oficiálne vyhlásenia hovoria o plynulom a aktívnom prechode na nový spôsob slávania sviatkov. Počas predvýskumu v roku 2023 sa uvádzalo, že tento akt je v prvom rade vyjadrením skutočnosti, že Ukrajina patrí do západnej Európy a hranica medzi východnou a západnou Európou je až na východnej hranici Ukrajiny a Ruskej federácie. Stretnutia s informátormi však naznačujú, že situácia nie je v populácii takto jednoduchá a jednoznačne uchopiteľná. Na základe výpovedí informátorov vieme, že časť Ukrajincov vníma tento posun ako víťanú zmenu, ktorá ich priradzuje k vyspelej Európe, časť ho pociťuje ako dezorientáciu a narušenie ich privátnej a veľmi intímnej zóny, ktorá je súčasťou ich identity a historickej kontinuity rodiny. Tí, ktorí sú na Slovensku už dlhšie a neodišli v čase eskalácie vojnového konfliktu, prípadne tí, ktorí sú viac viazaní na tradíciu, chápu slávenie sviatkov v januári ako prvok, ktorý ich spája s domovom, ktorý je im blízky a ktorému rozumejú v takomto kontexte. Ľudia, ktorí odišli z Ukrajiny po roku 2020, sú ochotnejší k zmene, avšak nielen ako vyjadrenie svojho politického postoja, ale aj pod tlakom slávania sviatkov v slovenskom prostredí. Precizovanie týchto výsledkov

vyžaduje hlbší výskum. Dôležité pre nás v tejto fáze je, že poukazujeme na možnosti, ktoré je dobré vnímať.

Prechod na novojuliánsky kalendár je na Ukrajine prvkom reštrukturalizácie sveta. Je nielen formou politického posolstva, ale predstavuje aj nové usporiadanie

sveta s jeho hranicami v mentálnom nastavení jednotlivca. Priestor v nových hraniciach má ambíciu stať novým, konštruovaným vzťahmi a rozhodnutiami, ktoré musí jednotlivec prijať a ktoré budú mať vplyv na jeho života.

POZNÁMKY:

1. Výsledky tohto výskumu nám nastavili v prvej fáze výskumu precizovanie témy, keďže otázky boli položené tak, aby mohli študenti písať svoje postrehy a názory voľne. Pri vyhodnocovaní výsledkov dotazníkového výskumu môžeme potvrdiť, že sa v ňom odrážajú odpovede komunikované prostredníctvom interview, ktoré citujeme nižšie.
2. Výsledky volieb na Slovensku v roku 2024 Ukrajincov, s ktorými sme komunikovali, znepokojili, keďže nevedeli, aké bude ich postavenie v slovenskej spoločnosti vo vzťahu k majorite a tiež ako budú modifikované ich vzťahy k slovenským organizáciám, ktoré im pomáhajú.
3. Slovenský národný archív, fond Povereníctvo vnútra, administratívne odbory, zvlášť oddelenie, 1952, i. č. 908, šk. 1122. Sčítanie ľudu 1950 ku dňu 1. III. 1950, s. 35.
4. Počet osôb, ktoré odišli z Ukrajiny, je masový. Viď *Operational Data Portal* [online] [cit. 22. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>>.
5. Medzi utečencami bolo 104 413 detí, 129 367 žien a 35 331 mužov. Najvyšší počet utečencov za jeden deň bol zaznamenaný 27. februára, a to 15 968. Najvyšší počet detí sme zaznamenali takisto 27. 2., a to 7 126, najnižší počet utečencov k nám prišiel 21. 3., a to 3 356. Viď „Od začiatku vojenského konfliktu prišlo z Ukrajiny na Slovensko takmer 270-tisíc osôb.“ *Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky* [online] 25. 03. 2022 [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://www.minv.sk/?tlacove-spravy-6&sprava=od-zaciatku-vojenského-konfliktu-prislo-z-ukrajiny-na-slovensko-takmer-270-tisic-osob>>.
6. „Dočasné útočisko.“ *Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky* [online] 2024 [cit. 29. 12. 2024]. Dostupné z: <<https://www.minv.sk/?docasne-utocisko>>.
7. *Ministerstvo školstva, výskumu, vývoja a mládeže Slovenskej republiky* [online] [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://ukrajina.minedu.sk/vseobecne-informacie/>>.
8. „Uprchlíci z Ukrajiny v datech a analýzách.“ *Konsorcium nevládných organizácií pracujúcich s migranty v ČR* [online] [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné na: <<https://migracnikonsorcium.cz/cs/data-statistiky-a-analyzy/uprchlici-z-ukrajiny-v-datech/#uprchlici-eu>>.
9. Údaje poskytnuté mestom Trnava – Odbor sociálnych vecí. Referát pre podporu ľudí s cudzineckým pôvodom – ConnectTT.
10. Základom juliánskeho kalendára bol slnečný rok odvodený od zdánlivého obehu Slnka okolo Zeme podľa prepočtov to bolo 365 dní a každý štvrtý bol priestupný – 366 dní.
11. Východní kresťania sprvu slávili veľkonočné sviatky spoločne so židovským pesachom. Tento jarný sviatok so symbolom obetovania baránka pripomínal exodus z Egypta a slávil sa pravidelne 14. deň mesiaca nisan. Kresťania vnímali tento sviatok inak – pripomínali si

- Kristovo umučenie, ukrižovanie a zmŕtvychvstanie. Slávenie týchto sviatkov v jeden termín bolo kritizované.
- Ten sa napríklad v niektorých stolicach na Slovensku ešte začiatkom 17. storočia. Neskôr sa ho pridŕžovali len pravoslávni veriaci v náboženskej praxi.
- Kalendára sa dotkli aj iné ambiciózne zmeny, ale nie s toľkou razanciou a dopadom. Revolučný francúzsky konvent sa napríklad uzniesol na používaní nového kalendára, ktorý letopočet začínal vyhlásením republiky 22. septembra 1793. Týždne nahradil dekami a stanovil nové názvy mesiacov. Revolučný kalendár platil trinásť rokov. Zmeny v kalendári sa snažil zaviesť Peter Veľký aj sovietský komunistický režim.
- „Zakon Ukrajiny № 87, st. 318 Pro vnesennja zmin do statti 73 Kodeksy zakoniv pro pracju Ukrajiny.“ *Verchovna Rada Ukrajiny* [online] [cit. 14. 7. 2023]. Dostupné z: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3258-20#Text>>.
- „Postanovy Dev’janosto tretoji sesiji Archijerejskoho Synodu UHKC v Ukraini, 1-2 ljutoho 2023 roku Božoho, L’viv-Brjuchovyči.“ *Oficijni dokumenty Ukrajinskoji Hreko-Katolyckoji Cerkvy* [online] [cit. 6. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://docs.ugcc.ua/1635/>>.
- „Majže polovyna ukrajinciv planuvaty svjatkuvaty Rizdvo 25 hrudnja, bil’sist’ planuvala maty na stoli tradycijni ukrajins’ki stravy vprodovž zymovych svjat.“ *Info Sapiens* [online] 8. 1. 2024 [cit. 1. 1. 2024]. Dostupné z: <<https://www.sapiens.com.ua/ua/socpol-research-single-page?id=299>>.
- Prieskum sa uskutočnil na území Ukrajiny (okrem okupovaných a frontových území), ako aj medzi ukrajinskými občanmi v zahraničí z dôvodu vojny (Poľsko, Nemecko, Česká republika, a iných v dňoch 19. – 24. decembra 2024). Reprezentatívnu vzorku tvorí 5 094 respondentov vo veku 18 a viac rokov. Boli použité metódy osobného rozhovoru a telefonického rozhovoru cez mobilnú aplikáciu „IQR“.
- Perestrojka* – termín používaný na reformný program Michaila S. Gorbačova, vtedajšieho najvyššieho predstaviteľa ZSSR. Pôvodne bola *perestrojka* zamýšľaná iba ako ekonomická reforma; od roku 1987 sa však začala zmena celého politického systému (Bayer 1996).
- „Cerkovnoslužyteli naperedodni vyboriv dolyčylsja do ahitaciji za kandydativ u deputaty.“ *Relihija v Ukraini* [online] [cit. 23. 7. 2019]. Dostupné z: <<https://www.religion.in.ua/news/vazhlyvo/44114-cerkovnoslužyteli-naperedodni-vyboriv-doluchilisja-do-agitaciji-za-kandydativ-u-deputati.html>>.
- „Projekt Postanovy pro Zvernennja Verchovnoji Rady Ukrajiny do Vsesvjatosti Varfolomija, Archijepyskopa Konstantynopolja i Novoho Rymu, Vselenskoho Patriarcha ščodo nadannja avto-

- kefaliji Pravoslavnij Cerkvi v Ukraini." *Verchovna Rada Ukrainy* [online] [cit. 16. 6. 2016]. Dostupné z: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59348>.
21. „Vijna i cerkva. Cerkovno-relihijsna situacija v Ukraini 2022." *Razumkov centr* [online] [cit. 1. 2. 2022]. Dostupné z: <https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_Religiya_SITE.pdf/>.
 22. „Projekt Postanovy pro Zvernennja Verhovnoji Rady Ukrainy do Vsesvjatosti Varfolomija, Archijepyskopa Konstantynopolja i Novoho Rymu, Vselenskoho Patriarcha ščodo nadannja avtokefaliji Pravoslavnij Cerkvi v Ukraini." *Verchovna Rada Ukrainy* [online] [cit. 16. 6. 2016]. Dostupné z: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59348>.
 23. Tamtiež.
 24. Tomos je listina vydaná výlučne prímamom miestnej pravoslávnej cirkvi a týka sa cirkevného systému – udeľovania autonómie alebo autokefálie. Ide o štatút miestnej cirkvi ako nezávislej, samosprávnej časti Univerzálnej pravoslávnej cirkvi, na čele ktorej stojí patriarcha, resp. arcibiskup, resp. metropolita (Pyvovarov 2018).
 25. „U Sofiji Kyjivskij vidbuvsja Ob'jednavyj Sobor Ukrajinskoho Pravoslav'ja." *Pravoslavna cerkva Ukrainy* [online] [cit. 18. 12. 2018]. Dostupné z: <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/u-sofiji-kyivskij-vidbuvsja-ob-yednavchyj-sobor-ukrajinskogo-pravoslav-ya/>>.
 26. „Dynamika stavlennja hromadjan Ukrainy do stvorennja pomisnoji avtokefalnoji pravoslavnoji cirkvy." *Razumkov centr* [online] [cit. 9. 1. 2019]. Dostupné z: <<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dynamika-stavlennia-gromadian-ukrainy-do-stvorennia-pomisnoi-avtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvy>>.
 27. „Mynnyj vizyt Mytropolita Kyjivskoho Epifanija do Vselenskoho Patriarcha Varfolomija. Pidpysannja ta vručennja Tomosu pro avtokefaliju Ukrajinskoi Cerkvy." *Pravoslavna cerkva Ukrainy* [online] [cit. 6. 1. 2019]. Dostupné z: <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/mynnyj-vizyt-mytropolita-kyivskogo-epifanija-do-vselenskogo-patriarcha-varfolomija-pidpysannja-ta-vručennja-tomосу-pro-avtokefaliyu-ukrajinskoi-tserkvy/>>.
 28. „Relihijsna samoidentyfikacija Ukrajinciv, stavlennja do stvorennja jedynoi pravoslavnoji cirkvy ta do zakonu pro zaboronu okremych relihijsnych orhanizacij." *Kyjiv'skyj mižnarodnyj instytut sociolohiji* [online] [cit. 15. 10. 2024]. Dostupné z: <<https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1>>.
 29. „Sobor patriarcha Kyryla zajavyv pro „svjaščennu vijnu" v Ukraini j „osatanilyj Zachid". Ščo na ce kažut UPC ta PCU?." *BBC News Ukraina* [online] [cit. 28. 3. 2024]. Dostupné z: <<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c6pexzlw4w0o>>.
 30. „Predstojateľ PCU zustrivšja z Papou Rymyskom Francyskom." *Pravoslavna cerkva Ukrainy* [online] [cit. 13. 1. 2024]. Dostupné z: <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/predstoyatel-ptsu-zustrivšja-z-papou-rymskym-frantsyskom/>>.
 31. „Zuстріч з делегациєю Конференції Європейських Церков." *Pravoslavna cerkva Ukrainy* [online] [cit. 10. 4. 2024]. Dostupné z: <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/zustrich-z-delegatsiyeyu-konferentsiyi-yevropejskyh-tserkov/>>.
 32. Na tomto mieste je vhodné poukázat na koncept westernizácie. Westernizácia bola ako efektívna stratégia využívaná významnými panovníkmi, ktorí sa snažili o vytvorenie rovnováhy, alebo novej prestíže svojej krajiny smerom k západnej Európe – k jej životnému štýlu, mechanizmom prosperity a podobne. Takýmto bol, s prihliadnutím ku kontextu nášho výskumu, ruský cár Peter I., ktorý sa snažil o sériu inovačných prvkov v ekonomike, administratívne, priemysle, obchode, technológiách, kultúre, spoločenskom a kultúrnom živote. Viac o dichotómiách času medzi západným a nezápadným vnímaním času viď Bozkurt 2012.
 33. Informácie získané dotazníkovou metódou v roku 2024.
 34. Respondentka č. 12, žena, nar. 2000, Charkov, dorozumievací jazyk slovenčina, pravoslávna.
 35. Respondentka č. 7, žena, nar. 1980, Odeský kraj, dorozumievací jazyk ukrajinčina, farníčka Ukrajinskej pravoslávnej cirkvi.
 36. Respondentka č. 8, žena, nar. 1960, Odeský kraj, dorozumievací jazyk ruština, farníčka Ukrajinskej pravoslávnej cirkvi.
 37. Vlast' je dôležitým typom miesta a pripútanosť k vlasti môže byť veľmi intenzívna. Yi-Fu Thuan hovorí o istom sentimente a pýta sa, aké skúsenosti a podmienky ho podporujú. Poukazuje na pocit centrálnosti, miesto spojené s jedinečnými udalosťami a hodnotami, ktorý môže prísť do protirečení s geografickým priestorom (Tuan 2001: 759).
 38. Respondentka č. 9, žena, nar. 1959, Poltava, dorozumievací jazyk ukrajinčina, farníčka Ukrajinskej pravoslávnej cirkvi.
 39. Respondentka č. 4, žena, nar. 1943, Charkovský región, dorozumievací jazyk ukrajinčina, farníčka Pravoslávnej cirkvi Ukrainy.
 40. Respondentka č. 4, žena, nar. 1943, Charkovský región, dorozumievací jazyk ukrajinčina, farníčka Pravoslávnej cirkvi Ukrainy.
 41. Respondentka č. 1, žena, nar. 1961, Dnepropetrovská oblasť, dorozumievací jazyk ruština, farníčka Ukrajinskej pravoslávnej cirkvi.
 42. Respondentka č. 11, žena, nar. 1989, Užhorod, dorozumievací jazyk ukrajinčina, farníčka Pravoslávnej cirkvi Ukrainy.
 43. Citované výpovede boli zaznamenané v apríli 2025, v druhej fáze terénneho výskumu.

LITERATÚRA:

- Bayer, Ivo. 1996. Perestrojka. In: Maříková, Hana – Petrusek, Miloslav – Vodáková, Alena (eds.). *Velký sociologický slovník I*. Praha: Karolinum. Dostupné z: <<https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Perestrojka>> [cit. 22. 4. 2025].
- Benža, Mojmir. 1995. *Ukrajinci na Slovensku*. In: *Encyklopédia ľudovej kultúry na Slovensku*. Zväzok 1. Bratislava: Veda. 275 – 276.
- Darulová, Jolana – Košťálová, Katarína. 2010. *Multikultúrnosť a multietnicita*. Zvolen: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- Dvořáková, Daniela – Dvořák, Pavel. 2003. *Kalendárium. Svátky, svěci, pranostiky, pověry, zvyky, tradice a historické události pro každý den*. Praha: X-Egem.
- Gajdoš, Marián – Konečný, Stanislav. 2013. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky (1945 – 1953)*. Prešov: UNIVERSUM-EU.
- Gurevič, Aron. 1978. *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta.

- Horbulin, Volodymyr – Vlasjuk, Oleksandr – Ljašenko, Oleksandra. 2017. *Analýza dopovid' do Ščoričného Poslannja Prezidenta Ukrajiny do Verchovnoji Rady Ukrajiny „Pro vnútrišnje ta zovnišnje stanovyšče Ukrajiny v 2017 roci*. Kyjiv: NISD.
- Ivanytska, Anastasiia. 2025. *Ukrajinskí migranti na Slovensku*. Diplomová práca. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda.
- Karásek, Matej. 2012a. Balkán a kolonializmus imaginácie. *Word Literature Studies* 4 (21): 83 – 96.
- Karásek, Matej. 2012b. At the Edge of Europe: Balkan as a European Periphery. *Slovenský národopis* 5 (60): 539 – 555.
- Klíma, Vladimír. 1998. *Kalendář mění tvář. Vnímání času v proměnách staletí*. Olomouc: Votobia.
- Kundera, Milan. 2023. *Unesený Západ*. Brno: Atlantis.
- Letz, Robert. 1996. Postavenie gréckokatolíckej cirkvi v Česko-Slovensku v rokoch 1945 – 1948. *Historický časopis* 44 (2): 262.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE:

- Barič, Miroslav. 2023. Ukrajinci dali zbohom ruskému kalendáru a posunuli si Vianoce na náš termín. *Pravda* [online] 24. 12. [cit. 22. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://spravy.pravda.sk/svet/clanok/693783-ukrajinci-dali-zbohom-ruskemu-kalendaru-a-posunuli-si-vianoce-na-nas-termin/>>.
- Bohdanok, Elena. 2023. „Iz 1 veresnja PCU perechodyt' na Nobojulianskyj kalendar.“ *Suspilne novyny* [online] 1. 9. [cit. 1. 9. 2023]. Dostupné z: <<https://suspilne.media/563183-iz-1-veresna-pcu-perehodit-na-novojulianskyj-kalendar/>>.
- Bozkurt, Umut. 2012. Westernization. In: Ritzer, George (ed.). *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization*. <https://doi.org/10.1002/9780470670590.WBEOG812>
- „Cerkovnoslužyteli naperedodni vyboriv dolyčylisja do ahitaciji za kandydativ u deputaty.“ *Relihiya v Ukraini* [online] [cit. 23. 7. 2019]. Dostupné z: <<https://www.religion.in.ua/news/vazhlyvo/44114-cerkovnoslužyteli-naperedodni-vyboriv-doluchilisja-do-agitaciji-za-kandidativ-u-deputaty.html>>.
- „Dočasné útočisko.“ *Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky* [online] 2024 [cit. 29. 12. 2024]. Dostupné z: <<https://www.minv.sk/?docasne-utocisko>>.
- „Dynamika stavlennja hromadian Ukrajiny do stvorennja pomisnoji avtokefalnoji pravoslavnoji cerkvy.“ *Razumkov centr* [online] [cit. 9. 1. 2019]. Dostupné z: <<https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dynamika-stavlennia-gromadian-ukrainy-do-stvorennia-pomisnoi-avtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvy>>.
- Hovorun, Cyril. 2022. „War and Appeals to Magical Consciousness.“ *Public Orthodoxy* [online] 20. 12. [cit. 22. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://publicorthodoxy.org/2022/12/20/war-and-appeals-to-magical-consciousness/#more-11938>>.
- „Majže polovyna ukrajinciv planuvaty svjatkuvaty Rizdvo 25 hrudnja, bil'šist' planuvala maty na stoli tradyčijni ukrajins'ki stravy vprodovž zymovych svjat.“ *Info Sapiens* [online] 8. 1. 2024 [cit. 1. 1. 2024]. Dostupné z: <<https://www.sapiens.com.ua/ua/socpol-research-single-page?id=299>>.
- „Myrnyj vizyt Mytropolity Kyjivskoho Epifanija do Vselenskoho Patriarcha Varfolomija. Pidpysannja ta vručennja Tomosu pro avtokefaliyu Ukrajinskoji Cerkvy.“ *Pravoslavna cerkva Ukrajiny* [online] [cit. 6. 1.

- Mlejnek, Josef. 2019. Provázanost náboženství a nacionalizmu v zápasu o autokefalitu ukrajinské pravoslavné církve. *Czech Journal of International Relation* 54 (3): 28 – 48.
- Mlejnek, Josef jr. 2019. *Boj o svätého Vladimíra. Křesťanství a nacionalizmus v zápase o ukrajinskou autokefalitu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Profantová, Zuzana – Feglová, Viera. 1995. Kalendár. In: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*. Zväzok 1. Bratislava: Veda. 224 – 225.
- Sokol, Jan. 2024. *Čas a rytmus*. Praha: Oikymen.
- Tuan, Yi-Fu. 2001. *Space and Place. The Perspective od Experience*. Minneapolis: The University of Minnesota.
- Varsík, Branislav. 1940. *Národnostná hranica slovensko-maďarská v ostatných dvoch storočiach*. Bratislava: SUS.

- 2019]. Dostupné z: <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/myrnyj-vizyt-mytropolity-kyjivskogo-epifanija-do-vselenskogo-patriarcha-varfolomija-pidpysannja-ta-vruchennja-tomосу-pro-avtokefaliyu-ukrajinskoyi-tserkvy/>>.
- „Od začiatku vojenského konfliktu prišlo z Ukrajiny na Slovensko takmer 270-tisíc osob.“ *Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky* [online] 25. 03. 2022 [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://www.minv.sk/?tlacove-spravy-6&sprava=od-zaciatku-vojenskeho-konfliktu-prislo-z-ukrajiny-na-slovensko-takmer-270-tisic-osob>>.
- Operational Data Portal* [online] [cit. 22. 1. 2025]. Dostupné z: <<https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>>.
- „Postanova Svjaščennoho Synodu pro porjadok nadannja blahoslovennja parafijam ta monastyryam na vykorystannja novojulianskoho kalendarja.“ *Pravoslavna Cerkva Ukrajiny* [online] [cit. 2. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/postanova-svyashhennogo-synodu-pro-poryadok-nadannja-blagoslovennja-parafijam-ta-monastyryam-na-vykorystannja-novojulianskoho-kalendarja/>>.
- „Postanovy Dev'janosto tretoji sesiji Archijerejskoho Cynodu UHKH v Ukraini, 1-2 ljutoho 2023 roku Božoho, L'viv-Brjuchovyči.“ *Oficijni dokumenty Ukrajinskoji Hreko-Katolyckoji Cerkvy* [online] [cit. 6. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://docs.ugcc.ua/1635/>>.
- „Predstojateľ PCU zustrivsja z Papoju Rymyskom Francyskom.“ *Pravoslavna cerkva Ukrajiny* [online] [cit. 13. 1. 2024]. Dostupné z: <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/predstojatel-ptsu-zustrivsja-z-papoyu-rymskym-frantsyskom/>>.
- „Projekt Postanovy pro Zvernennja Verchovnoji Rady Ukrajiny do Vsesvjatosti Varfolomija, Archijepyskopa Konstantynopolja i Novoho Rymu, Vselenskoho Patriarcha ščo do nadannja avtokefaliji Pravoslavnoj Cerkvi v Ukraini.“ *Verhovna Rada Ukrajiny* [online] [cit. 16. 6. 2016]. Dostupné z: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59348>.
- Pyvovarov, Serhij. 2018. „Tomos' cep osada čy dokument? I ščo take „avtokefalija?“ Duže korotkyj slovyk cerkovnych terminiv.“ *Babel* [online] 15. 12. [cit. 15. 12. 2018]. Dostupné z: <<https://babel.ua/texts/23093-tomos-ce-posada-abo-dokument-i-scho-take-avtokefalija-duzhe-korotkiy-slovyk-cerkovnih-terminiv>>.

- „Relihijsna samoidentyfikacija Ukrajinciv, stavlennja do stvorennja jedynoji pravoslavnoji cerkvy ta do zakonu pro zaboronu okremych relihijsnych orhanizacij.“ *Kyjivs'kyj mižnarodnyj instytut sociolohiji* [online] [cit. 15. 10. 2024]. Dostupné z: <<https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1>>.
- „Sobor patriarcha Kyryla zajavyv pro ‚svjaščennu vijnu‘ v Ukrajinu j ‚osatanilyj Zachid‘. Ščo na ce kažuť UPC ta PCU?“. *BBC News Ukrajina* [online] [cit. 28. 3. 2024]. Dostupné z: <<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c6pexzlw4w0o>>.
- „U Sofiji Kyjivskij vidbuvsja Ob'jednavčyj Sobor Ukrajinskoho Pravoslava v'ja.“ *Pravoslavna cerkva Ukrajiny* [online] [cit. 18. 12. 2018]. Dostupné z: <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyiny/u-sofiyi-kyjivskij-vidbuvsja-ob-yednavchij-sobor-ukrayinskogo-pravoslav-ya/>>.
- „Uprchlíci z Ukrajiny v datech a analýzách.“ *Konsorcium nevládních organizací pracujících s migranty v ČR* [online] [cit. 21. 1. 2025]. Dostupné na: <<https://migracnikonsorcium.cz/cs/data-statistiky-a-analyzy/uprchlici-z-ukrajiny-v-datech/#uprchlici-eu>>.
- „Vijna i cerkva. Cerkovno-relihijsna sytuacija v Ukraini 2022.“ *Razumkov centr* [online] [cit. 1. 2. 2022]. Dostupné z: <https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_Religiya_SITE.pdf>.
- Vseukrajinska hromadska orhanizacija „Peredovi pravovi iniciatyvy“. „Sociolohične opytuvannja 19-24 hrudnja 2024 roku.“ *PPI International* [online] [cit. 19. 12. 2024]. Dostupné z: <<https://ppi.international/statistic/socziologichne-opytuvannya-19-24-grudnya/>>.
- „Zakon Ukrajiny № 87, st. 318 Pro vnesennja zmin do statti 73 Kodeksy zakoniv pro pracju Ukrajiny.“ *Verchovna Rada Ukrajiny* [online] [cit. 14. 7. 2023]. Dostupné z: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3258-20#Text>>.
- „Zustrič z delehacieju Konferenciji Jevropejskych Cerkov.“ *Pravoslavna cerkva Ukrajiny* [online] [cit. 10. 4. 2024]. Dostupné z: <<https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyiny/zustrich-z-delegatsiyeyu-konferentsiyi-jevropejskyh-tserkov/>>.

The New Place of Collective Memory in Brittany: La Vallée des Saints

Eszter Anna Nyúl

DOI: 10.62800/NR.2025.2.03

This study explores the Vallée des Saints sculpture park as a symbolic space embodying historical, cultural, and religious memory in Brittany. Building on Norbert Elias's *The Civilizing Process*, it interprets civilisation and culture as complementary value-based choices shaped by distinct geocultural contexts. The success of the sculpture park, it is argued, lies in its dual function: fostering a sense of local community while simultaneously reinforcing a broader European identity. This is achieved through the integration of Celtic, Breton, French, and Christian elements, and through its capacity to mediate between multiple geocultural spheres.

Key words: geoculture, Norbert Elias, breton identity, European civilisation, Brittany, La Vallée des Saints

Contact: dr. Eszter Anna Nyúl LL.M, assistant professor, PTE BTK French Department, PhD Candidate, PTE TTK Doctoral School of Earth Sciences Hungary, H-7622 Pécs, Ifjúság útja 6, Hungary; e-mail: nyul.eszter.anna@pte.hu; ORCID: 0009-0005-4490-8111

Jak citovat / How to cite: Nyúl, Eszter Anna. 2025. The New Place of Collective Memory in Brittany: La Vallée des Saints. *Národopisná revue* 35 (2): 106–118. <https://doi.org/10.62800/NR.2025.2.02>

Introduction

Sixteen years ago, in the inland area of Brittany, a Breton association (L'association la Vallée des Saints) launched a cultural and artistic project aimed at preserving the Breton past. The La Vallée des Saints (Valley of the Saints) project is referred to as a mad gamble for eternity¹, one of its guarantees being the durability of Breton granite over time. According to the slogans, eventually, a thousand statues of local saints will stand here. The twenty-first-century sculpture park commemorating Breton medieval saints is primarily mentioned as an artistic initiative, but the outdoor exhibition space with its several-meter-high carved sculptures also tells stories about Breton land, identity, and Christian culture.² The venture is therefore grandiose in every aspect, extending its impact not only on the physical reality but also within the geocultural space.

The site of execution, the Quénéquillec hill, located in the immediate vicinity of the small town of Carnoët, was selected through a call for proposals (Wagner 2019). Since 2012, new statues, developing infrastructure, and

colourful programs continue to await visitors year after year. Viewing the park is free, and the sculpture park is maintained through community donations. The statues are made exclusively of Breton granite. While the carved stones resemble statues on medieval church walls, scattered across the field with their imposing size, they also evoke the mystery of stone fields from the megalithic culture. Its existence forms a bridge between the past and present of the people living here.

The sculpture park has become one of the most visited tourist destinations in Brittany, thereby revitalising the depopulating area. So far, three and a half million visitors have frequented the site. The park noticeably changes year after year, which is attractive to many, as they can witness, participate in, and collectively shape the space and Breton collective memory.³

The aim of our case study is to examine the Valley of the Saints as a symbolic space of historical, cultural, and religious memory. The significance of the topic lies in understanding how France, as a leading nation within

the European Union, relates to the Breton initiative. For the study, we employed reports, promotional materials, social media, interviews, news, debates, and other internet sources (tourism websites) about the sculpture park from its inception to the present.

Our questions include: How does the sculpture park reflect the relationship between Breton identity, the French nation, and European identity? Can the sculpture park be considered an example of sustainable geoculture? We hypothesise that domestic (French) responses to the rediscovery of medieval saints, who played a role in the creation of Christian Europe and are markedly present in Breton identity and the region's consciousness, can help us better understand French attitudes towards similar decisions and initiatives in the international arena.

Theoretical Background: The Significance of the Valley of the Saints in the Geocultural Space

The coexistence and flourishing of French civilisation and Breton culture raise several questions. Geographic spaces have been shaped by human history, and thus, due to their organization, have become distinct areas (Braudel 1996: 811). In this way, geographic space intersects with cultural space, and we interpret this connection as geoculture in geopolitics. (Wallerstein 1988, 1991; Braudel 1996; Rostoványi 1999; Magyari Beck 2014; Hanne and Flichy de La Neuville 2015) Among geocultural entities, the state is best suited for comparison and uniform procedural practices. We believe this is why geopolitics primarily aims to explain the expected behaviours of states and political nations. However, while every state is capable of presenting a geocultural group identity,

not every geocultural group identity can be tied to state border; it can be larger or smaller than that.

According to Olivier Hanne and Thomas Flichy de La Neuville (2015), a civilisation is sustainable and viable when it can integrate external cultural influences without self-abandonment. These influences do not weaken it but rather refresh it; biological survival and the transmission of memory provide continuity. Therefore, the analysis of geopolitical and historical phenomena should begin with identity and memory relations. Such are the roles of ethnicity, time, religion, collective perception, nation, and natural geography in relation to populations.

Thus, we have the European geocultural space, which can be referred to as European culture and European civilisation (Huntington 1996). The consensus seems to be that civilisation is the largest unit of organized human communities in space and time, within which smaller geocultural entities also exist. According to Samuel P. Huntington (1996), while there are cultures within a civilisation that differ from each other in various aspects, they are bound by such strong cultural ties that civilisation and culture reflect the lifestyle of the whole population living there.

However, S.P. Huntington (1996) began his work based on the English and French meanings of the words civilisation and culture, categorically rejecting the differing German conceptual usage. In contrast, Norbert Elias (1987) addressed in a geopolitically-relevant manner how it became possible for the two terms to become opposites. N. Elias demonstrated the process mechanism of European civilisation through changes in French norms and behaviours, and therefore also addressed the German interpretation of the concept of culture. (Table 1)

Dimension	Civilisation	Culture
Time	Present-oriented	Past-oriented
Space	expansion	demarcation
Action	Goal-oriented	Value-oriented
Actor	Individually responsible	Subordinated to collective fate
Social perspective	universal	partial
Relationship with nature	domination	subordination
Mode of evaluation	quantitative	qualitative
Object of evaluation	production	Individual achievements
Mode of reasoning	procedural	substantive

Table 1. The Two Different Systems of Rationality According to N. Elias (Csepeli – Wessely 1992: 3)

He believed that individuals are born into the concept of culture or civilisation and identify with it. This explained why, during World War I, German culture was opposed in the name of civilisation. In his work, he elaborated those different ways of thinking about territory, time, heroes, attitudes towards action, and key values that lie behind the two concepts. The fact that the French used *civilisation* and the Germans *culture* reflected each nation's value choices, which became characteristically and implicitly a national conception.

In today's scientific terms, we might say that N. Elias created the category of qualitative content analysis through the comparative examination of the usage of the terms *culture* and *civilisation* (Sántha 2022). Elias's conclusions allow for a priori coding, as the aspects of his comparisons can also be viewed as categories related to qualitative content analysis.

Culture and civilisation initially served as expressions of national identity, with their application and identification within the European geocultural space first appearing at the level of nations and only later becoming the scientific terms used today. Western/European civilisation is always listed among the largest geocultural entities (Quigley 1961; Melko 1969; Bozeman 1994; Huntington 1996; Eisenstadt 2003; Ferguson 2022), and within this context, there is no separate designation for French, Spanish, or English civilisation, even though these terms exist in the respective languages; the words *culture* and *civilisation* are often interchangeable. Not every European nation feels entitled to call itself a civilisation. Similarly to the German conceptual distinction, differentiation between culture and civilisation exists for other nations as well (for example, we speak of Hungarian culture rather than Hungarian civilisation). The French perceive themselves with the awareness that they played an active role in establishing the European common cultural entity, significantly contributing to the global image of Europe. This is well exemplified by the work *Histoire de la civilisation française*, which has been published multiple times and garnered international interest since its first release in 1958. It openly discusses the material and intellectual development encapsulating the French identity (Duby – Mandrou 1958). However, according to the recommendation for the expanded edition published in February 2025, the phrase 'French civilisation' also signifies the significant French contribution to the entirety of European civilisation (Duby – Mandrou – Sirinelli 2025).

S. P. Huntington, as a geopolitical expert, and N. Elias, as a sociologist, shed light on very important elements of reality. From their work, we deduce that those nations which today also use the term *civilisation* to describe themselves exist as cultural entities within the geocultural space of civilisation. Their identifiable value choices within national identity imply a significant alignment with civilisation as the largest common unit for identification.

The concepts of culture and civilisation cannot be seen as opposites; their associated focuses do not cancel each other out but rather complement one another. The differences in scale between culture and civilisation manifest not only in the size of the geographical space but also in the strength of the geoculture associated with it. For nations clustered around a culture, the aspects of the other perspective are familiar and characteristic, yet they identify with it within a larger geocultural entity. Experience varies, leading to differing perspectives that form the basis for building group identity. This is how people recognise themselves as a national identity and pass that identity on. This is why the concept of German culture fought for its existence.

In our research, we interpret the concept of culture as the geocultural space characteristic of the group identity of a nation or ethnicity, irrespective of the origins of this group identity. The distinction between political and cultural nations appears to be an endless scientific debate, but it becomes more comprehensible through N. Elias's categories and is no longer perceived as a set of rhetorical concepts tied to political interests (Kántor 2007).

The separation between political and cultural nations and the value choices between civilisation and culture are likely to correspond in many elements. However, if we examine only the political and cultural differences of nations, we might understand less about why it is specifically the political nations that today are most inclined to turn away from the heritage of Western civilisation. But if we consider N. Elias's explanation alongside the usage of the term *civilisation* as an aspect of national identity, it becomes clearer why someone who applies this term to a narrower community might feel that the notion has quickly become hollow. Western civilisation is a broader category, including nations that claim it as their own despite never having sailed the seas, built world-famous towers and temples, traded spices, silks, and people, colonised, or lost their global dominance. Instead, they

gathered the latest shared knowledge as wandering students and turned it into common treasure at home. The example was always Western Europe, and the goal was catching up – not out of a desire to surpass, but to reach the same level, achieve partnership, and gain visibility.

Thus, it becomes understandable that the use of *civilisation* in relation to national identity today leads to the dysfunction of European civilisation. The concepts of *civilisation* and *culture* must be set aside so that, within the same civilisation, national identities built from value choices covered by these words can hear each other's needs. Western civilisation is like a coat: over time, one of the brothers has grown so thin that the coat has become too big for him, whereas for the other, it has always been too large.

This issue currently appears at two levels for the member states of the European Union: in the image of national identity and in that of European identity. These can either reinforce each other or hinder self-categorisation (Smith – Mackie 2004: 189). This duality may influence the national attitudes towards EU integration (Unified or United Europe?), as well as comprehension or miscomprehension at the negotiating table. If we understand national identity as a distinctive feature of local cultural variations within Western civilisation, then, within the interpretive framework of geoculture, two paths are available: preserving these differences, or homogenising them.

Breton identity exists as a culture within French civilisation, and thus its struggles and strategies can be interpreted at two levels of the geocultural space. On one hand, Breton and French group identities can be viewed as overlapping geocultural spaces; on the other hand, the differing concepts of nationhood allow for an interpretation that sees a dialogue between *civilisation* and *culture* within it. We consider the example of the Valley of the Saints worth examining because within a single project, it is capable of addressing both group identities: the sculpture park attracts Bretons (40 %), people from other parts of France (50 %), and foreigners (10 %). This indicates that the park is also appealing to those who are not native to the region and who wish to explore Brittany.² The project resonates with many within the French majority society, while simultaneously strengthening Breton identity. It successfully meets the characteristics of both geocultural spaces.

Within S. P. Huntington's theory of civilisations, religion plays a key role in defining cultural identities and global conflicts. We agree with the view that religion plays an identity-shaping role, but we also maintain that it can be adequately interpreted within Elias's framework of value choices. In his interpretation of the concepts of *civilisation* and *culture* – prior to developing his process theory of civilisation – he does not explicitly address religion. We do not see this as a shortcoming, since in terms of understanding national concepts, N. Elias highlighted aspects that make the questions of “who does what, when, where, how, and why” unavoidable. The answers to these questions encapsulate the worldview of a given community. Thus, even within Elias's framework, the memory of Christian symbols and figures can be interpreted.

A cross or a statue of Jesus can also serve to examine value choices, but in our view, their message would be at the level of civilisation. The sculpture park under study commemorates Catholic saints, yet it also preserves the memory of local saints who were once the founders of Brittany. Many of the medieval Breton saints were never canonised by Rome; their lives and deeds are largely enmeshed in legend, which intertwines with the origin story of Brittany itself.

According to Tranvouez, there have been two forms of Breton Catholicism for some time: one religious, the other civic. The former has rediscovered its Breton heritage in faith and also experiences it in liturgy; the latter is a secular approach to Christianity, seeing in it a way to reinforce Breton identity—one that, beyond its cultural significance, also carries strong economic interest by promoting tourism. (Gendry 2021) The statue park, carved exclusively from granite native to the peninsula, also serves as a new symbolic space of Breton history and cultural memory.

The Breton Geocultural Space

Within the French nation-state, regional identity is most strongly expressed in Brittany, where it is rooted both in cultural traditions and in a profound attachment to the landscape. The peninsula is the westernmost tip of the continent, jutting far into the sea, with a highly indented coastline. The region is characterized by a distinctive way of life and land use, a formerly independent history, and a strong sense of shared origins among its

inhabitants. There is a widespread pride in the uniqueness of local languages, and in the preservation of traditions and regional festivals. Its boundaries on the mainland are defined by local identity. For this reason, although Brittany is a peninsula, it can be considered a geocultural island within France.

The region's landscape and cultural character – its wild coastline, Celtic heritage, and collective memory rooted in medieval legends – have shaped a unique local narrative that often stands in contrast to, or runs parallel with, the dominant French national discourse.

Breton origin has become a symbolic marker of quality, authenticity, and a nature-oriented lifestyle, particularly in the realm of gastronomy (van Geen 2023). In recent decades, the region has become one of the most popular destinations for domestic tourism, often referred to as a place that is at once part of the national framework, yet culturally distinct from it.

The Breton identity reflects the value choices of Elias's conception of culture. These include the relationship to territory and the role of Breton geographical and historical borders in shaping Breton identity. The peninsula, the westernmost tip of the continent, juts deep into the sea, with a highly indented coastline.

Brittany gained its historical boundary in 851, although its current administrative area is smaller (Rousselot – Aubert 2015). Their territorial independence first faltered in 1341, when they transitioned from a kingdom to a duchy, eventually becoming a French province in 1547.⁴ Today, Brittany covers an area of 27,208 km² and is home to nearly 3.4 million people, divided into four departments. Rennes serves as its administrative centre.⁵ Historically, Brittany also included the Loire-Atlantique department, which is still considered culturally part of it.

Three languages are spoken in Brittany: French, as the official state language, and Brittany's two regional languages – Breton and Gallo. Breton is a Celtic language, Gallo belongs to the *langues d'oïl*. The Breton language plays an increasingly significant role in shaping the image of Brittany, while the Gallo language, similarly endangered, is a defining element of local identity and culture.

While the number of language users decreases in Brittany, in Nantes this is a means of expressing Breton identity. Local Bretons are dissatisfied with the region's

organization, as they seek not only cultural unity but have also initiated the renegotiation of administrative boundaries in order to include Loire-Atlantique in Brittany.⁶

The term *Breton* refers to all individuals living in the administrative region of Brittany in France, as well as those residing in historical Brittany and their descendants. In the narrowest sense, *Bretons* are those whose language is Breton, and this local language has become a symbol of identity and local patriotism (Ádám 2019). Since there is no legally recognized nationality or ethnic minority within the country, Breton identity can be named and interpreted as a local identity or regional identity alongside French identity. The concepts of nationalism and nationalist are excluded, leading to the usage of terms like regionalism and regionalist in this context (Kernalegenn 2017).

Brittany takes pride in its distinctive past and typically looks back to distant eras, which makes the choice of material for the sculpture park, the scattered placement of the statues across the field, and the thematic focus unsurprising. Brittany is quite unique: human life was present here 600,000 years before our era. The earliest traces of fire usage were found on this peninsula, and around 5000 BC, the megalithic culture emerged (Rousselot – Aubert 2015). The stone rows interest people of today, with numerous legends and explanations still surviving (Laville 2023). From the fifth century onwards, the arrival of kindred tribes from Great Britain caused changes in Celtic beliefs; they populated the peninsula, and their Christian priests (saints) undertook the task of evangelisation (Rousselot – Aubert 2015). This period marks the transition of the peninsula's name to Brittany. The expansion of the Bretons and Christianity in the sixth century is reflected in the tales of King Arthur.⁷ The Breton language differentiated by the seventh or eighth century. Religion and origin narratives are closely intertwined; Brittany's cultural and historical heritage is deeply rooted in Christianity.

The medieval pilgrimage route, the Tro Breiz,⁸ revived in 1994, is a roughly one-month-long, 600 km walking pilgrimage circle around Brittany. The cathedrals of the peninsula's seven founding saints are located in cities scattered far apart (Gendry 2021). Neither Rennes nor Nantes were part of the medieval pilgrimage; the two cities that gained significance only during the Duchy era.

The Association “Les Chemins du Tro Breiz” extended the circle in 2018, resulting in a 1500 km long route. The Catholic pilgrimage “wishes to delineate” Brittany’s historical boundaries with their footsteps, so the city of Nantes was included in the Brittany path (Veissid 2018).

In light of the historical context, we do not view the initiative as an act of economic expansion but rather as an expression of the relationship to territory as articulated in Elias’s concept of culture. A core element of Breton identity is the sense of belonging to a clearly defined territory, along with the commitment to its protection and preservation.

The Brittany peninsula is a geographical and cultural unity (Ádám 2019), and – as a geocultural entity – it has many symbols interpreted nationally elsewhere. Their usage strengthens the group identity, but the interpretive framework varies; a portion of Bretons call it regional identity alongside the French majority, while another group lives in it as a national minority. They have a regional anthem in their own language, their own flag, and a country code – unofficially used on cars, but officially recognised online.

The Breton anthem “Bro gozh ma zadoù” was born in the early twentieth century. It officially became the regional anthem of Brittany only on November 28, 2021.⁹ The Breton anthem not only resembles the melody of the (unofficial) Welsh anthem – it is its Breton version. Its melody and content have resonated with other Celtic-origin peoples, leading to its rapid adoption as their anthem, sung in Cornish and Breton languages. There is uncertainty surrounding the Breton lyrics regarding plagiarism. The widespread Breton-language adaptation was published by François Jaffrennou, under the bardic name Taldir (1879–1956), in a Catholic newspaper in 1898 (Le Stum 2016; Chartier 2022). Only recently has the Breton-language text – over 125 years old and expressing a protective and life-affirming view of Brittany – become official in the administrative region, at a time when far fewer people understand the Breton language.

The opening words, “We, Bretons...”, greatly influence the experience of group identity, as self-categorization occurs while singing the song (Smith – Mackie 2004). Breton identity is becoming less dependent on whether one lives in Brittany or has Breton ancestry. From that point on, the individual might see themselves as part of the community.

The anthem’s lyrics fully align with the value choices in Elias’s concept of culture, including glorifying a shared past and attachment to territory, strengthening common fate and solidarity, sacrifices for the community, recognition of outstanding achievements and internal values, and the theme of survival (Nyúl 2025).

The “Gwenn-ha-Du”, Brittany’s black-and-white flag, was designed by Morvan Marchal in 1925 and has travelled a long path over the past 100 years, waved by various interests. (Carney 2023) Today, this is more recognised compared to the official logo and flag of the Brittany Region. The controversy of the 1960s was over the BZH abbreviation seen on cars, standing for Brittany in Breton (Breizh). Today, the BZH abbreviation is also used for origin labelling, and, since 2014, as a country code top-level domain (ccTLD) in the internet realm (Mousnier 2020).

From our perspective, Breton identity within the geocultural space corresponds to Elias’s concept of culture as a form of national identity. This is further supported by the fact that the Bretons requested and were granted entry into European indigenous national minorities,¹⁰ whereas legally such a category does not exist in France. Modern France considers itself unified as a nation (Le Roy Ladurie 2013).

The Federal Union of European Nationalities (FUEN) represents the Breton community among its 100 member organizations from 36 countries within the European Union, the Council of Europe, the United Nations, the Organization for Security and Cooperation in Europe, and international forums.¹¹ There are three Breton member organizations, which find it difficult to estimate the actual number of Bretons in Brittany and throughout France, as the French government does not collect statistics on ethnic affiliation.¹²

Political centralisation established the elite culture focused on “Île-de-France”, with most other regions considered peripheral, yet it emphasises that Brittany is an integral part of France (Le Roy Ladurie 2013). Brittany today is a particularity in France, which the entire French nation is proud of. In the European Union, Brittany stands as one of its regions, creating opportunities to distance itself from the French state’s harsh centralisation, which offers weaker support for local cultures and autonomy (Pasquier 2020). While the region endeavours to become increasingly “similar” to Breton externally (e.g., Breton flag and anthem), its decision-making power is limited. For example, in summer 2024, the Bretons sought

assistance from UNESCO concerning standardized regulations by the French postal service, as these might lead to a decline in the usage of Breton geographic and place names, potentially resulting in their loss over time.¹³

Breton identity is expressed on multiple levels: regional (Breton), national (French), and European. In a 2019 EU survey, 20 % of those living in Brittany stated that none of these identities felt stronger to them than the others, while most (38%) identified themselves primarily as Breton, then French, followed by the reverse (34 %) (Pasquier 2020).

Since Breton identity is theoretically tied to the smallest of the three geocultural units, it is particularly noteworthy that for 58 % of respondents, this identity is at least as important as their national (French) identity. This suggests that a strong sense of Breton cultural belonging continues to persist. At the same time, the majority of respondents (54–59 %) also consider French identity to be fundamental—indicating that regional and national affiliations are not mutually exclusive, but rather complementary.

When examined through Elias's categories, Breton identity reflects the characteristics of a culture-based concept of nationhood, and it is just as strong in practice. However, Brittany occupies a unique position, as its inhabitants are also part of the French civilisational geoculture. Despite this, the region has not become culturally homogeneous, as both cultural and civilisational value orientations – according to Elias's framework – continue to coexist.

The Past and Present of the Valley of the Saints

The history of the sculpture park was reconstructed based on publications, articles, interviews, and videos. Our aim was to examine the collected content through the lens of Elias's categories, narrowed down to five key dimensions as proposed by Wessely: privileged time, relationship to territory, perception of individual life, action and its motivation, and privileged values (Wessely 2003). Given that no comprehensive account of the park's history has been published to date, we consider it necessary to present the most essential information as part of this study.

The association was founded in 2009 and issued a call for a location for the sculpture park, to which nine towns from different corners of Brittany responded. Media explanations indicated that Carnoët was chosen

because its geographical location was most favourable, and its medieval past (castle ruins, the battle against Richard the Lionheart) made it attractive (Wagner 2019). The mayor was committed, and Carnoët was in the most challenging financial situation among the nine municipalities; the possibility of providing assistance inspired the project. Carnoët is located within the ring of pilgrimage paths, surrounded by beautiful landscapes, in one of Brittany's more impoverished regions.

When the area was being developed, key stakeholders sought to explain the choice of location with a comparison. The hill rising above Carnoët offers a look-out point that allows visitors to gaze into the distance, almost to infinity. It has been called the Easter Island of the Bretons. Although initially an unusual statement, it has several points of connection.¹⁴ In 2019, the Valley of the Saints established a sister relationship with Easter Island.¹⁵ One reason for this is that the Breton park, too, is filled with giant carved stone figures, whose statues gaze outward from the hilltop, as if from an island.¹⁶

The town is linked to two famous Bretons: one is F. Jaffrennou, who was born here and wrote the Breton anthem in 1895.¹⁷ The other is Paul-Antoine Fleuriot de Langle, a renowned eighteenth-century sailor, scholar, and explorer, and Carnoët's land was once his estate.¹⁸ His life epitomizes the civilizing aspirations of eighteenth-century France. The first map of Easter Island is credited to him and the tragically fated 1785 La Pérouse French expedition (Grégor 2019).

While it becomes clear why Easter Island is so often referenced, it also becomes noticeable how little attention is given to F. Jaffrennou, a native of the town. In the Valley of the Saints publication, he is referenced solely in connection with the support from the Indian Khasi people, stating the Breton anthem was written in Carnoët.¹⁹ Neither the sculpture park nor the town commemorates Jaffrennou on their websites in any form.

This might be because F. Jaffrennou is a divisive figure, identifying himself as part of the Celtic world, as a Breton poet and bard (Heather 2021), and, during World War II, supported the Vichy government. From 1942, he was a member of the Brittany Consultative Committee until the regime's fall, hoping for a special status for Brittany (Chartier 2022). People are reluctant to associate his collaborationist past with the Breton anthem, as it could have

harmed France's view, seeing him as a symbol of aspirations to autonomy, which may have led to rejection.

The artworks are substantial in size – 3 to 7 metres tall – and are evenly spaced on a hillside in the Valley of the Saints (Chartier-Le Floch 2011). They echo the megalithic stone rows of Carnac, but differ in that each is a unique sculpture envisioned by artists, made from granites of different colours and surfaces.²⁰ The granite must be sourced only from Brittany, and leftover stones from the quarry and sculpting process are also utilized, for example, to make benches.

More than 5,000 individuals and 370 companies have supported the Valley of the Saints thus far. Some statues are sponsored by a single person or family, while others see community donations (e.g., from a town, or devotees of the saint in question). By 2024, €4.4 million had been raised; only the COVID years temporarily broke the year-on-year growth in support.²¹

The events for visitors are wide-ranging, from various calendar celebrations to concerts, commemorations, and scientific, and artistic engagements, featuring rich programme offerings. They also partake in regional initiatives, such as laying out an oversized Breton flag on the hillside (Louault 2024). This latter initiative fitted well with the site's theme and scale, while its newsworthy nature drew attention back to the Valley of the Saints. Visibility is very important, and social media plays a significant role in this. Sharing photos of statues with geolocation provides free advertising.

Breton and Christian identity connect to the Celtic world, leading to years when statue inaugurations involved statues being launched from boats by Celtic kinfolk, giving the affected ports an opportunity for commemoration – whether through celebrations, or scientific talks.

The sculpture park also seeks sister relationships, through patron-support programmes forming connections with Canada, Chile (Easter Island), Lebanon, and India. Through partnership links, projects similar to the Valley of the Saints are planned elsewhere with local saints.²² Beyond the realized plans, they often declare emerging ideas, reinforcing trust in their energetic execution. Donors choose which aspect to support, and joining the association is open to both individuals and companies.

A response to this connection was the opening of a section in the sculpture park where statues of foreign

saints were placed; the first statue is already there – a Lebanese saint accompanied by Lebanese and Breton songs, erected by Lebanese residing in Brittany. The undertaking, invoking the moai statues of Easter Island, is an exciting venture and much anticipated. The question is whether it will feel out of place or whether it can be realized fittingly within the project.

The biggest criticism against the Valley of the Saints appeared in the opinion-forming daily of the French left, *La Libération* (Huitorel 2018). The project was challenged on multiculturalism and artistic value. Huitorel called the entire project a fraud in his article, mixing art with ideology and tourism with culture. He disapproved of the Regional Council's support of the statue erection, as well as the entire regional press, which he believed wrote about the project under hypnosis. In defence of the Valley of the Saints, no national paper spoke up, but the project creator's open letter was published among regional news.²³ In his response, he explained that the ideological basis of the article was Marxism, and that neither Brittany nor the sculpture park could be accused of exclusion on the French or international stage, in contrast to ideologies serving totalitarian systems.

In 2022, the region contracted with the French Government for Brittany to be advertised as a tourist destination within Atout France's international promotion campaign.²⁴ As part of this, Breton travel opportunities were divided into ten units, including Kalon Breizh (Heart of Brittany). On the EU-supported tourism websites, the sculpture park was listed among Brittany's essential tourist sites.²⁵

Diverging perspectives emerge from the statements of the association's founders, lacking a clear message that has already started being researched, with its reason interpreted as an overflow of content (Jezequel 2022). The Valley of the Saints needs to skilfully juggle programmes to maintain interest, while ensuring that renewal in the programme offers does not alter the original goals of the project. It must open in such a way that every attraction ultimately leads back to medieval Brittany. The information gathered from the Valley of the Saints was organized according to categories to discern what characterizes the place. (Table 2) The project engages with both geocultural levels through its objectives and themes. It provides a sense of familiarity while also offering the possibility of new experiences.

Civilisation values associated to France	The main dimensions of national identity according to N. Elias (Wessely, 2003)	Values associated with Breton culture related to Brittany
the present and the future A bold wager for eternity, tracking changes	Distinguished time WHEN?	the shared past Celtic heritage, Breton Middle Ages
expansion outdoor program Paul-Antoine Fleuriot de Langle's land of exploration underdeveloped countryside tourist routes	Relationship to territory WHERE?	Demarcation The heart of Brittany Taldir's birthplace around a medieval earth fort
subject of personal responsibility, universal social perspective Paul-Antoine Fleuriot de Langle, explorer and cartographer Association for the purpose	Assessment of individual life WHO?	subordinated to the shared fate, particular social perspective Breton saints (local saints, legends) Donors
aligned with changing external goals: goal-oriented Regional development social innovation	Action and its reason WHAT? WHY?	aligned with enduring internal values: value- oriented Enduring commemoration: homeland, faith, community, language
the process of progress, production, quantitative evaluation Expanding park, shop, accessible tourism, developments, increasing recognition and visitation	Distinguished value HOW?	preservation, outstanding achievements, qualitative evaluation Record for the number of statues community donations superlatives: saints, largest flag

Table 2. Value Choices of the Valley of the Saints

Balance Between Civilisation and Culture

In our study, we found that Breton responses need to be thoughtful and prepared to avoid criticism or negative sentiments against the experience of Breton identity, both from the perspective of French national identity and French expectations. Breton identity has enjoyed a positive appraisal in recent decades, if it avoids radical politicisation (Jezequel 2022). When we view the communication from the Valley of the Saints with this realization, its messages become more understandable. Currently

being one of the most visited tourist sites in Brittany, any news related to it applies to Brittany as a whole, and its political echo can impact the perception of the region. The most neutral reference among all is to Easter Island, as reaching it in the eighteenth century was a tremendous achievement, as was the science of map-making, making it easy to identify with. We know little about the island's culture; its statues are mysterious and no longer associated with any religion, remnants of a bygone culture.

In contrast, the Christian faith, particularly Catholicism, is less unified today regarding a shared memory of its saints, yet medieval Christian Europe is a common heritage, valuable to more than just one nation. The close connection between the local history of Brittany's towns and geographic names with the medieval era and its saints creates a memorial site that can address Brittany's residents, where they can see the saints, their names, and their attributes in one place.

The author of the Breton anthem's text is not coincidentally placed last and is seldom mentioned in this sequence. Simultaneously, Carnoët, as a location, is much more closely linked to F. Jaffrennou than to Easter Island. This silence is more a form of waiting on their part. The closing lines in the Breton anthem invite association with a pounding heart: "Even if broken by great wars, /The language still lives as it did, /In the centre its warm heart still pulses, /You have just awoken, my land of Brittany!" Carnoët might most deeply feel the mission of the final lines of the Breton anthem and the commanding force of the national awakening, as the region is also called the Heart of Brittany (Cœur de Bretagne).

Currently, the Valley of the Saints project is not at liberty to risk the positive and broad supportive community surrounding it. Therefore, any report linking the site with autonomy efforts could harm a favourable decision hoped for purely as an administrative issue and only in cases of regional identity.

The Valley of the Saints is a successful social innovation working on creating a new local site of memory, boosting the life of the local community and mobilizing all of Brittany. The Valley of the Saints is not closing off but rather seeking every connection and carefully choosing among them, opening itself to connections without abandoning its original plans. The latter is the key to its survival, achieved over the past sixteen years, with hope it does not lose direction in the future.

Since every town is somehow connected to medieval legends and saints, it is not just a possibility for communities to erect statues in the Valley of the Saints, but also a task inspiring and reinforcing group identity. The notion of nationality behind Breton identity corresponds to Elias's concept of culture, cleverly and diplomatically able to survive a situation where identity can only manifest concerning territorial ties. The spatiality in the sculpture park's concept is so multi-layered that the sculpture park becomes a message of "I was here, I am here, and I will remain here."

The Valley of the Saints emerged as a new narrator of history, offering a plan and space capable of attracting people and communities to remind them of shared history, thereby circumventing those situations where the "conquering" consciousness of civilisation would feel violated, and instead found those positive messages it can identify with. Bretons have lived within French civilisation and Breton culture for centuries, both affecting them and working within them.

The memory of Breton history and the revival of local languages is the locals' task, and neither the current French public opinion nor politics is an obstacle. However, Bretons know from history that the state can decide to exclude a particular group identity from the country's image.

For every programme aimed at strengthening Breton identity, the sculpture park is also able to articulate a modern European objective that reflects civilisational values, thereby allowing a broader audience to connect with the site.

The example of La Vallée des Saints is a successful model for dialogue between regional, national, and European identities, connecting and differentiating geocultural levels simultaneously. The example of the sculpture park shows that the culture–civilisation boundary is not static but continually regenerates and rearranges through the involvement of various actors. In the Valley of the Saints, we can learn the method of experiencing regional/national and European identities peacefully and mutually reinforcing each other. It provides an example and a basis for arguing for better mutual understanding. Since French national consciousness identifies with the concept of civilisation and its value choices, its successful relationship with the Breton identity appearing as a regional culture in the sculpture park can be interpreted as an example of sustainable geoculture in Europe.

It is up to the park's management to determine what aspects to highlight – whether to position the site as a vehicle for local Breton identity politics, and cultural and regional narratives, or to adopt more universal themes. At present, both geocultural spaces are represented. The Valley of the Saints maintains a balanced communication strategy, presenting just enough of Breton identity to remain relatable within the broader French and civilisational geocultural context. Its operation does not contradict the theories of either S. P. Huntington or N. Elias; in fact, the case under study highlights the interconnectedness of the two frameworks.

NOTES :

1. "La Vallée des Saints – Un pari fou pour l'éternité." 2023. *La Vallée des Saints* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <https://www.lavalleeessaints.com/images/Image/File/2023%20_%20Plaque%20institutionnelle%20de%20La%20Vallée%20des%20Saints.pdf>.
2. Ibid.
3. "Le rapport d'activité 2024 de la Vallée des Saints." 2024. *La Vallée des Saints* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.lavalleeessaints.com/images/Image/Association%20La%20Vallée%20des%20Saints%20-%20Rapport%20dactivites%202024%20web.pdf>>.
4. "L'Histoire de la Bretagne en cartes animées, du VIe siècle à nos jours." 2024. *HerodoteVideos* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=v1mGhOT5fMo>>.
5. "Informations générales." *Régions de France* [online] [accessed May 26, 2025]. Available at: <<https://regions-france.org/observatoire-des-politiques-regionales/>>.
6. "La Région Bretagne et le Département de Loire-Atlantique appellent l'État à organiser un référendum décisionnel." 2024. *Région Bretagne* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.bretagne.bzh/actualites/la-region-bretagne-et-le-departement-de-loire-atlantique-appellent-letat-a-organiser-un-referendum-decisionnel/>>.
7. "De l'Armorique à la Bretagne: aux origines du peuple breton (de 2500 av JC à 500)." 2024. *HerodoteVideos* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=GxhXNPfpEbk>>.
8. "Pourquoi faire le Trobreiz ?" *Trobreiz* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://trobreiz.bzh/pourquoi-faire-le-trobreiz/>>.
9. "L'hymne de la Bretagne – un formidable outil de rayonnement: la Région encourage la diffusion d'une nouvelle version du Bro gozh." 2021 *Région Bretagne* [online] [Accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.bretagne.bzh/presse/communiques-dossiers/lhymne-de-la-bretagne-un-formidable-outil-de-rayonnement-la-region-encourage-la-diffusion-dune-nouvelle-version-du-bro-gozh/>>.
10. "Az Európai Nemzetiségek Föderatív Uniója" *FUEN* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://fuen.org/hu/article/Az-Europai-Nemzetisegek-Foederativ-Unioja-FUEN>>.
11. Ibid.
12. "Comité d'Action Régionale de Bretagne - Poellgor evit Breizh" *FUEN* [online] [accessed May 24, 2025] Available at: <<https://fuen.org/hu/members/Committee-for-regional-action-in-Brittany/F>>.
13. "Correspondence received from 'Koun Breizh - mémoire de Bretagne LHE/24/19.COM 2.BUR/MISC/1.'" 2024. *UNESCO* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <https://ich.unesco.org/doc/src/LHE-24-19.COM_2.BUR-MISC-1.pdf>.
14. "La Vallée des Saints, une île de Pâques bretonne." 2023. *Le Figaro* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=0mTeqv5bg4>>.
15. "En Bretagne, la Vallée des Saints officiellement jumelée avec l'île de Pâques." 2019. *Le Journal des Arts* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.lejournaldesarts.fr/patrimoine/en-bretagne-la-vallee-des-saints-officiellement-jumee-avec-lile-de-paques-145336>>.
16. "La Vallée des Saints est désormais officiellement jumelée à l'île de Pâques." 2019. *Franceinfo Culture avec AFP* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <https://www.francetvinfo.fr/culture/arts-expos/sculpture/la-vallee-des-saints-est-desormais-officiellement-jumee-a-l-ile-de-paques_3573235.html>.
17. "Le rapport d'activité 2024 de la Vallée des Saints." 2024. *La Vallée des Saints* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.lavalleeessaints.com/images/Image/Association%20La%20Vallée%20des%20Saints%20-%20Rapport%20dactivites%202024%20web.pdf>>.
18. "La Vallée des Saints, une île de Pâques bretonne." 2023. *Le Figaro* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=0mTeqv5bg4>>.
19. "La Vallée des Saints – Un pari fou pour l'éternité." 2023. *La Vallée des Saints* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <https://www.lavalleeessaints.com/images/Image/File/2023%20_%20Plaque%20institutionnelle%20de%20La%20Vallée%20des%20Saints.pdf>.
20. "Carnoët: la vallée des saints." 2013. *France3iroise* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=sYatBdnrN68>>.
21. "La Vallée des Saints – Un pari fou pour l'éternité." 2023. *La Vallée des Saints* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <https://www.lavalleeessaints.com/images/Image/File/2023%20_%20Plaque%20institutionnelle%20de%20La%20Vallée%20des%20Saints.pdf>.
22. Ibid.
23. "Vallée des Saints : son fondateur Philippe Abjean répond aux critiques de Jean-Marc Huitorel." 2018. *France3* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://france3-regions.francetvinfo.fr/bretagne/cotes-d-armor/critique-vallee-saints-son-fondateur-repond-aux-critiques-jean-marc-huitorel-1523350.html>>.
24. "Signature du Contrat de destination Bretagne." 2022. *République Française Atout France* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.atout-france.fr/fr/actualites/signature-du-contrat-de-destination-bretagne>>.
25. "Coeur de Bretagne – Kalon Breizh." *Site officiel du tourisme en Bretagne* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.tourismebretagne.com/destinations/les-10-destinations/coeur-de-bretagne-kalon-breizh/>>.

REFERENCES:

- Ádám, Péter. 2019. *Francia kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Bozeman, Adda B. 1994. *Politics and Culture in International History: From the Ancient Near East to the Opening of the Modern Age*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Braudel, Fernand. 1996. *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* 2. Budapest: Osiris.
- Carney, Sébastien. 2023. Éléments pour une histoire politique du drapeau breton. 20 & 21. *Revue d'histoire* 157 (1): 161–182. <https://doi.org/10.3917/vin.157.0161>

- Chartier-Le Floch, Erwan. 2011. La vallée des saints. *Armen* 180 (1–2): 6–9.
- Csepeli, György – Wessely, Anna. 1992. *A közép-európai szociológia kognitív esélye, Replika* 3 (1–2): 1–7.
- Duby, Georges – Mandrou, Robert. 1958. *Histoire de la civilisation française*. Paris: Arthaud.
- Duby, Georges – Mandrou, Robert – Sirinelli, Jean-François. 2025. *Histoire de la civilisation française*. Paris: Bouquins.
- Eisenstadt, Shmuel N. 2003. *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*. Leiden: Brill.
- Elias, Norbert. 1987. *A Civilizáció Folyamata*. Budapest: Gondolat.
- Ferguson, Niall. 2022. *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Budapest: Scolar.
- Gendry, Mickaël. 2021. Le Tro Breiz, entre mémoire et histoire. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 128 (2): 47–73. <https://doi.org/10.4000/abpo.6843>
- Gicquel, Yvonnig. 1960. *Le Comité Consultatif de Bretagne*. Rennes: Simon.
- Hanne, Olivier – Flichy de La Neuville, Thomas. 2015. *Géoculture – plaidoyer pour des civilisations durables*. Panazol: Lavauzelle.
- Heather, Williams. 2021. Are the Bretons French? The Case of François Jaffrennou/Taldir ab Hernin. *Nottingham French Studies* 60 (2): 192–205. <https://doi.org/10.3366/nfs.2021.03>
- Huntington, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Jezequel, Malo. 2022. L'impossible message de la Vallée des Saints. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 129 (1): 165–180. <https://doi.org/10.4000/abpo.7385>
- Kántor, Zoltán. 2007. Hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet. In Szarka, László et al. (eds.). *Nemzetfelfogások és etnopolitika Európában*. Budapest: Gondolat. 80–91.
- Kernalegenn, Tudi. 2017. Le régionalisme. Quelques pistes théoriques pour une analyse cognitive. *Civitas Europa* (1): 59–84. <https://doi.org/10.3917/civit.038.0059>
- Le Roy Ladurie, Emmanuel. 2013. Franciaország – A hatszög története. In Furtado, Peter (ed.) *Nemzet-történetek. Hogyan alakult ki a nemzetek identitása?* Budapest: Móra Könyvkiadó. 96–107.
- Lebesque, Morvan. 1970. *Comment peut-on être Breton?* Paris: Le Seuil.
- Magyarí Beck, István. 2014. Magyarország és Közép-Európa geokulturálisan meghatározott missziója. In 5. Báthory - Brassai Tanulmánykötet, 2. rész. Budapest: Óbudai Egyetem. 342–348.
- Melko, Matthew. 1969. *The Nature of Civilizations*. Boston: Extending Horizons Books.
- Nyúl, Eszter Anna. 2025. Bro Gozh Ma Zadou – Őseim régi földje. In *Language and Literacy Sections. Conference Proceedings*. Komárno: J. Selye University. 71–87. <https://doi.org/10.36007/5086.2025.71>
- Pasquier, Romain. 2020. *Les Bretons et l'Europe Une passion politique en transformation?* Rennes: UE Région Bretagne.
- Quigley, Carroll. 1961. *The Evolution of Civilization: An Introduction to Historical Analysis*. New York: Macmillan.
- Rostoványi, Zsolt. 1999. Globalizáció avagy civilizációk és kultúrák harca? *Külügyi Szemle*, 5 (1–2): 3–45.
- Sántha, Kálmán. 2022. *Kvalitatív tartalomelemzés*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M. 2004. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Wallerstein, Immanuel. 1988. The Modern World-System as a Civilization. *Thesis Eleven* 20 (1): 70–86. <https://doi.org/10.1177/072551368802000105>
- Wallerstein, Immanuel. 1991. *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wessely Anna. 2003. Előszó: A kultúra szociológiai tanulmányozása. In Wessely, Anna (ed.). *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium. 7–28.

ELECTRONIC SOURCES:

- "Az Európai Nemzetiségek Föderatív Uniója" *FUEN* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://fuen.org/hu/article/Az-Euro-pai-Nemzetisegek-Foederativ-Unioja-FUEN>>.
- Baldos, Raphaël. 2019. "Le mécénat, clé du succès de la Vallée des Saints." *La Croix* [online] 13. 08. [accessed May 25, 2025]. Available at: <<https://www.la-croix.com/Religion/Catholicisme/France/Le-mecenat-cle-succes-Vallee-Saints-2019-08-13-1201040777>>.
- "Carnoët: la vallée des saints." 2013. *France3Iroise* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=sYatBdnrN68>>.
- Chartier, Erwan. 2022. "Taldir Jaffrennou, pionnier de l'interceltisme." *Bécédia* [online] 02. 03. [accessed May 25, 2025]. Available at: <<https://bcd.bzh/becedia/fr/taldir-jaffrennou-pionnier-de-l-interceltisme>>.
- "Coeur de Bretagne – Kalon Breizh." *Site officiel du tourisme en Bretagne* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.tourismebretagne.com/destinations/les-10-destinations/coeur-de-bretagne-kalon-breizh/>>.
- "Comité d'Action Régionale de Bretagne - Poellgor evit Breizh" *FUEN* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://fuen.org/hu/members/Committee-for-regional-action-in-Brittany/F>>.
- "Correspondence received from 'Koun Breizh - mémoire de Bretagne LHE/24/19.COM 2.BUR/MISC/1.'" 2024. *UNESCO* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <https://ich.unesco.org/doc/src/LHE-24-19.COM_2.BUR-MISC-1.pdf>.
- "De l'Armorique à la Bretagne: aux origines du peuple breton (de 2500 av JC à 500)." 2024. *HerodoteVideos* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=GxhXNPfEbK>>.
- "En Bretagne, la Vallée des Saints officiellement jumelée avec l'île de Pâques." 2019. *Le Journal des Arts* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.lejournaldesarts.fr/patrimoine/en-bretagne-la-vallee-des-saints-officiellement-jumee-avec-lile-de-paques-145336>>.
- Grégor, Isabelle. 2019. "1er août 1785 Voyage sans retour pour Lapérouse." *Herodote.net* [online] 07–19 [accessed May 24, 2025]. Available at: <https://www.herodote.net/1er_aout_1785-evenement-17850801.php>.
- Huitorel, Jean-Marc. 2018. "Tribune Bretagne: ces saints que l'on ne saurait voir." *La Libération* [online] 04. 08. [accessed May 24, 2025]. Available at: <https://www.liberation.fr/debats/2018/08/04/bretagne-ces-saints-que-l-on-ne-saurait-voir_1670664/>.

- "Informations générales." *Régions de France* [online] [accessed May 26, 2025]. Available at: <<https://regions-france.org/observatoire-des-politiques-regionales/>>.
- "La vallée des Saints." *Cœur de Bretagne* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.coeurdebretagne.bzh/incontournables/la-vallee-des-saints>>.
- "La Vallée des Saints est désormais officiellement jumelée à l'île de Pâques." 2019. *Franceinfo Culture avec AFP* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <https://www.francetvinfo.fr/culture/arts-expos/sculpture/la-vallee-des-saints-est-desormais-officiellement-jumee-a-l-ile-de-paques_3573235.html>.
- "La Vallée des Saints, une île de Pâques bretonne." 2023. *Le Figaro* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=0mTeqvd5bg4>>.
- "La Vallée des Saints – Un pari fou pour l'éternité." 2023. *La Vallée des Saints* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <https://www.lavalleeessaints.com/images/Image/File/2023%20_%20Plaque%20institutionnelle%20de%20La%20Vallee%20des%20Saints.pdf>.
- Laville, Grégoire. 2023. "Ils font partie de la vie des gens: les mégalithes à Carnac stimulent l'imaginaire et le mystère." *Ouest-France* [online] [accessed May 25, 2025]. Available at: <<https://www.ouest-france.fr/culture/patrimoine/les-megalithes-de-carnac-stimulent-limaginaire-et-le-mystere-113c324c-6f84-11ee-9c11-f829b8fefac5>>.
- "Le rapport d'activité 2024 de la Vallée des Saints." 2024. *La Vallée des Saints* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.lavalleeessaints.com/images/Image/Association%20La%20Vallee%20des%20Saints%20-%20Rapport%20dactivites%202024%20web.pdf>>.
- Le Stum, Philippe. 2016. "François Jaffrenou - Taldir ab Hernin (1879-1956)." *Bécédia* [online] 12. 12. [accessed May 25, 2025]. Available at: <<https://bcd.bzh/becedia/fr/francois-jaffrenou-taldir-ab-hernin-1879-1956>>.
- "L'Histoire de la Bretagne en cartes animées, du VIe siècle à nos jours." 2024. *HerodoteVideos* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=v1mGhOT5fMo>>.
- "L'hymne de la Bretagne – un formidable outil de rayonnement : la Région encourage la diffusion d'une nouvelle version du Bro gozh". 2021 *Région Bretagne* [online] [Accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.bretagne.bzh/presse/communiqués-dossiers/lhymne-de-la-bretagne-un-formidable-outil-de-rayonnement-la-region-encourage-la-diffusion-dune-nouvelle-version-du-bro-gozh/>>.
- Louault, Paul. 2024. "Ils déploient un drapeau breton géant pour les 15 ans de la Vallée des Saints." *Ouest-France* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.ouest-france.fr/bretagne/cotes-d-armor/reportage-pour-ses-15-ans-la-vallee-des-saints-celebre-la-bretagne-tout-en-symboles-2f95ec52-42c3-11ef-b753-7a8e9818b180>>.
- "La Région Bretagne et le Département de Loire-Atlantique appellent l'État à organiser un référendum décisionnel." 2024. *Région Bretagne* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.bretagne.bzh/actualites/la-region-bretagne-et-le-departement-de-loire-atlantique-appellent-letat-a-organiser-un-referendum-decisionnel/>>.
- Mousnier, Émilie. 2020. "Quelle est l'histoire et la signification de l'abréviation BZH?" *Porte d'attache* [online] 27. 02. [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.portdattache.bzh/signification-abreviation-bzh/>>.
- "Pourquoi faire le Trobreiz ?" *Trobreiz* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://trobreiz.bzh/pourquoi-faire-le-trobreiz/>>.
- Rousselot, Lionel – Aubert, Gauthier. 2015. "Histoire de la Bretagne." *La préfecture et les services de l'État en région Bretagne* [online] 07. 12. [accessed May 25, 2025]. Available at: <<https://www.pre-fectures-regions.gouv.fr/bretagne/Region-et-institutions/Portrait-de-la-region/Histoire/Histoire-de-la-Bretagne>>.
- "Signature du Contrat de destination Bretagne." 2022. *République Française Atout France* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.atout-france.fr/fr/actualites/signature-du-contrat-de-destination-bretagne>>.
- "Vallée des Saints : son fondateur Philippe Abjean répond aux critiques de Jean-Marc Huitorel." 2018. *France3* [online] [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://france3-regions.francetvinfo.fr/bretagne/cotes-d-armor/critique-vallee-saints-son-fondateur-repond-aux-critiques-jean-marc-huitorel-1523350.html>>.
- van Geen, Christine. 2023. "Être breton: une identité sans essentialisme." *Émile, le magazine des sciences po* [online] 12. 07. [accessed May 24, 2025]. Available at: <<https://www.emilemagazine.fr/article/2023/7/3/etre-breton-une-identite-sans-essentialisme>>.
- Veissid, Roselyne. 2018. "Tro Breiz. Les neuf étapes de la Bretagne historique." *Le Télégramme* [online] 22. 02. [cit. 23.05.2025]. Available at: <<https://www.letelegramme.fr/bretagne/spantro-breizspan-les-neuf-etapes-de-la-bretagne-historique-3206522.php>>.
- Wagner, Julien. 2019. "A la découverte de la vallée des saints." *Art Critique* [online] 11. 06. [accessed May 25, 2025]. Available at: <<https://www.art-critique.com/2019/06/decouverte-vallee-saints/>>.

Hranice tzv. hanáckých nářečí v minulosti a nyní

Marta Šimečková

DOI: 10.62800/NR.2025.2.04

Defining the Boundaries of the Dialects Known as Hanakian: A Historical and Contemporary Perspective

The study examines the delimitation of the Hanakian dialects from the earliest sources to the present day. It shows how a term originally applied narrowly to dialects spoken in the Haná river basin gradually evolved to refer to a broader Central Moravian area. It analyses both linguistic and extralinguistic criteria used to define these dialects and draws attention to discrepancies between the boundaries of the Hanakian dialects and the ethnographic region of Haná. The study also addresses the colloquial term 'hanáčtina' and the contemporary status of these dialects as a component of regional identity. The text is supplemented with examples of historical dialect maps and a synthetic map showing the boundaries of central zone of the Central Moravian dialects and the Central Moravian dialect group, including its intersection with the Haná region.

Key words: Hanakian dialects, Central Moravian dialects, dialectology, dialectal classification, dialect boundaries, ethnographic region of Haná, regional identity

Acknowledgement: Příspěvek vznikl na základě řešení projektu č. DH23P03OVV010 Jazyková paměť regionů České republiky. Metody strojového učení pro uchování, dokumentaci a prezentaci nářečí českého jazyka; poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI III. Práce používá mj. data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2018101).

Contact: Mgr. Marta Šimečková, Ph.D., Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., dialektologické oddělení, Veveří 97, 602 00 Brno; e-mail: simeckova@ujc.cas.cz; ORCID 0000-0003-1210-8468

Jak citovat / How to cite: Šimečková, Marta. 2025. Hranice tzv. hanáckých nářečí v minulosti a nyní. *Národopisná revue* 35 (2): 119–135. <https://doi.org/10.62800/NR.2025.2.04>

Český jazyk se nepřetržitě vyvíjí od 10. století, kdy se vydělil jako jeden ze slovanských jazyků. Za tuto dobu prošel řadou změn nejen systém českých hlásek, ale značných posunů doznala i deklinační a konjugační paradigmat, větná stavba včetně repertoáru spojovacích prostředků a slovní zásoba. Vedle kulturního jazyka, z něž vzešla dnešní spisovná čeština, byly od počátku formovány také další komunikační varianty, mezi nimi i různé lokální formy odlišující se od okolí buď jazykovými inovacemi, nebo naopak konzervací archaických jazykových prvků. Pro tyto útvary, jejichž diferenciaci vyvrcholila v průběhu 17.–19. století, se vžilo označení teritoriální dialekty neboli nářečí. Na jejich podobě se

kromě vnitrojazykových faktorů podílely i ty mimojazykové, zvláště přírodní překážky bránící obyvatelstvu českého jazykového prostoru ve vzájemném kontaktu, jako kopcovitý terén, zalesněné území nebo vodní toky. K tomu přistupovaly činitele politického, ekonomického, sociálního a jiného rázu, které přirozeně plynuly ze společenského rozvoje. Zatímco dřívější feudální způsob života znesnadňoval volné šíření jazykových jevů, čímž v některých oblastech docházelo k uchování starší jazykové vrstvy vedoucí k vymezení relativně samostatných nářečí, zrušení nevolnictví naopak umožnilo větší mobilitu obyvatelstva, což mělo za následek postupné stírání nářečních rozdílů a uvolňování původních

víceméně pevných hranic. Mizení tradičních dialektů coby systémových jazykových útvarů pokračuje dodnes, z komplexu aktuálních příčin jmenujme zejména zvýšenou vnitřní i vnější migraci obyvatelstva nebo vliv školy, médií a sociálních sítí.

Přesto i dnes můžeme v souvislosti s určitými oblastmi hovořit o poměrně silném postavení dialektů, mj. z důvodu jejich posilování coby součásti regionální identity na straně jejich nositelů, kteří se místy dokonce aktivně zasazují o jejich udržení, ne-li obnovu (Ireinová – Stupňánek 2020; Šimečková 2022b: 116–117). Takovou oblastí je i etnografický region Haná, jehož obyvatelé se hlásí k tzv. hanáčtině. Obsah pojmu hanáčtina, respektive hanácká nářečí, však není jednoznačný. Zatímco u laické veřejnosti se užívá pro označení dialektů hanáckého regionu, jehož vymezení však není ani v moderních etnologických pracích shodné (Válka 2013; obdobně pro jiné regiony Drápala – Pavlicová 2014), v oboru dialektologie došlo u dvouslovného pojmenování *hanácká nářečí* za posledních sto let k výraznému významovému posunu, a to směrem k celé středomoravské nářeční skupině nebo k její centrální části, a nakonec i k vyloučení z terminologické soustavy postihující hierarchii nářečního členění češtiny.

Předkládaná studie je věnována na první pohled triviální, avšak při bližším ohledání komplikované otázce, co vlastně ona hanácká nářečí a hanáčtina jsou. Dalším cílem je zodpovědět, podle jakých kritérií byly v minulosti stanovovány hranice hanáckých dialektů, na základě jakých znaků byly charakterizovány, nakolik se měnil jejich rozsah a jakou návaznost měly na etnografický region Haná. Postupováno je chronologicky od popisů hanáckých nářečí v historických pramenech, mj. v dobových zprávách líčících etnický a kulturní ráz obyvatel Moravy,¹ až k novějším, ryze dialektologickým interpretacím.² Výklad je doplněn ukázkami map převzatých ze starších publikací, též nově utvořenou mapovou syntézou.³

Popisy nářeční situace na Moravě: raná fáze

Nejstarší zmínky o jazykové situaci na Moravě nacházíme v *Grammaticae české* Jana Blahoslava, datované k roku 1571.⁴ Autor se v kapitole *De dialectis*⁵ věnuje rozdílu mezi mluvou Čechů a Moravanů, které rovněž označuje jako Moravce. Zmiňuje i Hanou; jde patrně o jednu z nejstarších písemných zpráv o tomto regionu, nepočítáme-li středověká falza (Hosák 1966; Roubic 1993; Válka 2013: 116). Blahoslav popsal vybrané česko-moravské rozdíly v rovině hláskosloví, tvarosloví

i lexika, ovšem nesystematickým způsobem. Většinově schází bližší územní určení jevů, a pokud je vybraný jazykový prvek místně zasazen, pak do okolí většího centra (výslovně je zmíněn např. Hulín, Strážnice). K Hané se váže jediný úsek: „Moravané ačkoli českým jazykem mluví, však ne tak pěkně a slušně vyříkají slov někteří. Jako, sedláci prostí, zvláště na Hané, velmi usta otvírají, a naberouce některé litery hlaholu plná usta, jaks nezpůsobně mluví. *Klouče, pacholejk, čejstej mouž, boudemyť ou vas zejtra* etc. Někde příliš ukracují, dyftoňgu nezachovávajíce, a někde přidávajíce liter nebo syllab“ (cit. podle edice Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 370).

Z uvedené pasáže, stejně tak z dalších úseků gramatiky, je zjevný Blahoslavův negativní postoj vůči moravským nářečím.⁶ Kritika moravské řeči, lokalizovaná do prostoru Hané, se týká užívání dvojhlásek *ej, ou*, srov. *klouče* namísto dnešní spisovné (a rovněž Blahoslavem přijímané) formy *klíče*, dále *pacholejk* místo *pacholík*, *zejtra* místo *zítra*, *čejstej mouž* místo *čistý muž* (k možnosti provedení diftongizace u slov *čistý a muž* viz Šimečková 2022a: 155). Blahoslav tak pravděpodobně zaznamenal stav před provedením monoftongizací, tedy v době, kdy byly i ve středomoravském areálu rozšířeny dvojhlásky *ej, ou*, které se dále vyvíjely v jednoduché dlouhé samohlásky *é, ó* (takto i Havránek 1934: 110). Nejistá je však interpretace u dokladů *boudemyť* (= dnešní *budeme*), *ou vas* (= *u vás*); dvojhlásky *ou* totiž nemohla být v daných případech podpořena z důvodu předpokládané krátkosti zasažených samohlásek, neumožňující provedení změny *ú > ou*.

Formu *klouče* zasadil Blahoslav na jiném místě gramatiky do okolí Hulína (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 370). Z toho plyne, že jako Hanou nazýval vůbec oblast středomoravskou (nikoliv jen povodí Hané), a to v souladu s dobovým územním označením (Roubic 1993: 14–15). Rozdílné představy o rozsahu Hané lze ostatně vysledovat v dobových kartografických dílech. Zatímco v Komenského mapě, poprvé vydané roku 1624,⁷ byla nápisem *Na Hané* označena pouze jihovýchodní část Prostějovska, sahající od Prostějova k Litencím, v národopisné mapě Hané z počátku 19. století došlo k rozšíření – jako *terra promissa, vulgo sacra Hanna* (v překladu *země zaslíbená, svatá Haná*) je tu nazvána oblast mezi Vyškovem, Tovačovem a Kojetínem, tedy celé povodí Hané. Označení se sekundárně rozšířilo i na oblast blízkého Kroměřížska a Přerovska, později i na vzdálenější oblast Olomoucka a celého Prostějovska.

Poznámky o regionálně rozrůzněné češtině lze ve starším období dohledat zejména v textech z konce 18. století. Jejich znakem je kromě nesystematičnosti i nejednoznačný popis moravského (hanáckého) hláskosloví. Takovým případem je krátké pojednání Maxmiliána Václava Šimka *Von den Hanacken in Mähren* (1780), v němž je oblast Hané územně definována tokem stejnojmenné říčky, respektive čtveřicí měst Vyškov, Prostějov, Kojetín a Přerov, přičemž za „pravé sídlo Hanáků“ byly autorem označeny Ivanovice (dnešní Ivanovice na Hané ve vyškovském okrese). Hanáky Šimek vydělil na základě zvyků, kroje a jazyka. Je pro ně prý význačná výslovnost *e* namísto *i* a *o* namísto *ou* nebo *u*, dané tvrzení je podloženo příkladem *moj melé seno* (= *můj milý synu*). Odhlédneme-li od nepřesného slovního popisu, je zřejmé, že měl autor na mysli jednak prosazení středomoravské monoftongizace (*é, ó* namísto *ej, ou*), jednak změny *ily > e* a *u > o* (vzhledem k obcím, jež jsou v textu jmenovány, nepředpokládáme širokou realizaci *ę, ę*). Lze však pochybovat o adekvátnosti formy *moj⁸* a *melé* (očekávali bychom spíše *muj, milé*), pro něž nemáme oporu v žádném námi dostupném zdroji, současném ani historickém; snad šlo o autorské novotvary vytvořené za účelem stoprocentního doložení popsanych jevů, případně o chybný záznam dokládající, že autor znal hanácká nářečí pouze z doslechu.

V topografickém textu Františka Josefa Schwoye (1786: 18) byla mluva Hanáků označena za těžkopádnou.⁹ Kritiky se dočkala i v pozdějších *Moravských romantických povídkách* Josefa Heřmana Agapita Gallaše (1820; zde vycházíme z edice z r. 1941). Obyvatelé Hané coby „požehnané končiny“¹⁰ jsou vyděleni od jiných obyvatel Moravy na základě kroje a dialektu (1941: 188), diferenčním jazykovým jevem byla Gallašovi kromě změny *ily > e*¹¹ a *u > o* také záměna *r > l* (např. *falář*) a *l > n* (*manženka*). Dané změny označil za „nechutné“. Autor též poukázal na pomalou výslovnost Hanáků („výřečnost velmi tahavá“, tamtéž), přičemž ze zdoluhavosti a hrubosti projevu odvozoval vlastnosti Hanáků, a to tvrdost a drsnost.¹²

Nářečí nezůstala bez povšimnutí u sběratelů lidové slovesnosti. V souvislosti s lidovou písní upozornil na některé moravské prvky v tomto typu textů František Sušil (1835: II–IV), např. *duša, dušu, koňa*. Závažná je jeho poznámka o rozrůzněnosti nářečí uvnitř jedné obce: „Zkrátka řeč slovanská v Moravě jest ustavičný přechod od jednoho ke druhému nářečí, a často se dvoje setká

v dědině jedné, tak že i tentýž člověk jednou řekne *milej paní*, po druhé *milý paní*“ (tamtéž: III).¹³ Zpráv o nářečním rozštěpení Hané se z tohoto období dochovalo velké množství, jmenujme např. svědectví Františka Tomáše Bratránka: „Avšak ani na střední Moravě nenalezneme žádnou trvalou jednotvárnost ani krajiny, ani jejich obyvatel. Mrav, kroj a jazyk jsou zcela jinak nuancováni u Vyškova a Holešova, jinak u Kvasic a Náměště, přestože tito obyvatelé Hané se od nepaměti všichni souhlasně shrnují do věty: *mé sme mé*“¹⁴ (1884: 42; překlad cit. z Jeřábek 1997: 292).

Zatímco podle Sušila (1835: IV) lze Hanáka poznat užíváním samohlásky *ó* namísto *ú/ou*, Alois Maňák (Maňák 1838: 65) zdůraznil jiný diferenční znak, doložený mj. Bratránkovou větou *mé sme mé*, a to změnu *y* v *e* (a také *u* v *o*), která je překvapivě přirovnána k rakouské němčině: „V tomto ohledu se [Hanák] podobá (až na veselou mysl, jež se k jeho povaze chová jako víno k pivu) boдрému, rovněž zámožnému Rakušanovi, a s ním má společné také v jazyce jisté zvýšení samohlásek *e* a *i*, *o* a *u*, jež nezvyklému uchu zní jako skutečná záměna a podle níž je možno Hanáka okamžitě rozpoznat“ (Jeřábek 1997: 231). Tytéž jevy, společně s protetickým *h-* (např. *holeca* ‚ulice‘), připsal Hanákům a také Horákům Pavel Josef Šafařík (1842: 91–92), přičemž oblast Hané oproti jiným dobovým pramenům prodloužil až k Napajedlům na Zlínsku (tamtéž: 90). Výstižný nářeční popis zveřejnil Beda Dudík (1873: 11): „Jazyk Hanáků je moravský, což se projevuje zvláště širokým *a*, *o*, *u* namísto vokálů *e* a *i*, např. *slepica* místo *slepice*, instr. *slepico* místo *slepickou*. Hanák také s oblibou předsazuje vokálům *a*, *i*, *u* konsonant *h*, např. *hulica* namísto *ulice*, *hano* namísto *ano*. Dále Hanák rád zaměňuje *é* namísto *ý*, např. *béval* za *bydlel*,¹⁵ *bék* za *býk* a také *o*¹⁶ za *ú*, např. *lóka* za *lúka*, *móka* za *mouka* atd.“ (Jeřábek 1997: 330).

Z uvedeného plyne, že v pracích z 18. a 19. století již běžně figuruje slovo *Haná* jako označení širšího středomoravského regionu,¹⁷ přičemž její obyvatelé bývají označováni jako *Hanáci* s dělením na (*pravé*) *Hanáky*, *Baňáky*, *Blatňáky* a *Zábečáky* (takto např. Hanke 1786: 2;¹⁸ Jurende 1815: 57), popř. s doplněním o *Moravčíky* (takto Dudík 1873: 4). Z hlediska jazykové příslušnosti Hanáků bývá upozorňováno na užívání slovanského dialektu (tj. jazyka), konkrétně jazyka moravského, později nazývaného též jako moravský dialekt. Označení *hanácká nářečí* nebo *hanáčtina* (a vedle toho ani *slováčtina*, *valaština*

ap.) v těchto zdrojích zpravidla doložena nejsou; teprve ve zprávě Karla Kořistky (1861: 253) byl u moravského dialektu explicitně vydělen dialekt západní a východní; západní dialekt se prý vyznačoval kladením přízvuku na první slabiku a tříčlennou samohláskovou soustavou (a, e, o; á, é, ó). Moravský dialekt je v dobových pracích charakterizován jednak územně, jednak typickými hláskovými znaky, z nichž je majoritně upozorňováno na e, o namísto *ylí, u, dále é, ó* místo staročeského *ýlí, ú*, protetické *h-* a nepřehlasované tvary typu *kaša, kašu*. Popisy jsou však kusé, zjednodušené a někdy i po faktické stránce chybné. V mladších textech přibývá postřehů o rozdílech uvnitř moravského dialektu, je též upozorňováno na nevhodnost ztotožňování nářečních hranic s etnografickými oblastmi, popř. je připuštěna nemožnost jakéhokoliv zobecnění vůbec (např. Kořistka 1861: 253).

Ještě zbývá vysvětlit, proč byly moravské dialekty v přípravném období popisovány mnohdy v negativním světle. V 18. století k tomu přispěla dozajista dobová prezentace dialektů v tzv. hanáckých operách, které doznaly ve své době značné popularity.¹⁹ Vyčítány jim byly neumělé verše, komolení cizích slov, užívání expresivních výrazů a zejména četné nedůslednosti dialektu (např. Slavík 1940: 11–18). Na místě je však otázka, zda ony jazykové deformace byly skutečně způsobeny neznalostí autorů, nebo zda nebyly naopak záměrné ve snaze o zesílení jazykové komiky (Petrů 1985: 20–22). Obdobné kritiky se dočkala též další díla, která stála na počátku hanáckého písemnictví (podrobně Slavík 1940).

Souvisí to s obecnou tendencí pohlížet na dialekty jakožto na nekultivovanou složku národního jazyka z důvodu jejich zřejmé odlišnosti od prestižní češtiny (Kloferová 2007: 339). Vrátime-li se k Blahoslavově gramatice, je nutno si uvědomit, že plnila funkci translatologické příručky, která do velké míry ovlivnila jazyk humanistické *Bible kralické*. Pro biblické překlady přitom vždy platilo, že byly psány jazykem vyššího stylu, záměrně odlišného od jazyka užívaného při každodenní komunikaci. Také v období národního obrození se tyto dialekty jevily jako přílišně vzdálené spisovnému jazyku, který se opíral o veleslavínskou tradici.

Postavení tzv. hanáckých nářečí v jazykovědných pracích od druhé poloviny 19. století

Česká dialektologie se jako samostatný vědní obor formovala ve druhé polovině 19. století. Je spojována s dílem Aloise Vojtěcha Šembery *Základové dialektologie*

československé (1864), v němž byla vůbec poprvé systematickým způsobem popsána a vydělena jednotlivá nářečí²⁰ v Čechách, na Moravě (se zahrnutím české části Slezska) a Slovensku. Moravskou oblast rozdělil Šembera na tzv. podřečí západní a východní, u nichž rozeznal čtyři různorečí, přičemž jedním ze západních různorečí bylo i různorečí hanácké neboli hanenské. Šembera hanácký nářeční areál lokalizoval do povodí vybraných toků a zpravidla větších obcí, zmíněna je též nížinná oblast Hané: „Má průchod v střední Moravě na rovině, řečené ode dávna Haná, ježto rozložena jest po řece téhož jména a po řekách Blatě, Oskavě, Bystřici až téměř po Dolní Bečev (Bečvu); totiž od Viškova a Plumlova přes Kostelec a Náměšť k Litovli, k Šternberku a k Velké Bystřici, kdež v pohoří počíná němčina, dále k Tršicům, ke Kokorám, Tovačovu a Kojetínu a okolo Morkovic, Švabenic a Dědic ku pramenům Hané na západ od Plumlova“ (Šembera 1864: 46).

Součástí Šemberova popisu hanáckých nářečí jsou hláskové zvláštnosti, vyjmenovány jsou též vybrané jevy slovtvorné a lexikální. Dominuje deskripce repertoáru hanáckých samohlásek, zmíněno je mj. uplatňování hlásky *e* na místě *y, i*, též hlásky *o* na místě *u* a jejich zvláštní realizace v areálu od Vyškova a Ivanovic k Dobromilicím, srov. doklad zapsaný jako *daebae daeckae tak baelo* oproti šíře užívané formě *debe decke tak belo* (tamtéž: 47). Jde zcela jistě o náznak otevřenější výslovnosti, tedy o zápis hlásek *ę, ɔ*, typických pro centrálně středomoravskou oblast ležící severozápadně od vyjmenovaných bodů (nikoliv v areálu ohraničeném těmito body).

Šembera rozdělil moravská nářečí nikoliv na základě jazykových kritérií, nýbrž podle etnografických oblastí, popř. větších sídel a vodstva, a to v návaznosti na starší tradici.²¹ Viditelné je to právě u hanáckého různorečí, které lze, vzhledem ke slovnímu popisu citovanému výše, lokalizovat do dobového pojetí etnografického regionu Haná, oproti starším představám silně rozšířeného, tedy již neomezeného na pouhé povodí stejnojmenné řeky. Vymezení dané oblasti Šembera ostatně potvrdil i v samostatně vydané mapě (1881), jejíž součástí je obyvatelské jméno *Hanáci*. Jednotlivé jazykové znaky, vyjmenované u každé oblasti, z toho důvodu často prostupují několik různorečí. Šemberou vydělené jednotky je tak nutno chápat nikoliv jako areály nářeční sui generis, nýbrž jako oblasti etnograficko-geografické.

Výhradně zeměpisné hledisko uplatnil při sestavování nářeční hierarchie František Bartoš. Ten ve své *Dialekto-*

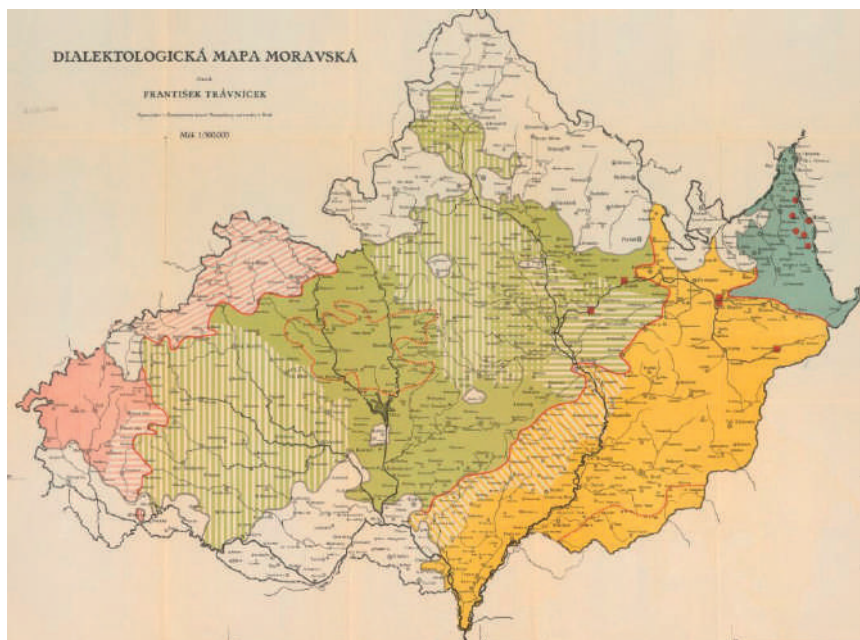
logii moravské představil podrobný popis tzv. nářečí slovenských, dolských, valašských a lašských (1. díl, 1886), též hanáckých a českých (2. díl, 1895).²² U jednotlivých nářečí rozlišil velké množství podřečí, a to podle jazykových specifik někdy až marginálního charakteru.²³ Z toho důvodu se u něj hanácká nářečí štěpí do 12 podřečí, pojmenovaných zpravidla výčtem okresních měst. Konkrétně jde o tyto jednotky: 1. Holešov, Kroměříž, Přerov, Záhoví²⁴; 2. Přerov, Kojetín; 3. Olomouc, Šternberk, Prostějov, Vyškov (s různorečím olomoucko-prostějovským, bystricko-šternberským, týnecko-nezamyslickým a vyškovským); 4. Drahaný; 5. Letovice; 6. Litovel, Konice, Jevíčko; 7. Zábřeh; 8. Slavkov, Bučovice, Ždánice; 9. Blansko, Brno, Židlochovice, Klobouky, Rousínov; 10. Tišnov; 11. Ivančice, Moravský Krumlov, Znojmo, Meziříčí, Třebíč, Moravské Budějovice; 12. Kunštát.

Z přehledu plyne, že Bartoš jako hanácké nářečí označoval celou středomoravskou nářeční skupinu, jejíž hranice odpovídají současné představě o rozsahu tohoto areálu.²⁵ Jde o výrazný posun oproti Šemberovi, který spojoval hanácká nářečí výhradně s původním regionem Haná. Důvodem tohoto rozšíření mohla být skutečnost, že Haná coby etnografická oblast byla již v této době ztotožňována s Moravou a Hanáci se všemi Moravany (Roubic 1993: 15).²⁶ Svědectvím, že tomu tak bylo ještě v 19. století, podal ostatně i Šembera prostřednictvím poznámky, že Slováci označovali jako Hanáky všechny „Moravce“ (Šembera 1864: 46). Tvzení pak upřesnil Bartoš následovně: „Slováci a Valaši nazývají každého Hanákem, kdo samohlásky e, é, i, í, y, ý, u, ú zvláštním způsobem přezvukuje neboli moutí, ať všecky, ať jenom některé z nich, na př. ý, ú“ (Bartoš 1895: II). Právě tyto rozdíly v samohláskovém systému dovedly Bartoše k osamostatnění hanáckého areálu (vedle areálu valašského, lašského atd.). Menší jednotky byly naopak stanoveny spíše územně než nářečně, byly však opatřeny podrobným popisem hláskosloví a tvarosloví, někdy doprovázeným výčtem slovtvorných, syntaktických a lexikálních zajímavostí. Popis hlásek je u Bartoše obdivuhodně podrobný; na rozdíl od starších prací rozlišil čtyři e-ové a čtyři o-ové hlásky, kromě realizace standardní (e, o) jsou to dále hlásky zvýšené/zúžené (označované jako é, ô), ještě o něco vyšší (ê, ò) a snížené/otevřené (ê, ò).²⁷ Stanovení areálu těchto hláskových odlišností však znesnadňuje Bartošem aplikované nářeční dělení, např. otevřené samohlásky jsou rozprostřeny mezi skupiny 3, 4, 6, 7, a to nikoliv v celé jejich šíři.

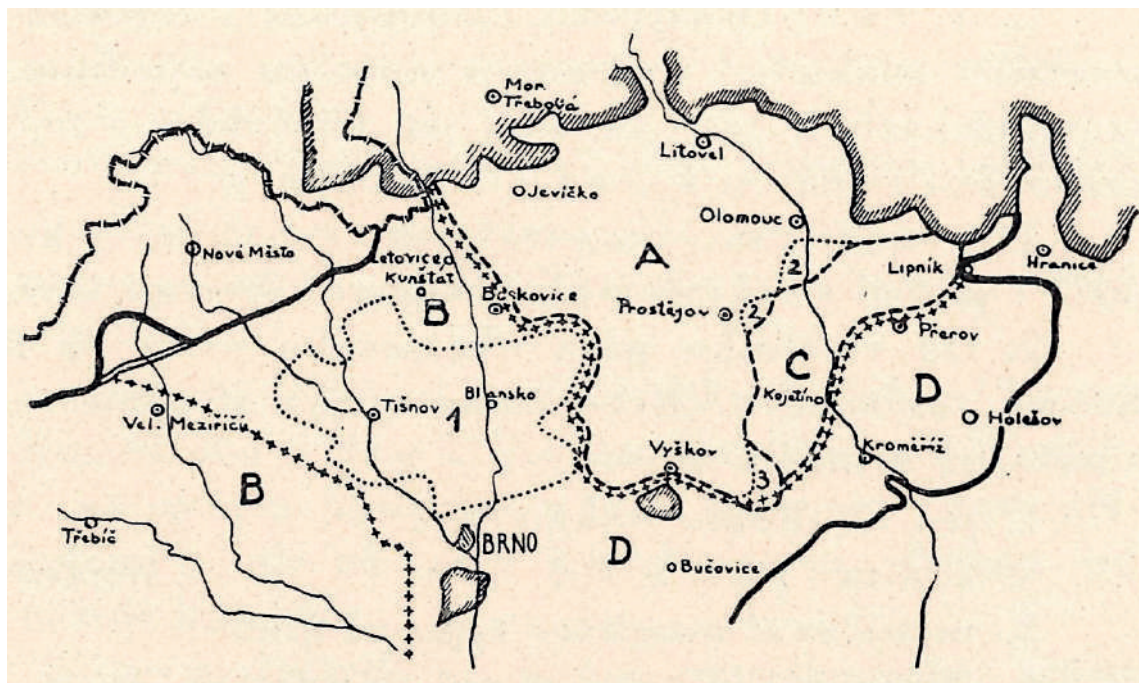
Své poznatky o nářeční situaci na Moravě Bartoš uplatnil jako spolusestavovatel hesla *Morava* pro *Ottův slovník naučný* (1901). V deskripci neopomněl zdůraznit hláskové rozdíly, zejména v systému samohlásek. Za „pravé“ Hanáky jsou v tomto díle označeni obyvatelé Vyškova, Prostějova, Olomoucka a Šternberska, a to na základě korelace zúžených a širokých vokálů: „V tomto podřečí jest každé původní e poněkud zúženo: *véděté*, y vždy a i po vytčených nahoře souhláskách přezvukuje se v široké é: *děbē bēlē řēbē, bēla bē é máčka, lēd, peřēna, sēla, zēma, žēd*“ (tamtéž: 641), obdobně: „původní o jest malinko zúženo: *ólóvó, u* se vyslovuje jako široké ô: *bôdô, ú* jako ó více méně zúženo“ (tamtéž: 642).

Zatímco Bartoš vnímal svou činnost na poli územně rozrůzněné češtiny jako součást etnografických bádání (1895: III), od začátku 20. století začaly převládat texty, v nichž byly nářeční popisy již výhradně pojaty jakožto práce jazykovědné. Bartošova *Dialektologie moravská* se však stala zásadním pramenem pro poznání staršího stavu dialektů. Čerpal z ní mj. František Trávníček při sestavení mapy, která je součástí útlé knížky *Moravská nářečí* (1926; viz obr. 1).²⁸ Oproti Bartošovi však namísto geografického členění upřednostnil výhradně hledisko jazykové.²⁹ Základním kritériem se mu stal vývoj staročeských hlásek *y* a *ú*, čímž byla stanovena čtyři nářečí: moravskočeské, hanácké, moravkoslovenské (neboli slovenské)³⁰ a lašské. V rámci hanáckého nářečí Trávníček vymezil oblasti se zvláštními hláskovými jevy, např. s výskytem dvojího *l* nebo krácením samohlásek *í/y* a *ú*. Dnešní centrálně středomoravská oblast s existencí širokých samohlásek do mapy promítnuta nebyla.

Trávníček se zasloužil o nový přístup k hierarchizaci dialektů češtiny. Namísto zeměpisného či etnografického hlediska uplatnil přístup diachronně lingvistický, byť pouze na moravském areálu. Trávníčkovu myšlenku rozvinul Bohuslav Havránek v rozsáhlé studii *Nářečí česká*, obsažené ve třetím svazku *Československé vlastivědy* (1934), přičemž nově navržené jazykové hranice odrážely kromě dobového nářečního rozrůznění též vývojové souvislosti. Nářečí češtiny Havránek rozdělil na nářečí česká v užším smyslu, středomoravská (neboli hanácká) a lašská,³¹ a to podle rozdílů v soustavě samohlásek. Jako základní dělítka byly potvrzeny střídnice za staročeské *y*, *ú* (Havránek 1934: 102–104), při dělení na nižší jednotky se mělo vycházet primárně z dalších hláskových jevů, méně též ze znaků tvaroslovných. U středomoravských nářečí, pro něž Havránek častěji užíval ve snaze

Obr. 1. Trávníčkova mapa Moravy s vyznačením nářečních areálů (1926)

Obr. 2. Havránková mapa s členěním tzv. hanáckých nářečí (1934: 175)

o stručnost označení *hanácká* (tamtéž: 103), se při vnitřní diferenciaci uplatnil stav krátkého vokalizmu, zejména střídnice za staročeské *y*, *u* (tamtéž: 167–170). Hanácká nářečí jsou tak členěna na skupinu centrální (prostějovskou) se sedmičlennou soustavou krátkých samohlásek (*a*, *e*, *ě*, *i*, *o*, *ô*, *u*; typ A), skupinu západní (letovicko-meziříčskou)³² s pětičlennou soustavou (*a*, *e*, *i*, *o*, *u*, přičemž z *ĩ*,³³ *u* vzniklo *e*, *o*; typ B) a skupinu jižní³⁴ s šestičlennou soustavou (*a*, *e*, *i*, *ĩ*, *o*, *u*; typ C). Pětičlennou soustavou (*a*, *e*, *i*, *o*, *u*) jsou též charakterizována nářečí okrajová, konkrétně nářečí slavkovsko-bučovské, přerovsko-kroměřížské, úsek zábřežský a úsek kunštátský (typ D; tamtéž: 174–175; areály jednotlivých typů viz obr. 2).

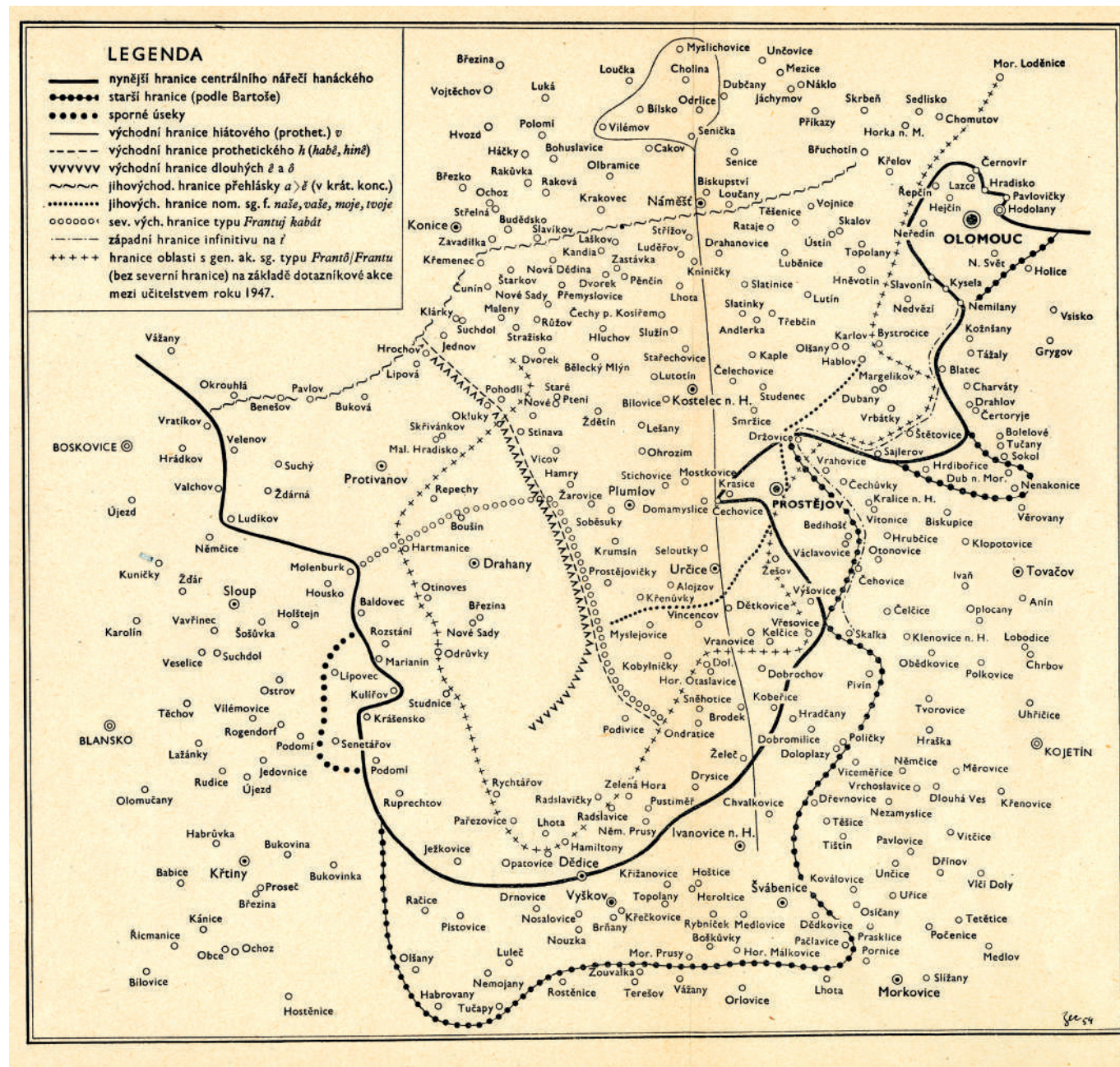
K označení centrálního území připojil Havránek vysvětlení: „Centrální však ve skutečnosti je jenom tím, že přímo nesousedí s oblastí nehanáckou, jinak jeho vlastní geografická poloha v oblasti hanáckých nářečí je poněkud excentrická, zaujímá severní část oblastí hanáckých mezi Zábřehem, Šternberkem, Olomoucí, Vyškovem, Boskovicemi a Jevíčkem, uvnitř jeho území leží Prostějov“ (tamtéž: 165; podrobnější teritoriální vymezení viz též 166). U zvláštní samohlásky *ě* předpokládal Havránek středopatrovou realizaci, u samohlásky *ô* spíše zadopatrovou. Tyto samohlásky však nemají stejnou kvalitu v celém centrálním prostoru, v některých oblastech se tyto hlásky prý vyslovovaly otevřeněji, a to kontrastně k zavřenému, respektive zavřenějšímu *e*, *o* (tamtéž: 167; k výslovnosti hlásek viz též Trávníček 1935: 90, 92). Situace v centrální oblasti je tak komplikována existencí více fonémových dvojic, přičemž znaky *ě*, *ô* je ve světle tohoto zjištění nutno vnímat jako zástupné pro diferenční hlásky, nikoliv výhradně pro hlásky otevřené. Existenci hlásek *ě* a *ę* (na místě staršího *ĩ*), nikoliv ovšem existenci *ô*, *ø* Havránek předpokládal též v nářečích typu C (tamtéž: 174, 176).

Havránkovo pojetí středomoravských nářečí potvrdil František Kopečný v monografii *Nářečí Určic a okolí* (1957). Představil v ní podrobný rozbor dialektu svého rodiště, které, jak napovídá podtitul knihy, zahrnul do prostějovského úseku hanáckého nářečí centrálního. Stejně jako u Havránka jsou tu nazývány hanáckými nářečimi dialekty celé středomoravské oblasti; jejich součástí je centrální nářečí hanácké, charakterizované sedmičlenným systémem krátkých samohlásek (*a*, *e*, *ě*, *i*, *o*, *ô*, *u*) a tříčlenným systémem samohlásek dlouhých (*á*, *é*, *ó*,

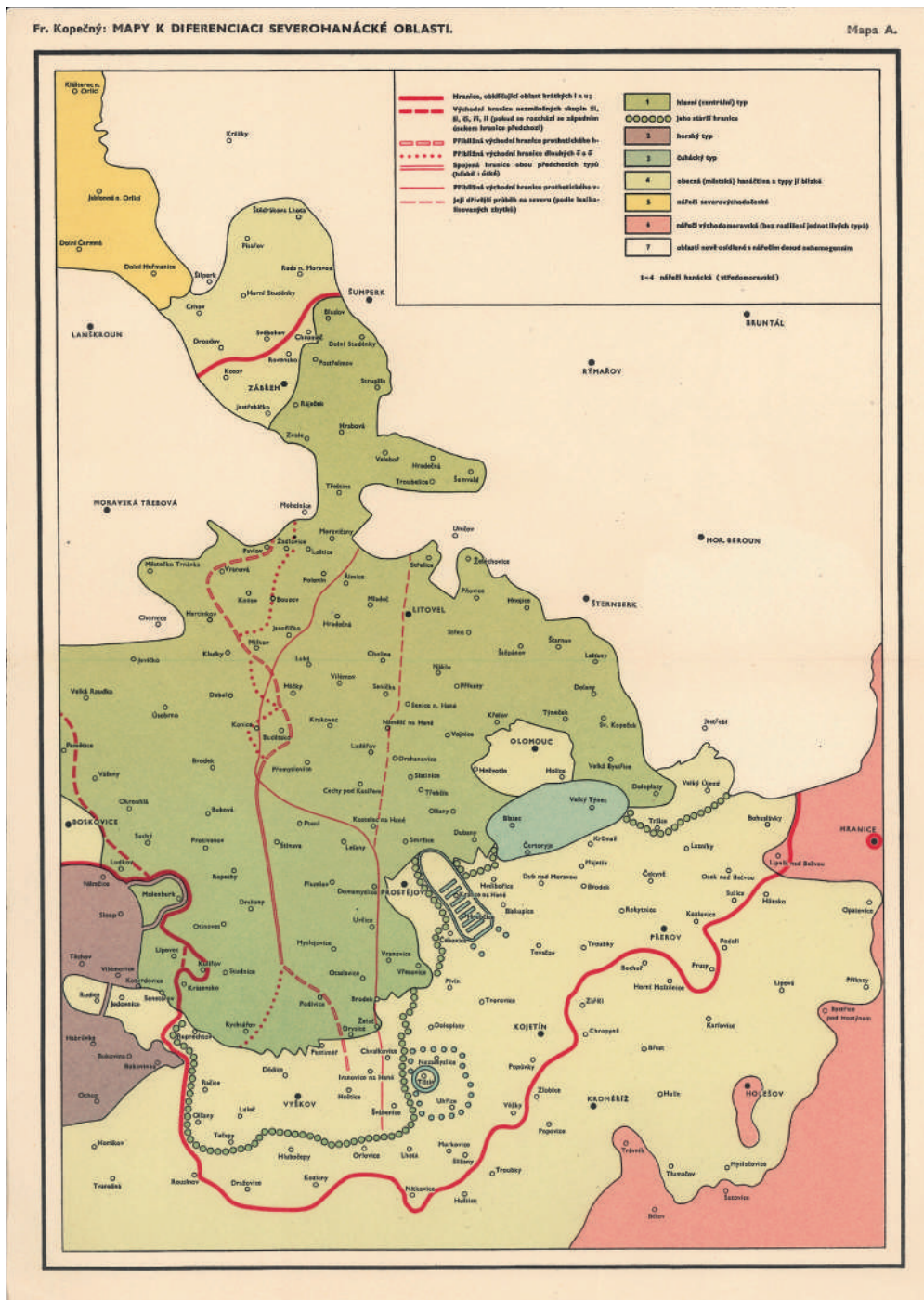
popř. *á*, *é*, *ó*; Kopečný 1957: 7). Za nejmarkantnější znak centrálního nářečí pokládal Kopečný samohlásky *ě*, *ô* (tamtéž: 8), které označil za „hlásky nenormální“ (tamtéž: 10; kritika tohoto označení viz Utěšený 1958).

Kopečný kromě slovního popisu centrálního nářečí připojil i podrobnou mapu zobrazující jeho stav kolem roku 1930, zohlednil i sporné úseky a starší hranici podle Bartošova popisu (viz obr. 3). Jde o nejpodrobnější zachycení centrálního areálu v pracích 20. století, a to i vzhledem k velmi husté síti zaznačených obcí. Mapa však nezobrazuje danou oblast v úplnosti, kvůli omezenému prostoru na stránce a překrytí části mapy legendou schází severní hranice. Tento deficit Kopečný napravil v samostatně vydané studii *Mapy k diferenciaci severohanácké oblasti* (1958; viz obr. 4), v níž je oblast sice dotažena až k Zábřežsku, ovšem na úkor podrobnosti. Mnohé obce nacházející se na vyobrazené hranici tak dnes není možné s jistotou zařadit dovnitř, nebo vně areálu, nadto se starší a novější mapa v některých drobnostech liší (např. obec Hněvotín je na původní mapě prezentována jako centrálně hanácká, ve studii ale byla vydělena, patrně s ohledem na její německý status).

Vidíme, že u hanáckých nářečí došlo k extenzi významu; namísto dialektů šíře pojímané etnografické oblasti se od dob Bartošových spojovala s celým středomoravským areálem. Zlom nastal v 70. letech 20. století, kdy se v české dialektologii dostala do popředí terminologická diskuze (např. Chloupek 1969; Bělič 1972; Bělič 1973; Utěšený 1981). Jejím středobodem byl jednak rozkolísaný systém názvů pro nářeční jednotky na různých úrovních (např. *podřečí*, *různořečí*, *rozřečí*, *podnářečí*, *podpodnářečí*), jednak nejednotné kritérium uplatněné při volbě přívlasků blíže určujících tyto jednotky. Zaslouhou Jaromíra Běliče byla terminologizována soustava složená z jednotek *nářeční skupina* – *podskupina* – *nářečí*, k nimž Slavomír Utěšený (1981) připojil *úsek*, *typ* aj. Bělič se zasadil také o obměnu názvů konkrétních nářečních skupin, na které aplikoval jednotné historicko-geografické kritérium. U pojmenování *hanácká nářečí* poukázal na rozpor mezi celostředomoravským areálem a geografickým a lidopisným regionem Haná (Bělič 1973). Z toho důvodu byl prosazen termín *nářečí středomoravská*, který již dříve Bělič uplatnil na nářeční mapě v *Atlase Československé socialistické republiky* (1966, mapa č. 30; obdobně Pauliny – Utěšený 1979) a zejména

Obr. 3. Hranice tzv. centrálního hanáckého nářečí kolem r. 1930 vytyčená F. Kopečným (1957), včetně sporných úseků a starších hranic podle F. Bartoše

Obr. 4. Novější mapa tzv. centrálního hanáckého nářečí sestavená F. Kopečným (1958)

v kompendiu *Nástin české dialektologie* (1972). Obdobně došlo k náhradě dalších termínů, jako byla *moravsko-slezská nářečí* a *lašská nářečí*, namísto nichž nastoupily termíny *východomoravská nářečí* (na návrh Jana Chloupka, publikovaný již v r. 1969) a *slezská nářečí* (Utěšený 1949; obě změny byly prosazeny až zásluhou Běliče).

Bělič rovněž potvrdil ve funkci základních dělítek nářečních skupin střídnicí za staročeské *y*, *ú* a *u* středomoravských nářečí ustanovil dělení na jižní podskupinu, centrální (severní) podskupinu (od přívlastku *severní* se později upustilo), západní okrajové úseky a východní středomoravská nářečí (nověji východní okrajové úseky; takto např. Šipková 2017).

U vnitřního dělení středomoravských dialektů se Bělič řídil Havránkem navrženým vokalickým kritériem, centrální část tak byla definována existencí sedmičlenného systému krátkých samohlásek *s*, *e*, *o* za starší *y*, *u* (Bělič 1972: 251).³⁵ Hranice centrálního areálu podle Běliche „sahají na sever téměř po Zábřeh a Šumperk, na východ za Olomouc a Prostějov, avšak mimo obě města a jejich východní sousedství“ (tamtéž). Vyloučení měst plyne z jejich odlišného vývoje od venkovského okolí, v případě Olomouce na tom mělo podíl také vysoké zastoupení německého obyvatelstva v některých městských částech.

Běličem uplatněná terminologie stejně jako areálové rozdělení českojazyčného území na jednotlivé nářeční celky jsou víceméně přijímány dodnes, je s nimi pracováno v odborných dialektologických pracích i v nejnovějších mapových výstupech reflektujících předěly mezi nářečními celky (např. Stupňánek – Vondráková 2024). V odborném prostředí je tedy termín *hanácká nářečí* pro středomoravskou oblast vnímán jako nevhodný, respektive méně prestižní, tudíž pokud je s ním vůbec pracováno, bývá odkázán na druhé místo nebo na umístění do závorky (takto již Bělič 1972: 11, 240 aj.). Naopak v učebních textech určených pro základní i střední školy a též v laickém prostředí jde o označení dosud běžné, přestože, jak bylo ukázáno, není zcela vhodné.

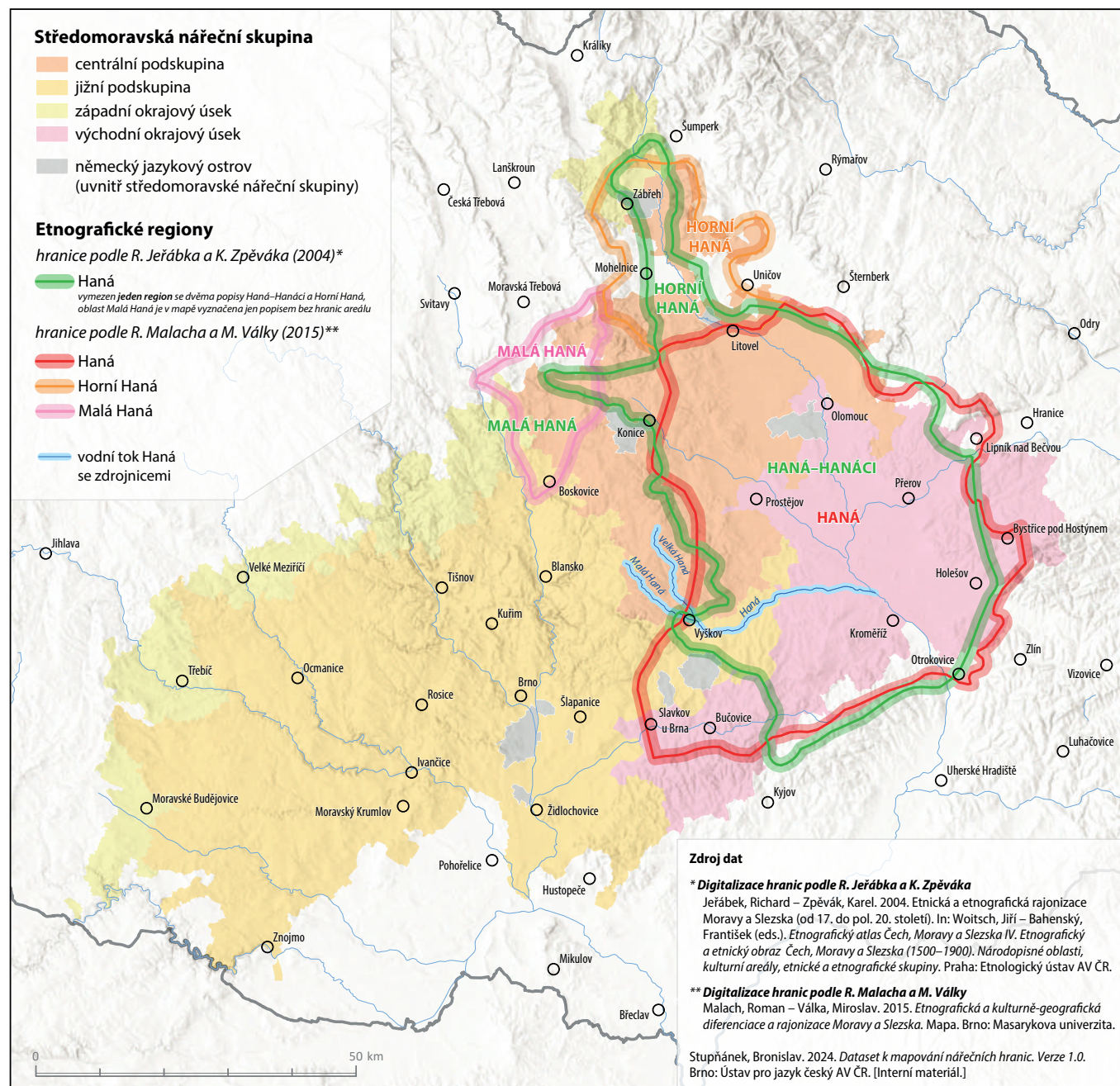
K ostrosti hranic tzv. Hané a hanáckých nářečí

Vraťme se k obecné problematice utváření soustavy nářečních celků včetně jejich územního vydělení, které bylo do velké míry ovlivněno rajonizačními snahami na poli etnografie, jak bylo prezentováno na četných příkladech z minulosti. Ostatně s tím souvisí i skutečnost, že

dialektologie byla dříve vnímána jako součást národopisu a že popisy regionálních jazykových zvláštností byly zahrnovány do popisů etnografických skupin (dříve tzv. kmenů). V rámci etnografické rajonizace bývají územní jednotky členěny podle charakteru lidové kultury, vymezení takovýchto jednotek ale znesnadňuje proměnlivost hranic jejich projevů v čase a také neexistence jednotného dělítky – přihlíženo bývá k lidovému stavitelství, krojovému odívání, hudebnímu a tanečnímu folkloru, zvykosloví, skladbě jídla a nápojům, nářečí,³⁶ případně též k typickému řemeslu, způsobu obživy nebo přírodnímu charakteru oblasti.³⁷ Pojetí regionů se z toho důvodu liší v závislosti na zdroji, v něm akcentovaném diferenciacním kritériu a také dobovém stavu bádání a rozvoji mapovacích technik.

Platí to i pro oblast Hané, která byla původně ztotožňována s povodím řeky Haná, později se stejnojmennou nížinou sahající od Bludova k Napajedlům (takto např. *Ottův slovník naučný* 1896: 835)³⁸ a nakonec i s celou středomoravskou oblastí (s přesahy do některých oblastí jihovýchodomoravských). Vzhledem k naznačené šíři jde přirozeně o areál etnograficky nehomogenní.³⁹ Oblast Hané, představená ve čtvrtém díle *Etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska* (Jeřábek 2004: 48–49, též samostatná mapa), je tak do jisté míry abstraktní jednotkou vzniklou na základě zobecnění široké škály znaků, které byly jmenovány výše. Z toho mj. plyne neidentičnost územního vymezení v etnografických mapách, dokonce vzniklých v krátkém časovém horizontu, a to v důsledku akcentace různých badatelských přístupů. Srovnáme-li kupříkladu zmíněnou Jeřábkovu mapu s jiným pokusem o rajonizaci Moravy a Slezska (Malach – Válka 2015),⁴⁰ vidíme, že v novější mapové projekci bylo do oblasti Hané zahrnuto např. Slavkovsko-Bučovicko nebo Otrokovice, naopak došlo k přesunu Jevíčska do Malé Hané, Konic-ka do oblasti Dražanská a Zábřežska do nově vymezené Horní Hané (srovnání hranic viz obr. 5).

Paralely s pokusy o etnografickou diferenciaci a její geografické určení lze vysledovat v procesu systematizace nářečních oblastí. Po přípravném období, během něž bylo přihlíženo mnohdy k vnějším faktorům, se přешlo k výhradně jazykovým znakům odlišujícím jednotlivé areály. Základní dělení založené na vývoji staročeského *y*, *ú* ale nelze aplikovat na celém území stoprocentně. Jak ukazují data prezentovaná v *Českém jazykovém*

Obr. 5. Hranice etnografického regionu Haná a nářeční hranice středomoravských dialektů (včetně nářečních podskupin)

atlase, v rámci středomoravské nářeční skupiny je sice většinou zastoupeno *é* a *ó*, ovšem *é* mohlo být realizováno místy otevřeněji (jako *ě*, takto na severozápadě centrální podskupiny), nebo zavřeněji (jako *ě* na východním Prostějovsku a Holešovsku), popř. přešlo v *í* (v čuháckých nářečích; *Český jazykový atlas* 5 2005: 79–82), *ó* se pak změnilo v *ú* (v čuhácké oblasti) nebo přešlo v labializovanou samohlásku *ǫ* (v okolí Židlochovic; tamtéž: 98–102). K tomu přistupuje problém s nepravdělným hláskovým vývojem v závislosti na fonetickém okolí, postavení ve slově (podle iniciálové, vnitroslovné nebo koncové pozice) nebo charakteru konkrétního slova (např. jeho ne/propriální status), vedoucí k různě rozsáhlým areálům forem s původními hláskami, jejich mezistupni v podobě dvojhásek a výsledným *é*, *ó* (různého zbarvení). Výsledkem je pak množství hranic, v dialektologii nazývaných jako izoglosy, které se mohou sice v některých místech kumulovat, nikdy ale nevedou po celé délce shodně (k tomu viz Kloferová 2005).

Totéž platí o centrální středomoravské podskupině, pro kterou jsou sice typickým znakem široké samohlásky *e*, *o*, avšak zaznamenány byly jejich různé realizace, včetně případného splynutí s *e*, *o* (nejnověji k různým odstínům *e*-ové hlásky viz Stupňánek – Vondráková 2022, mapa *Výsledky vývoje tvrdého y ve 20. století*). K tomu přistupují další jevy, které centrální oblast rozdělují na velké množství podoblastí; z roviny hláskosloví jmenujme výraznou distribuci forem *hokno/vokno/okno*, *hiva/liva*, *jíva*, výskyt dvojího *l* a infinitivního *-t'* ve východní části areálu, morfologické varianty *hpsa/hps*, *mrkevl/mrkva*, *okurek/okurka* vedle *oharek/oharka*, k tomu lze připojit pestré škály lexikálních rozdílů (třeba vybrané názvy pro hlízu lilku bramboru jako *erteplal/jerteplal/her-tepla*, *krompla*, *zemák/zemňák*, *zemče*, *lzemskyl jabko*). Odrazem těchto jazykových rozdílů, často mezi sousedními obcemi, jsou pak četné posměšky (např. podle používání protetického *h-*: *hqvázalę hancękręsta hę pętynkę hę hęcha*, *hancękręst se hęcaploval*, *hę s pętynkó hętek!*) a také obyvatelské přezdívky (např. *Hladidlo* jako přezdívkou obyvatel vsí západně od Seničky na Olomoucku podle měkčeji vyslovovaného *l*, *Mňočáci* obyvatelům Pěňčina na Prostějovsku kvůli zpěvavé výslovnosti, *Vopón* obyvatelům Studnic na Vyškovsku kvůli protetickému *v-*, obdobně *Vopgňák* pro obyvatele Určic aj.; příklady čerpány z rukopisného slovníku M. Šimečkové).

Nářeční areály nejsou neměnné, časem podléhají různým vnitrojazykovým i vnějazykovým procesům. Ústup

tradiční formy centrálně středomoravského dialektu konstatoval už na začátku 20. století Jan Vyhlídal, katolický kněz a plodný autor povídek, které byly zasazeny do Hané a napsané v tzv. hanáčtině: „Poklesnutí venkova obřází se také v řeči. Stará rázovitost mluvy kvapem prchá – ti rozliční roztomilí strýčkové a tetičky, o nichž vypravují hanáčtí spisovatelé – jsou nyní řídkými zjevy. Poslechni moderního Hanáka, nasáklého nabubřelými frásami z novin, poznáš, že ze staré hanácké skladby hodně pozbyl, za to mnoho přibral cizích slov a úsloví z časopisů. Zvláště mnozí mají zalíbení v cizích slovech, jichž nedovedou patřičně upotřebiti, i některé české úsloví stává se jim kamenem úrazu“ (Vyhlídal 1912: 61). Nářeční hranice, a to i u dílčích jazykových jevů, už tak porůznu rozostřené, dlouhodobě ustupují. A vzhledem ke skutečnosti, že dnes již relativně tradiční nářečí většinou udržují pouze vybraní zástupci starších generací, nelze hovořit o nářečních hranicích vůbec, neboť ani v rámci jedné generace není zachován požadavek systematického užívání lokálních jazykových prvků. Neznamená to však, že by nářečí zmizela úplně; přetváří se v různé přechodné formy, např. u nivelizovaných středomoravských dialektů existuje předpoklad vzniku tzv. obecné hanáčtiny (takto již Skulina 1966; obdobně Kopečný 1957: 131–133).

Percepční rámec: hanáčtina, malohanáčtina, horáčtina, podhoráčtina

Pojmu hanáčtina jsme se dosud spíše vyhýbali. Dané označení má v dialektologických pracích oproti dvou-slovnému protějšku *hanácká nářečí* periferní postavení, a pokud se objeví, bývá použito jak ve významu ‚nářečí středomoravská‘ (takto např. Skulina 1966), tak pro označení středomoravské centrální podskupiny (např. Mazlová 1942). Mezi laickou veřejností je *hanáčtina* (variantně nazývaná též jako *hanáčtěnína*)⁴¹ preferovaným označením nářečí regionu Haná, o čemž svědčí např. frekvence daného výrazu v úzce lokálních slovníčcích a další regionální literatuře (např. série článků *Šumvaldská hanáčtěnína* vydávaná Františkem Bartoňkem st. v *Šumvaldských novinách* na začátku 20. století; *Ůčebnica hanáčtěníne pro némenši* z roku 2022; k *hanáčtěníne* se hlásí i překladatelé *Malého prince*, vydaného v r. 2024 v dané nářeční mutaci pod názvem *Malé královské sěnek*).

Mezi laickým a odborným pohledem na nářeční pojmosloví a územní rozložení je tak jasný rozdíl. Hanáčtinou může být označen nejen pouze centrální středomoravský areál, ale též obecně nářečí středomoravská, tj.

včetně dialektů okrajové podskupiny západní (např. okolí Zábřehu) a východní (Přerovsko, Tovačovsko, Kojetínsko a Kroměřížsko, včetně čuhácké oblasti), dokonce i některé dialekty jižní středomoravské a jižní východomoravské podskupiny. Vztah mezi jednotlivými středomoravskými nářečními oblastmi a etnografickými regiony zobrazuje obr. 5.

Místní obyvatelstvo při identifikaci svého nářečí často vychází z názvů etnografických regionů, a tak svou mluvu označuje nejen jako *hanáčtinu*, ale i *malohanáčtinu*, *horáčtinu*, popř. *podhoráčtinu* (*hornohanáčtina* dosud zaznamenána nebyla).⁴² V okrajových, zvláště jižně položených částech centrální oblasti, v nichž diferenční e-ové a o-ové samohlásky rychle ustupují nebo již ustoupily, nejsou mluvčí mnohdy s to své nářečí nazvat konkrétním názvem nebo ho blíže popsat. Oproti tomu v oblastech s ještě víceméně živým dialektem si mluvčí střídání jazykových kódů uvědomují, rozlišují tedy, zda hovoří (*po*) *hanáckě*, nebo (*po*) *česky* (tedy spisovně, popř. s prvky obecné češtiny). Rozpoznávána je též *čuháčtina*; za *Čuháky* jsou označováni jednak ti, kteří neovládají hanáčtinu dokonale, jednak uživatelé čuháckého dialektu, jehož charakteristickým znakem je *ú* namísto *ó* (např. *čúhat* místo *čóhat* „vyčínat“; srov. říkadlo vystihující tento jev, užívané zpravidla v souvislosti s obyvateli Velkého Týnce na Olomoucku: *honijú kohúta z kúta do kúta*). Původně se snad jednalo o posměšné označení, dnes je většinou vnímáno neutrálně. V rámci hanáčtiny jsou i jejími uživateli rozpoznávány různě nivelizované stupně, na jedné straně je to *čestá*, *pravá hanáčtěnína*, připisovaná zvláště Litovli a okolí (jmenována bývá Cholina, Náměšť na Hané, Náklo, Senice na Hané, často je vzpomenuť postava strážce Křópala), na straně druhé *hanáčtěnína michaná*, *zkomolená*. Spíše výjimečně je mezi laickými uživateli rozšířeno povědomí o šíři diferenčních znaků, např. širokých samohlásek; zatímco např. v Protivanově uvědomělý mluvčí upozornil na rozdíl mezi otevřeněji vyslovovanými samohláskami *ę*, *o*, *é*, *ó* ve své oblasti oproti východněji položeným lokalitám, majoritně je rozsah znalostí o nářeční diferenciaci omezen na malý okruh sousedních obcí. Doplňme ještě jeden postřeh, a to že k odborné terminologii uchovávají nářeční mluvčí spíše nedůvěru; např. termínu *centrální středomoravská nářečí* prý nerozumí, nikdy ho neslyšeli, a navíc ho pokládají za nevhodný kvůli délce. Označení nářečí termínem *okrajová oblast* pak vyvolává mezi laickou veřejností kritiku a nelibost.⁴³

Závěr

Tzv. hanácká nářečí představují specifickou skupinu teritoriálních dialektů českého jazyka, jejichž vývoj byl formován jak jazykovými, tak i geografickými, historickými a sociálními faktory. Původně se takto nazývaly dialekty užívané v oblasti povodí řeky Hané, avšak v průběhu času bylo označení přeneseno na širší středomoravský region a někdy i na celou Moravu. V důsledku nejednoznačnosti mezi jazykovým a etnografickým vymezením Hané se v dialektologické terminologii prosadil termín *středomoravská nářečí*, který lépe odráží územní realitu.

Hanáčtina je v lidovém pojetí synonymem pro *hanácká nářečí* a bývá spojována s regionální identitou obyvatel Hané. Zatímco dialektologové dnes vydělují středomoravská nářečí (včetně podskupin) na základě čistě jazykových znaků, laická veřejnost často používá označení *hanáčtina* i pro oblasti, které jsou jazykově různorodé a náleží do různých nářečních celků.

Vztah mezi hanáckými nářečími a etnografickým regionem Haná je složitý. Původně se patrně jednalo o shodné území, avšak postupně se hranice etnografického regionu i nářečních areálů profilely na základě odlišných kritérií, což způsobilo neidentické prostorové vymezení. Postupná proměna pojmu hanácká nářečí byla prokázána napříč texty různého charakteru od nejstarších pramenů v 16. století až po moderní dialektologické studie. Tytéž prameny vedly též k potvrzení nehomogenosti a značné variability této jazykové oblasti.

Vymezování tzv. hanáckých nářečí v minulosti probíhalo podle různých kritérií, zejména na základě hláskových znaků, jako bylo užívání *é*, *ó* namísto staročeských *ý/í*, *ú*, dále *e*, *o* (v různých obměnách) namísto *y/i*, *u* nebo protetického *h-*. Nářeční izoglosy, tedy hranice těchto jevů, však nejsou u konkrétních slov a tvarů totožné, což svědčí jednak o neostrosti takto stanovených nářečních celků, jednak o poměrně zjednodušeném pohledu uplatněném při teritoriálním členění českého národního jazyka. Obdobný problém byl sledán při vydělování centrálních středomoravských dialektů, pro jejichž charakterizaci je vhodnější vycházet z existence sedmičlenného souboru krátkých samohlásek než z existence širokých vokálů *ę*, *o*. V současnosti jsou tradiční středomoravská nářečí na ústupu, přičemž jejich roli přebírají přechodné formy; přesto však zůstávají významným prvkem, který je v některých oblastech aktivně udržován a posilován jako součást nehmotného kulturního dědictví.

POZNÁMKY:

1. V tomto ohledu byla velice nápomocna antologie sestavená Richardem Jeřábkem (1997).
2. K problematice bylo sepsáno velké množství prací, v této studii představujeme pouze ty, které měly zásadní vliv na dobové pojmání nářečních areálů a tzv. hanáckých nářečí. K výběru textů byla využita zejména přehledová práce Stanislavy Kloferové (2007).
3. Z prostorových důvodů je zde mapa prezentována ve zjednodušené podobě; detailnější zobrazení je dostupné na webu jamap.cz/hanackanareci, kde je rovněž osvětlen zdroj dat, jejich georeferencování a způsob kartografického zpracování. Za vytvoření mapy děkuji geoinformačce Aleně Vondrákové z Univerzity Palackého v Olomouci. Ráda bych poděkovala také kolegům z dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, s nimiž jsem konzultovala vybrané části příspěvku, jmenovitě Filipu Kubečkoví, Bronislavu Stupňánkovi, Mileně Šípkové a Šimonu Temerovi. B. Stupňánkovi děkuji za poskytnutí dat pro vytvoření mapové projekce středomoravské nářeční skupiny a jejích nižších jednotek.
4. Gramatika byla dochována v jediném exempláři, pořízeném kolem roku 1670.
5. Termín *dialectus* je v rukopise užíván v souladu s dobovou uzancí ve významu „jazyk“ (srov. *slovenský dialektus*, *polský dialektus*, *Boemica dialectus*), popř. „seskupení jazyků náležejících do téže jazykové větve“.
6. Vyzdvihována je naopak mluva Čech, především mluva užívaná v Praze a v okolí Nymburka, v Boleslavi, Hradci Králové a Litomyšli (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991: 371).
7. Dříve panovalo přesvědčení, že nejstarším exemplářem byla verze z roku 1627 (takto např. Zapletal 1979; ovšem i Zapletal připustil možnost, že mohlo jít o pouhý derivát starší mapy vzhledem k nejednoznačné zmínce v titulu; tamtéž: 22–23). K datování nejstaršího výtisku k roku 1624 viz Drápela 2003. Za upozornění na tuto publikaci děkuji A. Vondrákové.
8. Popř. *mój*, grafika v případě kvantity nebyla jednoznačná. Forma *moj* u daného zájmenného tvaru není v nám dostupných zdrojích doložena, varianta *mój* byla užívána pouze v kopaničářských nářečích, a to v návaznosti na slovenštinu.
9. V originále doslova „schwerfällig als in keiner anderen gezend“.
10. Konkrétnější územní vydělení komentuje Gallaš slovy: „Hanáci mají téměř uprostřed Moravy svá sídla, počínaje od Litvle přes Olomouc až ke Kroměříži, odtud pak zase až k Vyškovu, jsou roztaženi a mají neúrodnější rovinu, kterou od západu k východu tekoucí potok Haná vlačí, od kteréhož požehnaná končina své jméno zdědila“ (1941: 188).
11. K této změně uvádí tři příklady: *bel* místo *byl*, *beskup* místo *biskup*, *ledí* místo *lidí*. Všechny jsou adekvátní, dokonce i poněkud netypická forma *beskup*, srov. variantní *beskop* doloženou v rukopisné práci o jazyce vybraných obcí na Blanensku (Pitáková 1957).
12. Oproti Schwoyovi, který charakterizoval Hanáky jako lidi hloupé, líné a požívačné, je Gallašovo vylíčení méně příkré; Gallaš nadto přímo se Schwoyem polemizoval, neboť poukázal na vlastní zkušenost s hanáckým obyvatelstvem, vyvracející starší kritické soudy (Gallaš 1941: 188–189).
13. K tomu přistupuje obecný problém „čistoty“ nářečí v písňových textech, které porůznu kolovaly, a tím byly jazykově vícekrát

- upravovány, nadto byly nářeční formy determinovány počtem slabik a rýmovým zakončením (k čistotě dialektu v písňové tvorbě viz např. Toncrová – Uhlíková 2011).
14. Dlouhé samohlásky značí otevřenější výslovnost, v dnešní dialektologické transkripci by zápisu odpovídala forma *mě sme mě*.
 15. Dudík tu mimoděk upozornil na výrazný česko-moravský lexikální rozdíl; zatímco pro Čechy bylo (a dosud je) vedle slovesa (v)ostávat typickým lexémem *bydlet*, na Moravě je to *bývat* (v různých hláskových podobách), ve Slezsku pak *meškat* (viz *Český jazykový atlas 1* 1992: 350–352).
 16. Jde o evidentní chybu, namísto o má být ó, jak plyne i ze správně vysázených dokladů se znaménkem pro samohláskovou délku.
 17. Rozloha tohoto území se v dobových představách různila, místy byly vydělovány i oblasti „pravé, nefalšované“ Hané (např. Jurende 1815: 57). Karel Josef Jurende (tamtéž: 58) také jako jeden z prvních upozornil na neslučitelnost hranic Hané s hranicemi Hanáků a tzv. hanákismu.
 18. Jan Nepomuk Alois Hanke z Hankeštejna tato obyvatelská jména zaznamenal v nářeční formě s koncovkou -e (popř. -ě), srov. zápisy *Hanacez*, *Blatniacze*, *Zabeczacze*.
 19. Za upozornění na daný výklad a rovněž doporučení edice Eduarda Petru děkuji anonymnímu recenzentovi tohoto příspěvku.
 20. Šembera užíval termínů *různořečí*, *podřečí* a *rozřečí*, a to velmi nejednotně. Opakovaně též označoval větší celky slovem *nářečí* v jednotném čísle (např. *moravské nářečí*, nikoliv *moravská nářečí*; v rámci této skupiny pak vydělil jednotlivá podřečí a různorečí, tj. hierarchicky nižší jednotky).
 21. Srov. názvy dalších jednotek podřazených pod západní podřečí: různorečí podhorské či žďárské, horské či svitavsko-švarcavské, dolské či litavské. Obdobně u východního podřečí: různorečí dolnobečevské či polohanácké, různorečí hornobečevské či valašské, různorečí oderské či lašské, různorečí opavsko-ostřavické (Šembera 1864: 38).
 22. V dnešní terminologii jde o nářečí jihovýchodomoravská (včetně nářečí dolských; pojem *slovenský* tu splývá s označením *slovácký*), severovýchodomoravská, slezská, dále pak nářečí středomoravská a českomoravská. K problematice Bartošovy terminologie pro nářeční i etnografické skupiny viz Jeřábek 1987.
 23. Přílišná podrobnost vedoucí k roztržitosti nářeční hierarchie se setkala s kritikou (např. Trávníček 1926: 13). Sám Bartoš si byl nevhodnosti geografického členění vědom, obhajobou mu však byla nejednoznačnost starší terminologie odvozené z názvů etnografických oblastí a jejich obyvatel typu *Horácko* – *Horáci*, *Podhorácko* – *Podhoráci*, *Záhoří* – *Záhoráci* aj. (1895: I).
 24. V tomto případě je odkazováno k Lipenskému Záhoří, které podle Bartoše představovalo přechodnou oblast mezi Hanou a Valašskem.
 25. Lze samozřejmě najít určité nepřesnosti. Z nedostatků Bartošova popisu pro poznání hranic jednotlivých nářečních celků zmiňme např. zařazení některých okrajových lokalit do více podřečí, což ve výsledném obraze vede k překrytí hranic, jiné lokality se naopak zařazení do určitého podřečí vůbec nedočkaly, čímž vznikla bílá místa. Bartoš nadto překvapivě nekomentoval zastoupení cizích etnik na moravském území a jejich vliv na jazykovou situaci,

- v případě hanáckých nářečí schází např. zmínka o sousedství s německy mluvícím obyvatelstvem.
26. Podle Ladislava Hosáka (1966: 201) bylo obyvatelstvo Moravy ještě v polovině 18. století úředně děleno do dvou skupin, a to na Hanáky a Valachy.
 27. V dnešní terminologii jde o vokály úzké (ɐ, ɔ), velmi úzké (ɛ, ɔ), široké (e, o).
 28. Trávníček přihlížel rovněž k dalším pracím menšího rozsahu a k novým výzkumům, díky nimž mohl korigovat některé Bartošovy nepřesnosti a omyly. Např. při popisu čuháckých nářečí vyřadil z obcí daného nářečního typu Holici (dnešní součást Olomouce) a naopak mezi ně zařadil Čechůvky, a to na základě poznatků Antonína Doukoupila.
 29. I Trávníčkovo vymezení nářečních hranic se však setkalo s kritikou, viz diskuze v *Národopisném věstníku československém* (Frinta 1927; Trávníček 1927).
 30. Trávníček vnímal obě označení jako synonymní, přičemž termín *slovenská nářečí* doporučoval užívat v kontextu české nářeční stratifikace; v tomto případě totiž nehrozí případná záměna s nářečími slovenského jazyka.
 31. Východomoravská nářečí (nazývaná tradičně jako *moravskoslovenská*) byla přiřazena k nářečím slovenštiny, o nichž v téže publikaci pojednal v samostatné kapitole Václav Vážný.
 32. Podřazen je tu horský typ se změnou *o > u* a východní úsek, tj. čuhácké nářečí, s dlouhými vokály *í, ú* namísto středomoravských střídnic *é, ó*.
 33. Znak *í* užil Havránek pro hlásku vzniklou splynutím staročeského *y* s *i*.
 34. S budějovicko-znojenským typem, typickým redukcí *i*-ového vokálu, a vnitřním okrajovým pásmem, v němž oproti jižní skupině nedošlo ke změně *u > o* a *u* než Havránek rozlišil nářečí východní (kojetské) s typem morkovským, dále úsek zábřežský a úsek okříšský.
 35. Jde o hledisko nadměru zjednodušující skutečnou jazykovou situaci ve středomoravském nářečním prostoru. Jak prokázala přesvědčivým způsobem Věra Mazlová (1942), výslovnost *e*-ové samohlásky na místě etymologického *y* (popř. *i*) byla příznačná pro většinu středomoravského areálu, přičemž její realizace různě kolísala.
- Totéž do jisté míry platí o *o*-ové samohlásce, která byla střídnicí za staročeské *u*. K různorodé realizaci těchto vokálů docházelo i v centrální oblasti (podle Mazlové v centrální hanáčtině), jak upozornil již Bartoš nebo Havránek. K fonetické platnosti *e*-ového vokálu ve středomoravském prostoru viz Stupňánek – Vondráková 2022. V tomto světle se jako vhodnější kritérium pro vydělení centrální podskupiny jeví spíše sedmičlenný systém krátkých samohlásek než tzv. široké samohlásky.
36. Dialekt dokonce za „kulturně nejdůležitější prvek celého etnografického regionu“ označil Jiří Woitsch (2014: 34).
 37. V minulosti k tomu přistupovaly většinově romantické představy o charakteristických fyzických vlastnostech a povaze obyvatelstva. O zkreslenosti těchto představ svědčí mj. mnohdy si odporující atributy, např. v textech z přelomu 18. a 19. století byli Hanáci popisováni jako lidé zahálčiví, jindy pracovití (viz Jeřábek 1997: 10–11). Později byly tyto přívlastky coby územní a obyvatelská dělíčka zavrženy, např. Dudík (1873: 5) při vymezení čtyř skupin Hanáků přímo píše: „Uvedené větve se liší zčásti jazykem a zčásti lidovým krojem, nikoli však způsobem života a ještě méně tělesným uzpůsobením či dokonce povahou“ (Jeřábek 1997: 327).
 38. Dnes je tato oblast označována jako Hornomoravský úval.
 39. Od konce 18. století bylo poukazováno zejména na rozdíly v oděvu, uvnitř hanáckého areálu zpravidla na odlišné součásti mužského kroje (přehledně viz Ludvíková 2002: 10).
 40. Mapa byla již dříve představena jako součást knihy *Lidová kultura v muzeu* (Pechová – Beránková 2013: 32; k jejímu sestavení viz Válka 2013).
 41. Zaznamenány byly též obměny *hanáčťena, hanáččena, hanáčena*.
 42. Důvodem, proč se nerozšířilo označení *hornohanáčtina*, je skutečnost, že název samotné oblasti není v lidovém prostředí příliš rozšířen, v rámci etnografické rajonizace byl zaveden až na konci 19. století (Jeřábek 1997: 12).
 43. Poznatky spadající do oblasti percepční dialektologie čerpáme z výsledků intenzivního terénního výzkumu, uskutečněného dialektologickým oddělením ÚJČ AV ČR v roce 2024. Sběr zajistili F. Kubeček, R. Šuta a Š. Temer pod vedením M. Šimečkové.

LITERATURA:

- Atlas Československé socialistické republiky*. 1966. Praha: Československá akademie věd.
- Bartoš, František. 1895. *Dialektologie moravská. Druhý díl. Nářečí hanácké a české*. Brno: Matice moravská.
- Bartoš, František. 1886. *Dialektologie moravská. První díl. Nářečí slovenské, dolské, valašské a lašské*. Brno: Matice moravská.
- Bělič, Jaromír. 1973. Názvy základních nářečních skupin českého jazyka. *Slovo a slovesnost* 34 (2): 134–137.
- Bělič, Jaromír. 1972. *Nástin české dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Bratranek, F. Th. 1884. Ueber Mährische Volkslieder. *Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section* 6: 41–44.
- Čejka, Mirek – Šlosar, Dušan – Nechutová, Jana (eds.). 1991. *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Brno: Masarykova univerzita.
- Český jazykový atlas 5. 2005. Praha: Academia. Těž [online] [cit. 25. 2. 2025]. Dostupné z: <<http://cja.ujc.cas.cz>> [pdf verze], <<https://cja.ujc.cas.cz/e-cja>> [html verze].
- Český jazykový atlas 1. 1992. Praha: Academia. Těž [online] [cit. 25. 2. 2025]. Dostupné z: <<http://cja.ujc.cas.cz>> [pdf verze], <<https://cja.ujc.cas.cz/e-cja>> [html verze].
- Drápala, Daniel – Pavlicová, Martina. 2014. Etnografická rajonizace: úvahy nad jejím historickým vývojem a smyslem současné existence. *Národopisná revue* 24 (3): 171–188.
- Drápala, Milan Václav. 2003. Komenského mapa Moravy z roku 1624 – nejstarší vydání. *Historická geografie* 32: 21–30.
- Dudík, Beda. 1873. *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Maehren*. Brünn: Rudolf M. Rohrer.
- Frinta, Antonín. 1927. K rozdělení moravských nářečí. *Národopisný věstník československý* 20: 392–398.
- Gallaš, Josef Heřman Agapit. 1941. *Romantické povídky*. Bedřich Slavík (ed.). Praha: Evropský literární klub.
- Hanke z Hankeštejna, Jan Nepomuk Alois. 1786. Schilderung der Einwohner des Markgrathums Mähren. In: *Bibliothek der Mährens Staatskunde. Erster Band*. Wien: Johann David Hörling. 1–11.

- Havránek, Bohuslav. 1934. Nářečí česká. In: Hujer, Oldřich (red.). *Československá vlastivěda. Díl III. Jazyk*. Praha: Sfinx. 84–218.
- Hosák, Ladislav. 1966. K nejstarším dokladům názvů regionů a jejich obyvatel na Moravě a k jejich proměnám. In: *Strážnice 1946–1965*. Brno: Blok. 195–205.
- Chloupek, Jan. 1969. Po letech k tzv. východomoravským nářečím. *Slovo a slovesnost* 30 (2): 178–182.
- Ireinová, Martina – Stupňánek, Bronislav. 2020. Druhý život nářečí: Centrální středomoravské dialekty užívané ve veřejné komunikaci a tzv. hanácké obrození. *Národopisná revue* 30 (4): 317–325.
- Jeřábek, Richard. 2004. Morava a Slezsko – etnický a etnografický obraz. In: Woitsch, Jiří – Bahenský, František (eds.). *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska IV. Etnografický a etnický obraz Čech, Moravy a Slezska (1500–1900). Národopisné oblasti, kulturní areály, etnické a etnografické skupiny*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky. 38–68.
- Jeřábek, Richard. 1997. Moravský lid a jeho kultura očima a perem dobových badatelů. In: Jeřábek, Richard (ed.). *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Strážnice: Ústav lidové kultury. 8–13.
- Jeřábek, Richard (ed.). 1997. *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Strážnice: Ústav lidové kultury.
- Jeřábek, Richard. 1987. Národopisné oblasti a skupiny na Moravě v díle Františka Bartoše. *Časopis Matice Moravské* 106: 240–246.
- Jurende, Karel Josef. 1815. Grundrisse zur Ethnographie Mährens. *Moravia*: 57–59, 81–82.
- Kloferová, Stanislava. 2007. Dialektologie. In: Pleskalová, Jana – Krčmová, Marie – Večerka, Radoslav – Karlík, Petr (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia. 336–376.
- Kloferová, Stanislava. 2005. Svazky izoglos v nářečích. In: *Český jazykový atlas 5*. Praha: Academia. 608–651.
- Kopečný, František. 1958. Mapy k diferenciaci severohanácké oblasti. In: Machek, Václav (ed.). *Studie ze slovanské jazykovědy. Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 383–386.
- Kopečný, František. 1957. *Nářečí Úřčic a okolí. Prostějovský úsek hanáckého nářečí centrálního*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Kofistka, Carl. 1861. Abstammung, Sprache, Charakter und Volkstracht der Bevölkerung. In: *Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen unter Mitwirkung mehrerer vaterländischer Naturforscher und Geographen*. Wien – Olmütz: Eduard Hölzel. 252–262.
- Ludvíková, Miroslava. 2002. *Lidový kroj na Hané*. Přerov: Muzeum J. A. Komenského v Přerově.
- Maniak, Alois. 1838. Grundlinien zur Darstellung der mährischen Slavenstämme. *Moravia* 17 (26. 4.): 65–66.
- Mazlová, Věra. 1942. Systém hanáckých samohlásek. (Fonetická studie z moravské dialektologie). *Časopis pro moderní filologii* 28: 137–144, 270–276.
- Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Desátý díl. Gens – Hedwigia*. 1896; *Sedmnáctý díl. Median – Navarrete*. 1901. Praha: J. Otto.
- Pauliny, Eugen – Utěšený, Slavomír. 1979. *Československá socialistická republika. Nářečí*. Praha: Komenium.
- Pechová, Jarmila – Beránková, Helena (eds.). 2013. *Lidová kultura v muzeu. Sběrky Etnografického ústavu Moravského zemského muzea v Brně*. Brno: Moravské zemské muzeum.
- Petrů, Eduard (ed.). 1985. *Copak to ale za mozeka hraje? Hanácké zpěvohry 18. století*. Ostrava: Profil.
- Pitáková, Yvonna. 1957. *Nářeční slovník dvou obcí na Blanensku*. Brno: Masarykova univerzita. [Rukopis studentské práce; archiv dial. odd. ÚJČ AV ČR v Brně.]
- Roubic, Antonín. 1993. Nejstarší zprávy o Hané. *Studie Muzea Kroměřížska* 92/93: 12–15.
- Schimek, Maximilianus Venceslaus. 1780. *Von den Hanacken in Mähren*. Göttingen: Vandenhoeck.
- Schwoy, František Josef. 1786. *Topographische Schilderung des Markgrathum Mähren*. Prag – Leipzig: Kašpar Widtmann.
- Skulina, Josef. 1966. O šíření obecné hanáčtiny. *Naše řeč* 49 (2): 88–93.
- Slavík, Bedřich. 1940. *Hanácké písemnictví*. Olomouc: R. Promberger.
- Stupňánek, Bronislav – Vondráková, Alena. 2022. *Vybrané jevy hláskoslovného vývoje českých nářečí ve 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Sušil, František. 1835. *Moravské Národní Písňe*. Brno: Josef Jiří Traszler.
- Šafařík, Pavel Josef. 1842. *Slovanský národopis*. Praha: vlastním nákladem. [2. vyd.]
- Šembera, Alois Vojtěch. 1881. *Mapa země moravské. S částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher*. Vídeň: vlastním nákladem.
- Šembera, Alois Vojtěch. 1864. *Základové dialektologie československé*. Vídeň: vlastním nákladem.
- Šimečková, Marta. *Slovník centrálně středomoravských dialektů*. Rukopis.
- Šimečková, Marta. 2022a. *Dynamika kulturní češtiny 16.–18. století. Čtyři případové studie z roviny hláskosloví*. Praha: Academia.
- Šimečková, Marta. 2022b. *Jazyky a nářečí jako součást regionální identity a kulturní dědictví (na příkladu České republiky)*. *Národopisná revue* 32 (2): 114–124.
- Toncrová, Marta – Uhlíková, Lucie. 2011. Edice lidových písní a čistota dialektu. In: Uhlíková, Lucie – Toncrová, Marta (eds.). *Hudební a taneční folklor v ediční praxi*. Praha: Etnologický ústav AV ČR. 41–58.
- Trávníček, František. 1935. *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha: Melantrich.
- Trávníček, František. 1927. Odpověď prof. Frant. Trávníčka. *Národopisný věstník československý* 20: 398–401.
- Trávníček, František. 1926. *Moravská nářečí*. Praha: Národopisná společnost československá.
- Utěšený, Slavomír. 1981. Připomínky k hierarchii členění českých nářečí. *Naše řeč* 64 (3): 132–137.
- Utěšený, Slavomír. 1958. Monografie o centrálním hanáckém nářečí. *Slovo a slovesnost* 19 (2): 150–155.
- Utěšený, Slavomír. 1949. *Vývoj moravských samohlásek*. Disertační práce. Olomouc: Palackého Univerzita v Olomouci.
- Válka, Miroslav. 2013. Etnografická rajonizace a diferenciacie Moravy a Slezska. Staronový problém české etnologie. *Folia ethnographica* 47 (2): 115–137.
- Vyhřídál, Jan. 1912. *Z hanáckého kraje*. Brno: Benediktinská knihtiskárna.
- Woitsch, Jiří. 2014. Národopisné oblasti a etnografická diferenciacie obyvatelstva. In: Bahenský, František a kol. *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada. Lidová kultura*. Praha – Litomyšl: Nakladatelství Paseka. 13–42.
- Zapletal, Ladislav. 1979. *Komenského mapa Moravy z roku 1627*. Olomouc – Přerov: Univerzita Palackého – Okresní vlastivědné muzeum J. A. Komenského v Přerově.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

Malach, Roman – Válka, Miroslav. 2015. *Etnografická a kulturně-geografická diferenciacie a rajonizace Moravy a Slezska* [online] [cit. 27. 2. 2025]. Dostupné z: <https://gistralik.muni.cz/data/02_diferenciacie_a_rajonizace.pdf>.

Stupňánek, Bronislav – Vondráková, Alena. 2024. *Nářečí českého jazyka. Nářeční skupiny a podskupiny. Verze 1.0* [online] [cit. 24. 2. 2025].

Dostupné z: <<https://www.jamap.cz/download/mapa-narecni-skupiny.pdf>>.

Šipková, Milena. 2017. Středomoravská nářeční skupina. *Nový encyklopedický slovník češtiny* [online] [cit. 20. 2. 2025]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/STŘEDOMORAVSKÁ_NÁŘEČNÍ_SKUPINA>.

O PÍSNÍCH, JEJICH NOSITELÍCH A DŮLEŽITOSTI TERÉNNÍHO VÝZKUMU. ROZHOVOR S JUBILANTKOU MARTOU TONCROVOU

Své milé kolegyni Martě Toncrové (* 23. 7. 1945) jsem na stránkách oborových periodik blahopřála již dvakrát – u příležitosti jejich šedesátin i sedmdesátin. V obou případech jsem vedle osobních děkovných slov psala především o její práci. A že bylo o čem psát! Tato svědomitá a dělná brněnská etnomuzikoložka, s níž jsem na brněnském pracovišti Etnologického ústavu AV ČR sdílela pracovní třicet let, patří totiž k těm badatelům, kteří se o výsledky své práce pravidelně a systematicky dělí nejen s kolegy, ale také s širokou veřejností. V případě jejího hlavního výzkumného tématu – lidové písně, hudby a zpěvu – je to vlastně logické: písňové edice, kterých vedle odborných textů (článků, kapitol v knihách, konferenčních příspěvků) připravila celou řadu, jsou vždy primárně určeny veřejnosti. Jen tak může toto kulturní dědictví znovu ožít ve školách či folklorních kolektivech, na jevištích i na zvukových nosičích.

Badatelská, studijní a ediční činnost PhDr. Marty Toncrové už od studií pokrývala nejen moravské regiony, ale také oblast Slezska. Výzkumy ji postupně zavedly také do bývalých slovanských obcí Dolního Rakouska či k české minoritě ve Vídni nebo v Bosně a Hercegovině. K lidové písni a hudbě se tato absolventka brněnské filozofické fakulty (obory hudební věda, český jazyk a literatura) dostala ještě v době studií, když pracovala jako tzv. pomocná vědecká síla v tehdejší Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (dnes Etnologický ústav AV ČR). Právě zde se setkala se dvěma výraznými osobnostmi moravské hudební folkloristiky – Karlem Vetterlem (1898–1979) a Jaromírem Gelnarem (1931–1990), kteří pak stáli u jejích prvních krůčků v této krásné vědecké disciplíně. Po dokončení diplomové práce

(*Lidová píseň na moravsko-slezsko-slovenském pomezí*, 1968) a studijním pobytu se v roce 1971 stala odbornou pracovnící ústavu. V roce 1980 zde obhájila svou rigorózní práci *Lidová píseň na Jablunkovsku a její nositelé* a působila zde pak více než pět desetiletí jako vědecká pracovnice.

K hlavním badatelským zájmům Marty Toncrové patřil výzkum současné zpěvnosti, interetnických vztahů ve folkloru či proměny etnokulturních tradic. Její publikační výstupy zahrnují monografické studium interpretů hudebního folkloru, edice lidových písní i příspěvky k historii hudební folkloristiky (např. byla spoluredaktorkou dvou dílů kritické edice *Leoš Janáček – Folkloristické dílo, řada I, sv. 3-1 a 3-2* (Brno: Editio Janáček 2009 a 2020). Hluboké znalosti moravského terénu a nositelů hudebního folkloru letošní jubilanty reflektuje také několik příspěvků otištěných ve sbornících *Od folkloru k world music* ze stejnojmenného kolokvia konaného v Náměšti nad Oslavou (dostupné z: <https://www.folkoveprazdniny.cz/kolokvium-uvod>). Výběrová bibliografie Marty Toncrové je součástí zdravotice

Jany Pospíšilové, kterou před deseti lety otiskl *Národopisný věstník* (2016/1). K ní chceme na tomto místě doplnit kapitolu o zpěvu, hudbě a tanci v kolektivní monografii *Dějiny Brna 6. Předměstské obce* (2017), *Zpěvník z Horácka a Podhorácka* (2017, se Silvou Smutnou) a edici *Lidové písně z Brněnska* (2020).

Řadu let se dělila o své poznatky se studenty Ústavu evropské etnologie FF MU v Brně, kde externě přednášela úvod do etnomuzikologie. I po odchodu do důchodu zůstává své práci věrná: je aktivní recenzentkou publikací týkajících se hudebního folkloru, stále nezištně pokračuje v katalogizaci lidových písní uložených ve fondech brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR. Přispěla také svým dílem do aktuálně připravované edice zahrnující tzv. wollmanovskou sbírku (záznamy folkloru z Moravy a Slezska z pera studentů proslulého slavisty Franka Wollmana z přelomu 20. a 30. let 20. století).

Po celá desetiletí jsem se těšila do práce mj. na rozhovory s touto inspirativní ženou. Množství zajímavých informací, o které se se mnou během spolupráce i volných chvil podělila, mne přimělo k tomu, abych se jí u příležitosti jejího životního jubilea znovu na některé zeptala – a mohla se tak o její odpovědi podělit se čtenáři *Národopisné revue*.

Rozhovory v Národopisné revui začínají pravidelně otázkou, jak se jubilant či jubilantka dostali ke svému oboru, ve vašem případě k hudební folkloristice, resp. etnomuzikologii – vědecké disciplíně na pomezí etnologie a muzikologie. Byla to cesta přímá, nebo naopak klikatá?

Když jsem byla před ukončením střední školy (tehdy střední všeobecně vzdělávací škola) poučena profesorem matematiky, že pro studium francouzštiny a španělštiny na brněnské filozofické fakultě nemám vhodné předpoklady (z důvodu tzv. nevhodného kádrového profilu – rodiče nestraníci ad.), začala

jsem na doporučení svých učitelů klavíru a houslí uvažovat o muzikologii. Nejdřív mě lákala lehká múza – opera – to ještě před maturitou. Později na fakultě jsem se setkala s tím, že skoro každý chtěl dělat operu. I to by se mně líbilo, ale bylo nás moc (pět dívek a dva chlapci). Krátce před začátkem prvního semestru, po ukončení mé činnosti v tehdy hodně známém dětském sboru Františka Lýska se nás asi osm děvčat přihlásilo do konkurzu do ženského sboru Brněnského rozhlasového orchestru lidových nástrojů (BROLN). Tam jsem se setkala s lidovou písní jinak než do té doby. Doma jsme hodně zpívali, poslouchali gramofon, ale nic víc. U Lýska jsme zase zpívali sborové úpravy lidových písní. Na začátku prvního semestru nás v proseminárii hudební vědy jeho vedoucí (a zároveň šéf katedry) Jiří Vysloužil vybídl, abychom si zvolili specializaci. A já jsem se rozhodla pro folkloristiku. Pomohl mi tehdy muzikolog Jaroslav Pohanka, který mi doporučil, abych se obrátila na Jaroslava Gelnara „na Písničce“ – tak se tehdy říkalo oddělení folkloristiky tehdejšího Ústavu pro etnografii a folkloristiku (ÚEF) ČSAV, které sídlilo na filozofické fakultě hned vedle katedry muzikologie. A tak jsem si tam šla po prvním ročníku domluvit praxi. Tehdejší vedoucí oddělení Karel Vetterl svolil a já jsem od druhého ročníku začala v ÚEF pracovat jako pomocná vědecká síla. Bylo to úžasné, protože vedle povinných hodin na přednáškách jsem měla možnost přijít kdykoli na ústav a tam něco dělat pro instituci i pro sebe. Během letní praxe jsem dělala revizi knihovny na etnografickém pracovišti, které vedl Karel Fojtík, a pak na folkloristickém oddělení. Tam mě Karel Vetterl upozornil, že nejde jen o to, abych co nejrychleji zjistila stav knihovny, ale že z toho mám vytěžit také něco pro sebe a seznámit se s odbornou literaturou. To pro mě byla velká výhra. Předtím, během prvního ročníku, jsem hledala práce o lidové písni v univerzitní knihovně podle věcného katalogu a výsledek byl nevalný. Teprve v ÚEF při

zmíněné revizi se mně otevřel svět lidové písně. Mám dosud z této doby spoustu excerpt, takových, na jaké později už nikdy nezbýval čas...

Po počáteční volbě věnovat se zpěvu nejmladší generace se téma mého odborného studia rozšířilo na zpěv obecně. Ne na uvědomělé pěstování zpěvu v souborech, nýbrž na zpívání v každodenním životě i ve slavnostních chvílích – nenacvičené, nekoordinované, spontánní. Bylo mně to blízké i díky členství v Lýskově dětském sboru. František Lýsek byl nejen sbormistr a pedagog, ale také významný sběratel lidových písní a často nám o nich vyprávěl. A k dalšímu jsem docházela sama, tzn. k poznatku, že k nástrojové hře je třeba let studií, zatímco hlas je člověku dán. Ve sboru jsme byli svědky toho, že se naučí zpívat každý, pokud se výuka provádí správně. Na letním sborovém soustředění jsme mívali mezi sebou děti, tzv. bručouny, kteří údajně neměli hlas ani sluch. Při každodenním setkávání s dětským zpěvem se naučili správně notovat jednoduché melodie lidových písní. Výsledkem tedy bylo zjištění, že zpívat může každý a taky, že skoro každý někdy zpívá. A že nejvýznamnější roli v obyčejném prozpěvování hrají lidové písně. To, co jsem si zvolila a co nazývám spontánním zpíváním, ovšem není vždy pěkný zpěv, nýbrž také hulákání, podpořené třeba alkoholem. Tak jsem v průběhu své aktivní činnosti někdy zapisovala z okna bytu v Novém Lískovci aspoň začátky písní, které zpívali návštěvníci hospody, když se v noci vraceli.

Názor, že zpívat se může naučit každý, bude pro mnohé naše čtenáře asi překvapivým zjištěním. Obecně totiž převládá názor, že někteří se nikdy zpívat nenaučí. Vy jste se zpěvu dětí věnovala dlouhá léta, a tak o tom víte své. Je to asi především o tom začít s dětmi zpívat co nejdříve, že?

Psychologové, kteří se zabývají především schopnostmi, by potvrdili, že děti se naučí zpívat brzy, v útlém věku, že je jim zpěv přirozený. O tom jsem se

přesvědčovala opakovaně u svých dcer i u vnučky. Jde pak o to, jak se během růstu s touto schopností nakládá. Přichází stud, protože zpěv je velmi privátní záležitost. Potvrdil to výzkum u dětí školního věku, který se začal v Brně provádět v 70. letech. Dříve se této otázce nevěnovala příliš velká pozornost. To, že se děti od určitého věku stydí zpívat, je zřejmé a přirozené. Často jsem si před i při výzkumu představovala, jak bych se zachovala já. Byla jsem zvyklá zpívat (sedm let v dětském sboru, pak v dalších sborech), ale přesto jsem si nebyla jistá, že bych před sběratelem byla schopná a ochotná něco zazpívat. Když zpívala skupina, nebyly problémy. Někdy při výzkumu jsem měla dojem, že tzv. nezpěváci uvítali spíše teorii, např. znalost not nebo poznání skladby. Výzkum v jihomoravských Loděnicích, zaměřený na proměny projevů lidové kultury v nově osídleném pohraničí, a to nejdříve u dětí školního věku a pak u dospělé populace, však ukázal a potvrdil, že žáci chtějí zpívat, a to i ti starší, třeba v 9. třídě. V Loděnicích jsme prováděli dlouhodobější výzkum zaměřený na to, jak se utvářel život obyvatel nově osídlené obce – žilo zde více potomků tzv. volyňských Čechů, tedy Čechů, kteří v druhé polovině 19. století z existenčních důvodů odešli do ukrajinské Volyně. Jejich repatriace do někdejšího Československa pak proběhla v letech 1946–1947. Náš výzkumný kolektiv se zaměřil na folklor dětí. Pracoval ve složení Olga Hrabalová (hry), Zdenka Jelínková (tanec a zvyky), Marta Šrámková (slovesný folklor), Jana Pospíšilová (život dětí), já jsem se věnovala hudebnímu životu a zpěvu.

Výzkum v Loděnicích probíhal nicméně až v 70. letech. Vy jste ale začínala studiem tradiční zpěvnosti ve Slezsku, což bylo pro mne kdysi velkým překvapením, protože vaše kořeny jsou na Vysočině a většinu života jste strávila v Brně. Vaše diplomová a rigorózní práce je ale věnována slezskému folkloru. Jak k tomu došlo?

V ÚEF jsem našla lidi, kteří mně pomohli orientovat se v oboru a pro něco se rozhodnout. Někdo poradil obecně, někdo mně nastartoval svým směrem – a to byl i případ Jaromíra Gelnara, který byl se Slezskem bytostně spjat. Bylo to pro mě hodně náročné hned na začátku odborné práce se zabývat slezským, přesněji řečeno těšínským hudebním folklorem, zejména vzhledem k jazykové stránce. Můj druhý obor – bohemistika – mi nebyl k ničemu. Dobré rady prof. Večerky, který nás – jako budoucí slavisty – směřoval na polské detektivky, mi pomohly poměrně brzy rozumět textům písní i řeči zpěvačky Zuzany Martynkové, významné zpěvačky z Horní Lomné. Byla to milá stará paní, hodně zpívala, méně mluvila, a když, tak pomalu, zřetelně a volně. Ale na gajdoše Pavla Zogatu z Hřčavy moje znalosti nestačily. Byl jako víchr ve slovním projevu i ve zpěvu. Při prvním výzkumu – v roce 1966 v Bukovci, kam se z původního bydliště na Hřčavě přestěhoval – jsem tomu, co říkal, vůbec nerozuměla. Ve zpěvu jen sem tam slovo. Měla jsem za úkol zapsat, co se natáčelo, takový křestní list s poznámkami o mímice a pohybech zpěváka, o textech (incipitech, rozsahu), místě nahrávání, zkrátka komentář k magnetofonové nahrávce, kterou pořizoval Jaromír Gelnar. Dopadlo to nepříliš dobře, ale postupně se vše vyjasnilo, když jsem déle pracovala se slezským materiálem. Takže cesty do dalších oblastí, jako bylo Slovácko, Lašsko, Horácko a další – to už byla pohoda. Vlastně bych mohla jmenovat všechny kolegy, jednoho po druhém, protože od každého jsem něco získala buď v počátcích, nebo během další praxe. Měla jsem velkou příležitost učit se pracovat v terénu, protože jsem několik let pro pracovníky ústavu fungovala také jako technik. Na muzikologii jsme dělali řadu užitečných činností, ale v terénu jsme nepracovali. V tom měli posluchači z předchozích let výhodu, protože v rámci studia prováděli také folkloristický výzkum, jak se o tom lze přesvědčit v rukopisném archivu dnešního Etnologického ústavu AV ČR.

Terénní výzkum spojený s nahráváním zpěvu a hudby byl až do 70. let poměrně náročnou záležitostí: chyběly finance na kvalitní přístroje, magnetofonové pásky byla tak drahé, že se přepsané výzkumy musely smazat, aby byly připravené pro další výzkumy, což je dnes jen těžko představitelné. A zakoupené přístroje se opečovávaly, aby vydržely co nejdéle. Tak si to alespoň pamatuji z vašeho vyprávění...

Jeden z prvních zážitků s oborem a s brněnským folkloristickým pracovištěm bylo seznámení s nahrávacím přístrojem. Byl to nejlepší – podle názoru pravých odborníků – a jeden z nejdokonalějších nahrávacích přístrojů, a sice Nagra III B od firmy Kudelski. Ale to jsem zjistila až později, stejně jako to, že Jaromír Gelnar nechal na tuto vzácnost sáhnout (třeba přehrát píseň a transkribovat ji) jen někomu. Já jsem tuto výsadu získala. Když jsem totiž ve druhém ročníku, jak už jsem zmínila, přišla „na Písníčku“ domluvit si letní praxi, ujal se mně právě Jarek Gelnar. Usadil mě před Nagru, dal na ni pás s nahrávkou zpěvu Zuzany Martynkové a řekl, abych píseň přepsala. Pamatuji si, že to byla balada o daleko provdané dceři *Ja, moja mamulko, dali stě mě, dali, daleko od sebě*. Ukázal, jak se přístroj ovládá a nechal mě, ať si poradím, jak umím. I když jsem poprvé měla v ruce nahrávací přístroj, poprvé jsem si sáhla na magnetofon, nějak jsem to pochopila a přepsala. Uměla jsem to, protože ve sboru nás František Lýsek učil zpívat podle not – to byla tenkrát jeho populární nápěvková metoda. A na fakultě jsme měli v prvním ročníku celý semestr intonaci, kde jsme každý týden psali hudební diktáty. Jinak ovšem nebylo zvykem, aby studenti takto v ústavu zkoušeli, ale Jarek Gelnar si na mě troufl. Přepis hodnotil kladně, dokonce i mé označení mírně snížené intonace (šipkou dolů). Takový postup nebyl obvyklý. Na brigádách pracovali studenti v knihovně, kde nebyl přepis hudby nutný, nevím, proč mě tak zkoušel.

Pak jsem v ústavu dostala nabídku na místo pomocné vědecké síly a zůstala až tam až do penze – a vlastně ještě sem tam dělám něco dodnes. Naučila jsem se nahrávat a s kolegy jsem pak jezdila do terénu a natáčela svoje i jejich výzkumy. Jak už jsem ale řekla, s Nagrou směl pracovat jen Jaromír Gelnar, technici z rozhlasu, kteří prováděli údržbu a opravy přístroje, a já. Později ještě můj manžel, který mi na přelomu 60. a 70. let pomáhal s nahráváním při fašankové občůzce na Uherskobrodsku (např. v poklusu v Březové pod Lopeníkem) – to bych sama nezvládla. A po revoluci s ní pracoval ještě Franz Lechleithner z vídeňského Fonogramového archivu při jeho návštěvě v Brně. Nyní se už Nagra nevyužívá, protože jsou nové možnosti. Přesto nahrávky na tomto přístroji, pocházející převážně z posledních desetiletí 20. století, patří k tomu nejceněnějšímu, co se podařilo v terénu zaznamenat.

Třebaže se v etnomuzikologii pracuje s písemnými prameny, je zvukový záznam jediným zdrojem, který doplňuje obraz zpěvu o další složky. Umožňuje přesný doklad rytmické složky (kterou se písemně zachycuje velmi složitě), barvu hlasu, ve zpěvu se odráží nálada interpreta, zkrátka zachycuje více než písemný záznam.

Vím, že jste do terénu často jezdila s kolegyňami, zejména s taneční folkloristkou Zdenkou Jelínkovou či slovesnou folkloristkou Martou Šrámkovou. Předpokládám, že až do příchodu kazetových magnetofonů to bylo především kvůli tomu, že jeden výzkumník musel obsluhovat kotoučový magnetofon...

Po zakoupení prvních kazetových magnetofonů (Grundig v licenci, MK 235) už jednotliví pracovníci natáčeli sami. Při výzkumu jihomoravského pohraničí a pak při dalších výzkumech se ustálilo nahrávání ve dvojicích – slovesný a hudební folklorista. Bylo tomu tak už i při dřívějších výzkumech, jak to dokazují rukopisné záznamy pořádané po vzni-

ku ÚEF v 50. letech. Ukázalo se, že je výhodné začínat výzkum vyprávěním, tj. záznamem různých slovesných forem, vyprávěním ze života. Až po určité době se podařilo zaznamenat i zpěv. Řadu let jsme tak pracovaly spolu s Martou Šrámkovou v jihomoravském pohraničí, v Brně nebo na Slovákku. Výzkum zpravidla začal vyprávěním o zvycích, zvláště o svatbě, o Vánocích, oděvu, vaření, výchově dětí. Postupně pak bylo možno přejít i ke zpěvu, k této intimní sféře života dotazovaných. Zpěv zkrátka chtěl jistou pohodu, atmosféru, někdy bylo potřeba jej i podpořit. Jedině na Slovákku šel zpěv jaksi sám od sebe. Vzpomínám si, jak jsem nahrávala u Františka Buláně ve Velké nad Veličkou. Byl to můj první výzkum jako zaměstnankyně ústavu v září 1968, který pak pokračoval další roky. Strýček Bulán měl vždy sepsány začátky písní, na které si vzpomínal, často v noci, když nemohl spát. Někdy měl i poznačený text. A když jsem přijela, tak zpíval jednu píseň za druhou, tak jak je měl zapsány nebo jak se mu v paměti samy vybavovaly.

Mohu to potvrdit, ty nahrávky jsem poslouchala a jsou nesmírně zajímavé. Monografický výzkum nositelů lidové zpěvní tradice jsem vám vždycky záviděla, protože já jsem se k němu nikdy nedostala. Víím, že jste s většinou nositelů navázala velmi úzký vztah a napsala o nich velmi zajímavá pojednání.

To je téma, které mě zaujalo už jako studentku, když jsem se setkala s nahrávkami i osobně se zpěvačkou Zuzanou Martynkovou a gajdošem Pavlem Zogatou. Pak to byla Veronika Matýsková, zpěvačky z Kysuc a další. Ukázalo se, že dobří zpěváci mají svůj význam a svá specifika v lidovém zpěvu. Takže, když se na ústav dostal seznam písní Františky Petrů, rozhodla jsem se také u ní provádět víceletý výzkum. Zpěvačka donesla své písně (seznam textových incipitů) do Muzea dělnického hnutí v Brně, odkud ji poslali do ÚEF. Kolega

Oldřich Sirovátka mně tenkrát doporučil, abych u ní provedla výzkum, třebaže se podle seznamu nejednalo jen o folklorní materiál. Výzkum trval šest let a výsledkem je několik stovek písní, protože Františka Petrů si dobře vybavovala texty i nápěvy. Její repertoár vykazuje různé písňové vrstvy podle toho, kde žila. Je to záznam zpěvního repertoáru v tom smyslu, jak jej formuloval Bedřich Václavek, tj. záznam všeho, co se do zpěvu jednoho člověka během jeho života dostalo. Nejsem tak troufalá, abych o sobě mluvila jako o osobě, která následovala Václavkova teoretická východiska, nicméně jeho pojetí objektu bádání mně bylo blízké a určující pro moji odbornou činnost. Po celou aktivní službu jsem sledovala některé významné interprety, nejen jejich zpěv lidových písní, ale všeho, co znali aktivně i pasivně, jejich další aktivity, vlastně celý jejich život a situace, které jej ovlivňovaly, ať už pocházeli z venkovského, nebo městského prostředí. Vždy to byla práce na několik roků. Tak tomu bylo u všech jmenovaných a také u Jožky Severina z Tvrdonic a ještě některých dalších, u nichž se ale nepodařilo dlouhodobý výzkum uskutečnit, takže zůstalo pouze u několika málo návštěv.

Jožka Severin patřil ve své době k nejznámějším slováckým zpěvákům lidových písní. K jeho popularitě přispěl především Československý rozhlas, který měl ve své době u nás monopolní postavení a významně ovlivňoval vkus veřejnosti a také zpěvný repertoár. Sama jsem na Severinovi „vyrostla“ – moje dětství, to je píseň *Sedí sokol na javori* linoucí se z rozhlasového reproduktoru i gramodesky. Vy sama jste s rozhlasem spolupracovala na přípravě desítek pořadů...

Součástí činnosti našeho pracoviště byla popularizace. Požadavky se někdy stupňovaly a jindy zase pomíjely, byly to takové vlny. Já jsem se věnovala přípravě rozhlasových relací. V nich se využívaly různé nahrávky: především to byly ústavní záznamy v podání jednotlivých

zpěváků *a capela* (ve Slezsku v té době, tj. v 70.–80. letech, bylo možno nahrát ve spontánní podobě, tedy ne v podání souborů, pouze vokální projevy). Vedle toho se využívaly rozhlasové nahrávky v různých úpravách a v různém obsazení. I když se průvodní text týkal výhradně autentických (syrových) projevů, nebylo možno vysílat pouze takové záznamy. To by nebylo pro posluchače přijatelné. Takže vedle terénních nahrávek našeho ústavu se do relací zařazovaly různé profesionální rozhlasové nahrávky. Příprava relací znamenala přínos nejen v tom, že se uplatnily terénní nahrávky, ale také se autor mnohému přiučil při stylizování průvodního slova. Bylo to něco jiného než psát studie a recenze. V tom mi přišlo vhod předchozí studium češtiny. Ale hlavní pro mě byly zkušenosti již několikrát zmíněného Jaromíra Gelnara, který měl za sebou roky praxe v ostravském rozhlase a několikaletou spolupráci se zkušenou redaktorkou Věrou Šejvlovou. Kdo tuto práci zkusil sám, dá mně za pravdu, že jde o zcela odlišnou práci s textem, i když obsahově se odborná práce i popularizace shoduje. Téma pořadů, které jsem připravovala, se týkala převážně lidové hudby severomoravského kraje, pouze několik bylo určeno pro brněnské vysílání. Byly zaměřeny na osobnosti sběratelů, zpěváků, připomínala se různá výročí, významné písňové edice nebo znaky písní, jejich variabilita či druhy a také instrumentální hudba, písňové fondy na brněnském pracovišti ÚEF atd.

Transfer vědomostí, jak se této oblasti dnes říká, je důležitou součástí vědy. V případě hudební folkloristiky v tomto ohledu vždy byly především edice lidových písní. Vy jste podepsaná hned pod celou řadou.

K této práci jsem se dostala poměrně pozdě. V letech 1948–1989 nebylo možné vydávat lidové písně prakticky vůbec. Výjimku tvořily pouze materiály z krajských a okresních kulturních středisek určené pro potřeby folklorních souborů.

Byly to menší výbory s úvodním slovem a popisy, např. tanečního pohybu. Na odborných konferencích (zejména na etnomuzikologických seminářích pořádaných bratislavským Ústavem hudební vědy SAV) se tato otázka – tedy nemožnost vydávat prameny neustále projednávala, ale bezvýsledně. Teprve po listopadu 1989 a rozšíření počítačů (když odpadla ruční sazba not) se situace změnila. Rozhodla jsem tehdy navázat na snahu ústavu z jeho počátků, tj. vydávání materiálu, samozřejmě na úkor dalšího, spíše teoretického snažení. Začínala jsem od počátku se zkušenějšími kolegy – od písní z Podluží (kolektiv autorů), ve dvojici i samostatně. Podílela jsem se na jedenácti publikacích různého druhu. Postupně se podařilo dospět k zásadám Karla Vetterla, jehož edice lidových písní z Valašskokloboucka se stala pro tuto činnost vzorem, a to zejména jeho názor, že důležité jsou srovnávací komentáře – mimochodem nejobtížnější součástí přípravy písňových sbírek. Třebaže po každém svazku jsem se zaříkala, že už se do této nesnadné práce nebudu pouštět, práce stále pokračovala. Mrzí mě, že se nepodařilo vydat písně ze Znojemska. Doufám, že se najde mladý autor nebo autorka, který tento materiál deponovaný v brněnském Etnologickém ústavu připraví pro vydání. Zdánlivě jednoduchá příprava písní pro vydání postupně odhalí obtížnost přesně prezentovat rukopisný materiál (často problematický) i s jeho komentářem, což vyžaduje hodně času, námahy, preciznost a neustávající potřebu kontroly. Není pak divu, že do této práce mnoho odborníků zrovna nehrne. Ale já v tom vidím jeden ze smyslů práce etnomuzikologů, protože jinak nasbírané písně leží využitý pouze několika odborníky – podle Leoše Janáčka jako v popelnících.

Písňové edice představují mravenčí, ale krásnou práci, moc jsem se toho u nich od vás naučila. Podobně tomu bylo také při práci na kapitolách do vlastivěd a slovníkových heslech,

kterých jste vy osobně napsala opravdu hodně...

K práci na slovníkových heslech mě také nasměroval Oldřich Sirovátka. V roce 1971, kdy jsem dostala stálé místo v tehdejší ÚEF, začínala práce nad věčným hudebním slovníkem (*Slovník české hudební kultury*). Byl svolán velký kolektiv různých odborníků, práce probíhala pod vedením Jiřího Vyslouzila a Jiřího Fukace na tehdejší brněnské katedře hudební vědy. Z našeho ústavu jsem v kolektivu autorů nakonec zůstala jen já. Oldřich Sirovátka mně doporučil pracovat na tomto poli, třebaže zdánlivě jde o nepříliš vděčnou činnost. Vyžaduje množství studia a výsledkem jsou poměrně krátká hesla – podle předem stanovených požadavků. A právě to dodržení počtu znaků bývá nejtěžší. Vytrvala jsem u této práce a pak jsem pokračovala v heslech pro slovník *Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí na Moravě a ve Slezsku*, dále *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, *Geschichte der Musik und Gegenwart*, pro *Slezskou encyklopedii*, *Biografický slovník českých zemí* a pro *Lidovou kulturu. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Postupně mi to nepřipadalo obtížné nebo příliš náročné. Člověk se při této práci hodně dověděl, i to, k čemu by se jinak nedostal. Naučil se taky získané poznatky třídit a srovnávat. Byla to zkrátka užitečná škola. Ale docela dovedu pochopit jistou nechuť k vytváření hesel. Je třeba hodně studovat, zjistit mnoho informací, z nich pak vybírat, hotový text zkracovat, škrtnat podle požadavku redaktora. Je také nutno podrobit se názorům jiného, protože ten nese odpovědnost atd.

Naše společné rozhovory se často točily a točí kolem současného terénu, jeho proměn a úloze etnomuzikologů, etnochoreologů a dalších badatelů spjatých s dnes široce rozkořenou etnologií. Osobně mám někdy pocit, že čeští etnomuzikologové se více zaměřují na prameny než na terén. Jak to vidíte vy?

V současné době se v terénu pracuje méně než v minulém století. Myslím, že je to chyba, protože právě v oblasti lidové hudební kultury se děje mnohé, co by bylo vhodné dokumentovat. Po roce 1989 jsme mylně předpokládali, že se lidé budou věnovat jiným věcem než kultuře. Ukázal se však pravý opak. Pořádají se hody, obnovují se zvyky a tance, vznikají nové tradice. Třeba uspořádání živého betlému ve venkovském i městském prostředí znamená nejen připomínku staré biblické historie, ale také vznik nové zpěvní situace, při níž se rozšiřuje skladba repertoáru a udržuje se repertoár vánočních písní a koled ve skupinové interpretaci. A jak se tato kultura udržuje hlavně pomocí pamětí, vznikají omyly v časovém zařazení konkrétních projevů. Deset let trvání může vést k domněnce, že něco trvá „odjakživa“, nebo hodně dlouho, třebaže může jít o obnovené, nebo zcela nové tradice. Už teď je možné se s tím setkat. Pozoruji to ve svém bydlišti, kde se slaví hody, fašankový průvod, sečení louky i živý betlém. Přitom jde o poměrně novou brněnskou čtvrt', kde se tyto aktivity datují do doby po sametové revoluci. Je to ovšem, podobně jako i v jiných lokalitách, zásluha konkrétních nadšenců. Úloha aktivních jednotlivců se zde podobně jako v lidové kultuře jeví jako velmi důležitý činitel. Naštěstí v případě naší čtvrti jsou všechny aktivity zahrnuty do pravidelně vydávaného časopisu s přesným časovým určením, popisem a vyobrazením. Takže budoucím zájemcům se nabízí přesná informace, jinde jsou k dispozici videonahrávky, není tomu tak ovšem všude. Proto se domnívám, že výzkum v terénu je a stále bude základem práce etnomuzikologů. Tradice se totiž neustále vyvíjí.

Milá paní doktorko, moc děkuji za rozhovor a přeji Vám hodně zdraví a osobní pohody – a nám oběma, abychom se ještě dlouho mohly potkávat a povídat si o naší milované hudební folkloristice.

Lucie Uhlíková
(Etnologický ústav AV ČR)

VILMOS VOIGT NEODIŠIEL... (1940 – 2025)

Medzinárodne známa, výnimočná osobnosť maďarskej a európskej komparatívnej folkloristiky, filológie, semiotiky, lexikológie, škandinavistiky, fíno-ugristiky, etnoreligionistiky, Vilmos Voigt, zomrel v Budapešti 8. júna 2025. Táto strohá veta sa zdá byť nezvratná...

Narodil sa v maďarskom Szegede, ale detstvo strávil už v maďarskej metropole Budapešť. V roku 1963 absolvoval Filozofickú fakultu Univerzity Eötvösa Loránda v odboroch maďarský jazyk a národopis, kde pôsobil ako pedagóg na Katedre folkloristiky, až kým v roku 2010 neodišiel do dôchodku ako vedúci Univerzitného národopisného ústavu a emeritný profesor. Bol čestným doktorom Univerzity v Tartu, čestným profesorom Univerzity v Bukurešti, držiteľom mnohých domácich a zahraničných ocenení, čestných členstiev a vyznamenaní.

Na Vilmosa Voigta spomíname ako na učiteľa a výskumníka a je ťažké rozhodnúť, ktoré z týchto jeho zameraní bolo dominantné. Napriek jeho grandióznemu publikačnému dielu¹ si myslím, že bol učiteľom telom i dušou. Mal často spomínanú pedagogickú zásadu (tzv. *ars pedagogica*), ktorá znela asi takto: ak chce lovec uloviť bežiacu zver, musí mieriť vždy trochu pred ňu – podobne je to aj vo vzdelávaní. Dobrý pedagóg musí vidieť, akým smerom sa jeho žiak ubera a úlohy a problémy, ktoré mu zadáva, musí vždy voliť tak, aby ho neustále posúvali dopredu. Nemajú byť príliš ľahké, ale zároveň ani neriešiteľné.

Vilmos Voigt, ako to sám uvádzal vo viacerých rozhovoroch, mal to šťastie, že od začiatku štúdia na univerzite až do dôchodku pracoval na Katedre folkloristiky Filozofickej fakulty Univerzity Eötvösa Loránda v Budapešti. Pol storočia nie je málo, mal veľmi mnoho žiakov. A to je treba uviesť i jeho hostujúce prednášky od Rakúska, Bulharska, Nemec-ka, Rumunska, Fínska, Slovenska až po

Spojené štáty americké, v takých univerzitných centrách, ako Berkeley, Berlín, Cluj, Hamburg, Helsinki, Innsbruck, Londýn, Marburg, Nashville, Nitra, Novi Sad, Sofia, Tartu, Turku ad.² Avšak jeho žiakmi nie sú len tí, ktorých skutočne učil, ale aj tí, ktorí sa nimi cítia a prevzali niečo z kritického pohľadu, usilovnosti, vytrvalosti svojho majstra

Spomínam si na jeden prípad. Na medzinárodnej konferencii s názvom *Aktuálne otázky stredoeurópskej folkloristiky*, ktorú v roku 2012 zorganizovalo Výskumné centrum európskej etnológie Inštitútu pre výskum menšín v Komárne pri príležitosti 15. výročia svojho založenia, sa zrazu postavil pražský kolega Bohuslav Šalanda a povedal, ako vtedy, keď bol študentom univerzity v Prahe, počul od svojho profesora Karla Dvořáka o – vtedy ešte veľmi mladom – Vilmosovi Voigtovi. Odvtedy sleduje jeho kariéru, je pre neho vzorom a je veľmi vďačný, že sa s ním môže v Komárne osobne stretnúť.

Pokiaľ ide o výskumníka, vedca (a v tomto prípade je termín vedec viac než na mieste) Vilmos Voigt zanechal po sebe nezmazateľnú stopu v modernej maďarskej a komparatívnej folkloristike

(Voigt 1987, 1999, 2000, 2005, 2015a), a to v rámci v oblasti výskumu rozprávok (Voigt ed. 1995, Voigt 2007–2009), estetiky folklórnych javov (Voigt 1972a; 1972b), vo fíno-ugristike (Voigt 1990, 1992, 2005, 2018), baltistike (Voigt 1997), islandistike (Voigt 2016), semiotike (Voigt 1977, 1981, 2009, 2013, 2015b) a teoretickej a komparatívnej religionistiky (Voigt 1976, 2004, 2007, 2014b). Bol spoluautorom viacerých odborných slovníkov a encyklopédií v maďarskom a iných jazykoch,³ jeho lexikálne heslá v maďarčine sú dostupné aj v samostatných publikáciách (Voigt 2014a, 2017).⁴

Bol organizátorom prestížnych medzinárodných konferencií a ich neúnavným účastníkom. Mal veľmi dobré a plodné väzby so slovenskými aj českými (moravskými) kolegami, pracovnými skupinami na poli folkloristiky, semiotiky, komunikácie, lexikológie atď.⁵ Bol aktívnym členom nielen už spomínanej významnej göttingenskej pracovnej skupiny *Enzyklopädie des Märchens*, ale aj mnohých ďalších projektov,⁶ členom redakčných rád (medzi inými aj časopisov *Acta Semiotica Estnica* – Tartu, *Finnisch-ugrische Forschungen* – Helsinki, *Interdisciplinary Journal for Germanic Linguistics and Semiotic Analysis* – Berkeley). Spolu s Konradom Köstlinom bol dvadsať päť rokov (až do smrti) predsedom medzinárodnej redakčnej rady ročenky *Acta Ethnologica Danubiana* Výskumného centra európskej etnológie v Komárne.

Všetky výstupy V. Voigta (či už publikácie, alebo prednášky) sú vedecké, zároveň však majú vzdelávací charakter. Okrem toho má vo svojej bibliografii aj viacero diel, ktoré možno považovať za míľniky vo výučbe etnografie a folkloristiky na vysokoškolskej úrovni (napr. Voigt 1989, 1998, Voigt ed. 2005).

Vyššie uvedený náčrt kariéry ani zďaleka nezachytáva rozmanitosť a komplexnosť odborného pôsobenia Vilmosa Voigta. Dúfam, že aspoň naznačuje obrovský a takmer nepredstaviteľný výkon, ktorý stojí za osemdesiatimi piatimi rokmi života tohto bádatela. Jeho dielo sa

len zdanlivo uzavrelo, pretože mal toľko inšpiratívnych nápadov, návrhov a podnetov vo viacerých vedných disciplínach, že budúce generácie budú mať ešte veľa práce: prejsť všetky možné cesty, ktoré naznačil, a hľadať odpovede na jeho otázky. Jeden z laudátorov pri príležitosti jeho sedemdesiatin položartovne poznamenal, že o čom Vilmos Voigt nevie, to ani neexistuje... A pritom – zdá sa nám – vedel naozaj všetko, na mnohé veci ukazoval z rôznych uhlov pohľadu, často kriticky, skepticky, ale vždy s pohľadom upretým do budúcnosti. Zanechal prácu, v ktorej bude pokračovať viacero generácií vedcov. On však už len *zhora* dohliada. Ale môžeme si byť istí, že nás, tých, čo sme tu zostali, a našu prácu bude naďalej pozorne sledovať.

József Liszka
(Výskumné centrum európskej
etnológie, Komárno)

Poznámky:

1. Jeho osobná bibliografia v dvoch zväzkoch obsahuje do roku 2014 spolu 2438 bibliografických záznamov.
2. Jeho legendárne jazykové znalosti treba spomenúť aspoň v poznámke pod čiarou. Okrem maďarčiny plynulo písal a hovoril po anglicky, nemecky, rusky a fínsky, čítal však takmer vo všetkých jazykoch. Jeden z našich kolegov spomínal, že na medzinárodnej konferencii bol prekvapený, keď videl, ako si pán profesor nasadil slúchadlá na tlmočenie. Prednášajúci pritom hovoril po anglicky. Na otázku prečo to urobil, odpovedal, že bol zvedavý, ako pracuje arabský tlmočník. Dňa 25. júna 2025, keď sme sa s ním lúčili v Budapešti, jeden z rečníkov, Vilmos Keszeg, spomínal, že onoho času bol Vilmos Voigt jedným z oponentov jeho doktorskej dizertácie a hovoril po rumunsky bez papiera. Keď v roku 2003 predstavoval svoju knihu *Národopis Maďarov na Slovensku* v budapeštianskom Národopisnom múzeu, začal svoj prejav po slovensky. Nuž, bol jednoduchý taký.
3. Napr. *Enzyklopädie des Märchens*. Dostupné z: <<https://adw-goe.de/forschung/abgeschlossene-forschungsprojekte/akademienprogramm/enzyklopaedie-des-maerchens/wissenswertes/>> [cit. 26. 06. 2025]; Clements, William M. (ed.): *The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife. Volume 3. Europe*. London: Greenwood Press, 2006.
4. Ak si len letmo prejdeme Voigtovu bibliografiu, vidíme tematicky aj jazykovo mimoriadne pestrú recenznú činnosť. Okrem prehľadu publikácií v rôznych svetových jazykoch (nemčina, angličtina, ruština, francúzština, španielčina, čínština) sa pravidelne stretávame aj s prezentáciami publikácií v poľštine, srbčine, chorvátčine, macedónčine, gruzínčine, lotyštine, fínčine, rumunčine atď. Ďalej uvádzam len niekoľko príkladov jeho záujmu o slovenskú a českú (moravskú) odbornú literatúru: Beneš, Bohuslav: Světská kramářská píseň (*Ethnographia* 1973/1–2: 168–169); Miko, František – Popovič, Anton: Tvorba a recepcia (*Helikon* 1979: 585–586); Uměnovědné studie II. (*Filologičai Közöny* 1981/4: 491); Beneš, Bohuslav: Úvod do folkloristiky (*Ethnographia* 1982/2: 331); Leščák, Milan – Sirovátka, Oldřich: Folklor a folkloristika (*Ethnographia* 1983/4: 626–628); Kubová, Milada (ed.): Bibliografia slovenskej etnografie a folkloristiky za roky 1976–1980 (*Hungarian Studies* 1986/1: 178); Profantová, Zuzana (ed.): Gramatika národného mýtu a folklór (*Acta Ethnographica Hungarica* 2002/3–4: 464) a iné...
5. Leščák, Milan: Rozhovor s profesorom Vilmosom Voigtom. *Slovenský národopis* 1992/4: 396–398; Leščák, Milan: Vilmosovi Voigtovi (pár slov k sedemdesiatke). *Slovenský národopis* 2010/2: 225–226; Liszka, József: Podujatie pri príležitosti sedemdesiatin Vilmosa Voigta. *Slovenský národopis* 2010/2: 227–228; Liszka, József: For Vilmos Voigt's 80th birthday. *Ethnologia Slovaca et Slavica* 2021: 93–96. K jeho prepojeniu s nitrianskou [semitickou] školou pozri: Baláž, Anton: *Dar a bremeno dvojitej identity. Rozhovory s Tiborom Žilkom*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2021 (hlavne s. 205–214).
6. Nagy, Ilona: Voigt, Vilmos. In *Enzyklopädie des Märchens* 14. Berlin–Boston: De Gruyter, 2011, sp. 301–306.

Vilmos Voigt, Leander Petzoldt a Kincső Verebélyi na oslave 70. narodenín V. Voigta v Budapešti.
Foto József Liszka 2010

Samostatné knižné publikácie Vilmosa Voigta

- 1972a: *A folklór esztétikájához* [K estetike folklóru]. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
1972b: *A folklór alkotások elemzése* [Rozbor folklórnych textov]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- 1976: *Glaube und Inhalt. Drei Studien zur Volksüberlieferung*. Budapest: ELTE.
- 1977: *Bevezetés a szemiotikába* [Úvod do semiotiky]. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1981: *Úvod do semiotiky*. Bratislava: Tatran.
- 1987: *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok* [Moderné maďarské folkloristické bádanie]. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- 1989: *Alapismereti bevezetés a néprajz iránt érdeklődő hallgatóknak* [Základné informácie pre študentov so záujmom o národopis]. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék 1989.
- 1980: *A folklorizmusról* [O folklorizme]. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- 1990: *Menin puutarhaani. Valikoima unkarilaisia kansanrunoja 1500-luvulta 1900-luvulle*. Voigt Vilmos toim. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1990.
- 1992: *60 kaunista unkarilaista kansanlaulua*. Savariae: BDTF 1992.
- 1995: *Folk Narrative and Cultural Identity. Papers of the 9th Congress of the ISFNR in Budapest*. Vols. 1–2. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. (V. Voigt ed.)
- 1997: *Irodalom és nép északon. A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része* [Literatúra a ľud na severe. Folklór baltských národov ako súčasť európskeho folklóru]. Budapest: Universitas Kiadó.
- 1998: *A magyar folklór* [Maďarský folklór]. Budapest: Osiris Kiadó (V. Voigt ed.)
- 1999: *Suggestions Towards a Theory of Folklore*. Preface by Alan Dundes. Budapest: Mundus Hungarian University Press.
- 2000: *Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok* [Od počiatku sveta. Štúdie z okruhu historickej folkloristiky]. Budapest: Universitas Kiadó.
- 2001: *A folklórtól a folklorizmusig. Történeti folklorisztikai tanulmányok* [Od folklóru k folklorizmu. Štúdie z okruhu historickej folkloristiky]. Budapest: Universitas Kiadó.
- 2004: *A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba* [História religiózneho zážitku. Úvod do etnoreligiozity]. Budapest: Timp Kiadó.
- 2005: *Europäische Linien. Studien zur Finnougristik, Folkloristik und Semiotik*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Magyar folklór szöveggyűjtemény 1.* [Chrestomatia maďarského folklóru 1.]. Budapest: Osiris Kiadó. (V. Voigt ed.)
- 2007: *A vallás megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba* [Prejavý religiozity.

- Úvod do etnoreligionistiky]. Budapest: Timp Kiadó.
- 2007–2009: *Meseszó. Tanulmányok mesékről és mesekutatásról* [Štúdie o rozprávkach a výskume rozprávok]. Budapest: ELTE Néprajzi Intézet.
- 2009: *Bevezetés a szemiotikába* [Úvod do semiotiky]. Druhé, rozšírené vydanie. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- 2011: *Jeltudomány* [Veda o znakovch]. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- 2013: *Etnoszemiotika* [Etnosemiotika]. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- 2014a: *A folklorisztika alapfogalmai. Szócikkek* [Základné pojmy folkloristiky. Slovníkové heslá]. [S.l.]: Argumentum Kiadó – Equinter Kiadó.
- 2014b: *Aquinói Szent Tamás és a mágia* [Svätý Tomáš z Aquiny a mágia]. Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó.
- 2015a: *Az európai folklór a középkor végéig* [Európsky folklór do konca stredoveku]. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- 2015b: *Jelek és vallások* [Znaky a náboženstvá]. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- 2016: *Óizlandi irodalom és kultúra* [Stará islandská literatúra a kultúra]. Budapest: ELTE Germanisztikai Intézet.
- 2017: *Néprajzi és etnológiai alapfogalmak* [Základné pojmy národopisu a etnológie]. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- 2018: *Finnugrisztika – filológia – folklorisztika. Válogatott tanulmányok* [Fino-ugristika – filológia – folkloristika. Vybrané štúdie]. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- 2019: *A jelek valóságáról – a valóság jeleiről. Válogatott tanulmányok* [O realite znakov – o znakovch reality. Vybrané štúdie]. Budapest: Gondolat.
- 2020: *Az európai folklór*. [Európsky folklór]. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

Osobné bibliografie prác V. Voigta do roku 2014

- Molnár Szilvia (ed.): *Voigt Vilmos könyvésze*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2010
- Gönczy Monika (ed.): *Voigt Vilmos könyvésze* 2. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2015.

UNWRITING – 17. MEZINÁRODNÍ KONFERENCE SIEF V ABERDEENU

Ve škotském Aberdeenu se ve dnech 3. až 6. června 2025 uskutečnil kongres Sociétés Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF), největší mezinárodní společnosti sdružující etnology, folkloristy a vědce z příbuzných oborů. Setkání tohoto formátu se konají každé dva roky a letos jej zařídil Elphinstonův ústav etnologie, folkloristiky a etnomuzikologie Univerzity v Aberdeenu, která poskytla své malebné historické, ale i moderní prostory. Letošní účast byla ještě hojnější než na velmi úspěšném minulém ročníku v Brně (7.–10. 6. 2023), což jistě podpořila i hybridní forma konference. Přihlásilo více než 1100 účastníků (z toho 230 online) z celého světa. Během čtyř konferenčních dní proběhlo pět plenárních zasedání, v rámci 118 panelů bylo představeno 880 příspěvků a promítnuto bylo jednadvacet etnografických filmů. V rámci doprovodného programu byla možnost zúčastnit se workshopů tanců či rukodělné výroby, organizované prohlídky města, ke zhlédnutí bylo několik výstav. Program doplňovala přínosná setkání k praktickým záležitostem, např. k publikování (jak a kde publikovat) či k reflexi aktuálního omezování akademické svobody. Společnost SIEF vyjádřila hluboké znepokojení nad nedávnými kroky vlády USA, které směřují k zastavení financování výzkumu, vysokoškolského vzdělávání a činnosti badatelů zabývajících diverzitou, inkluzí a sociální spravedlností (prohlášení *SIEF statement on ongoing assaults on academic freedom in the US*).

Letošní ročník zastřešoval široce pojatý termín *Unwriting*, což bychom snad mohli přeložit jako „dekonstrukce (nejen) psaní“ či ještě obširněji „zamyšlení nad tím, jak jsme dosud věci dělali a jak je lze dělat jinak“. Jako metoda vychází *Unwriting* z diskurzivního obratu a konceptu „psaní kultury“, které již dříve jasně ukázaly, že jazyk a text mohou být mocenským nástrojem. *Unwriting*

promýšlí a zpochybňuje hegemonie zakořeněné v akademickém psaní a dává prostor těm, o kterých se často pouze psalo, ať již jsou to členové indigenních společností, lidé ve válečných konfliktech, děti nebo třeba rostliny. Vyzývá k přehodnocování zavedených paradigmat, podporuje spravedlivější a participativní výzkum a staví do popředí dosud opomíjené perspektivy. V souladu s dekoloniální, feministickou a *more-than-human* perspektivou je kladen důraz na aktivismus, performanci a prožitek jako cenné nástroje pro pochopení zkoumané reality. V kontextu rostoucího vlivu umělé inteligence, jež na základě existujících diskurzů a kulturních vzorců generuje další texty, se otázka mocenských nerovností spjatých se způsoby psaní stává stále naléhavější.

Slavnostní zahajovací večer se konal v divadelním sále Univerzity v Aberdeenu, kde bylo obsazeno téměř všech sedm stovek míst. Účastníky uvítal vedoucí Elphinstonova ústavu Thomas McKean hrou na irské bouzouki a zpěvem několika písní. V panelové diskusi s názvem *Unwriting Enquiries – Engagement, (Un)writing, Vulnerability* vystoupili emeritní profesorka Ohio State University Amy Shuman a antropolog z Univerzity v Uppsale Don Kulick. Oba badatelé se desítky let věnují výzkumu lidí, které bychom mohli označit jako marginalizované či zranitelné: zkoumali např. obyvatelé vesnic na Papui Nové Guineji, kteří opustili své tradice a jazyk, transsexuální pracovníky v Brazílii, žadatele o azyl v USA a Velké Británii nebo osoby se zdravotním postižením. Podnětná diskuse otevřela řadu otázek, na které byly hledány odpovědi během celého kongresu. Kdo je vlastně „zranitelný“ a „neviditelný“, chce vůbec být viděn? Jak s těmito kategoriemi zacházíme? Již dlouho se snažíme o dekonstrukci, ale děláme to dobře? Jsme ve svých výzkumech i následném psaní etičtí a spravedliví?

V dalších třech dnech kongres pokračoval bohatým programem. Jednotlivé panely probíhaly paralelně a byly

členěny podobně jako v předchozích ročnících do těchto tematických okruhů: Aktivismus; Archivy, muzea a materiální kultura; Za hranice lidského; Těla, působení, smysly a emoce; Digitální životy; Životní prostředí; Jídlo; Zdraví a medicína; Dědictví; Historické přístupy; Interseksionalita; Produkce znalostí a reflexivita; Metodologie, Mobilita; Narativy; Performativita a rituál; Politika a moc; Náboženství; Městská studia a Vizualní umění. Tematické okruhy s nejvyšším počtem přihlášených panelů ukázaly, jaká témata nejvíce rezonují. Byly to Produkce znalostí a reflexivita (25 panelů), jako například *Unwriting solidarity and rethinking responsibility in ethnographic research*, dále v kategorii Těla, působení, smysly a emoce (9 panelů, např. *Unwriting bodies. Exploring (dis)connections in ethnographic practice*), Archivy, muzea a materiální kultura (8 panelů, např. *Old archives + new methods? Possibilities to unwrite the archival issues using large digital corpora*), Metodologie (8 panelů, např. *Untold stories, unwriting ethnography: how to approach local memories outside official frames of remembering?*), Životní prostředí (7 panelů, např. *Unwriting landscapes: reimagining cultural and environmental narratives* vedený českými svolavateli Jiřím Woitschem, Karolínou Pauknerovou a Petrem Gibasem) a Politika a moc (7 panelů, např. *Humanitarianism (Un) writ large* nebo *Exploring the permeability of borders: reformulating and undoing discursive boundaries*, ve kterém byla jednou z organizátorek Jana Nosková).

Vzhledem k obrovskému počtu panelů a příspěvků se nikdo nemohl účastnit všeho, co mu připadalo zajímavé, nicméně všechny příspěvky byly v reálném čase zaznamenány a všem účastníkům konference po přihlášení zpřístupněny online, a to velmi prakticky přímo v online programu. Zde bylo možné vyhledávat nejen podle jednotlivých panelů, ale také podle jmen přednášejících nebo svolavatelů panelů. Po skončení kongresu byly také po celý měsíc zpřístupněny

prezentované etnografické filmy, které ve většině případů představovaly opravdový hlas „zranitelných“. Tematizovaly například vytváření nového domova v emigraci, životní postoje dospívajících, svět postsovětských paneláků, život ve válce nebo konflikty mezi přírodou, tradičním způsobem života a průmyslovou modernitou. Za všechny zmíním dokumentární film *Saints Are Watching* natočený na Ukrajině, který ukazuje, jak se lze prostřednictvím malování pravoslavných ikon na bedny od munice, vojenský odpad nasáklý smrtí, vyrovnávat s mnohaletou válečnou zkušeností.

Středeční plenární přednášky s názvem *Unwriting Hegemonies – Recentring Authority* se ujal Shawn Wilson, akademik pocházející ze severokanadského kmene Opaskwayak Cree. Wilson se dlouhodobě zabývá zkoumáním indigenních vědeckých paradigmat a metod výzkumu, které jsou do velké míry založeny na vztazích (mezi lidmi, lidí s přírodním prostředím, s věděním). V diskusi položil kolega z Polska dotaz, jak můžeme tento „návrat“ ke kořenům a ke vztahovosti realizovat u nás v Evropě, když už jsme od původního vědění tak vzdáleni. Otevřel tak dialog mezi různými vědeckými, ale i obecně lidskými paradigmaty a ukázal, že to, co někde funguje, nemusí být aplikovatelné jinde. Ve čtvrtek vystoupila s přednáškou na téma *Unwriting History – Making space and throwing shapes in archives of tradition* badatelka z irského Corku Cliona O'Carroll. Představila možnosti nových pohledů na archivaci výzkumných dat prostřednictvím činnosti komunitního archivu projektu Cork Folklore a vyzvala k přemýšlení nad tím, jakými způsoby je možné dokumentovat lidský život ve vší jeho složitosti. Páteční zasedání se neslo v duchu performance. Někteří účastníci konference pod vedením docenta kulturologie z univerzity v Chestru Si Pooleho vystoupili s vlastním kreativním příspěvkem, ať již se jednalo o tanec, vyšívání, hru na hudební nástroj doplněnou videomappingem nebo zpěv.

Cílem organizátorů bylo prakticky ukázat a vlastně i „prožít“ metody založené na uměleckém zážitku a tělesném poznání, stojící mimo konvenční paradigmatata textově orientované vědy. V prostorách univerzitního divadla tato akce nepůsobila překvapivě či nepřirozeně, naopak byla vítaným zpestřením a např. naléhavý sólový zpěv americké performerky a folkloristky Kay Turner s refrémem „*I perform my meanings*“ nutil k zamýšlení nad tím, jakými způsoby je možné prezentovat výsledky vědecké práce. Kay Turner se dlouhodobě věnuje queer tematice ve folkloru a jedním z jejích četných projektů je *Otherwise: Queer Scholarship into Song*. Její neuvěřitelně energické vystoupení mělo u publika velký úspěch a dojem jistě zvyšoval i fakt, že se jedná o dámu narozenou v roce 1948.

Poslední den konference rámovala závěrečná panelová diskuse *Unwriting and Resisting*, na které vystoupily se svými příspěvky čtyři různorodé osobnosti – americká spisovatelka a akademička Fatin Abbas, autorka románu *Ghost Season* (2023) zasazeného do pohraničí Súdánu a Jižního Súdánu, příslušnice kočovnických *Travellers* Skotka Jess Smith, která se ve svých padesáti letech rozhodla splnit si životní sen a začala psát knihy o své vlastní kultuře, švýcarská profesorka literatury indického původu Silvy Chakkalakal a antropolog Todd Sekuler, který zkoumá nově objevené předměty ze života Židů před holokaustem v polském Tarnowě (včetně rodinného filmu). Řečníci sdíleli podobný osud – pozici na pomezí kultur a vědeckých paradigmat, a jejich společným cílem bylo v diskusi opět promýšlet a přetvářet ustálené narativy a mocenské struktury týkající se živého i archivního poznání, a posílit hlasy těch, o kterých se dříve pouze psalo.

Páteční večer zakončila taneční zábava *cèilidh* (čti kej-liš, z gaelštiny) s večerí v reprezentativním Beach Ballroom přímo na pobřeží Severního moře. Servíroval se tradiční *haggis*, *neeps*

and tatties, tedy kořeněný prejt z ovčích vnitřností s bramborovou a tuřínovou kaší, samozřejmě i ve veganské variantě. To hlavní byla ale výuka skotských tanců doprovázená místní ženskou hudební skupinou, která se ukázala jako výborný (i když fyzicky dost náročný) odpočinek pro všechny zúčastněné. V sobotu ještě někteří absolvovali exkurzi na vybrané skotské hrady, kterou však znepříjemnilo deštivé počasí.

Bienále SIEFu opět přineslo cenné podněty pro další odbornou diskusi i mezioborovou spolupráci a ve svém aberdeenském vydání také dobře ukázalo, že performance a věda nemusí být vždy striktně oddělené. Slovy organizátorů: byla (pře-)napsána zase jedna nová kapitola rozvoje našeho oboru.

Barbora Navrátilová
(Ústav evropské etnologie FF MU)

PROMĚNY OBYČEJOVÉ TRADICE A JEJÍ SOUČASNÉ VNÍMÁNÍ

Komise pro lidové obyčeje České národopisné společnosti pokračuje od roku 1993 v činnosti Subkomise pro lidové obyčeje – Mezinárodní komise pro studium v Karpatech. Zachovala osvědčený způsob práce ve dvouletých intervalech. Ve spolupráci se Slovákým muzeem v Uherském Hradišti pořádá odborné konference, jimž předchází pracovní seminář na vypsání téma.

V letošním roce se 10. a 11. června v Uherském Hradišti uskutečnila mezinárodní konference nazvaná *Proměny obyčejové tradice a její současné vnímání*. Na pracovním jednání, které se konalo o rok dříve v Muzeu jihovýchodní Moravy ve Zlíně, byly stanoveny základní teze zkoumaných okruhů. Staly se jimi výroční obyčeje, rodinné obyčeje a změny zasahující další oblasti lidové kultury, například obnovu lidového oděvu, výtvarné projevy, hudbu nebo tanec. Dvouletý výzkum zapojených odborníků

se zaměřoval především na sledování zásahů do tradičních procesů, vnímání těchto změn komunitou nositelů i jejich okolím. Ale předmětem zájmu bylo rovněž zkoumání toho, jak se případné změny postojů a názorů společnosti v současnosti odrážejí v lidové kultuře.

Červnové konference se v Uherském Hradišti zúčastnila třicítka odborníků z institucí napříč Českou republikou a také ze Slovenska. Zazněly příspěvky věnující se proměnám konkrétních obyčejů, vzniku nových i příspěvky řešící problematiku v obecnější rovině. Hned první referát autorů Vítězslava Vilímka a Jany Raclavské (Filozofická fakulta Ostravské univerzity) věnující se významu a neosemantizaci pojmu tradice vzbudil pozornost. Autoři se mj. zamýšleli nad nelogickým používáním pojmu a jeho odvozenin, jeho používáním v nových souvislostech a rovněž jeho nadužíváním zejména v publicistických textech, běžné mluvě, propagačních i profesních textech. Příspěvky Ludmily Tarcalové (Uh. Hradiště) „Proměny obyčejové tradice stavění mája na Uherskohradištsku“ a Soni Krátké (Regionální muzeum Vysoké Mýto) „Středošický věneček a strom“ byly zaměřeny na proměny a existenci jarních obyčejů spojených se vztyčením ozdobených stromů. L. Tarcalová rozlišovala různé formy stavění či kácení máje podle toho, zda se jedná o obyčej, obřad nebo slavnost s obřadem. S. Krátká seznámila s obyčejem, který se praktikuje ve vesnici Střemošice (Pardubický kraj) o Velikonoční neděli. Druhý blok jednání zahájila Vanda Jiřínková (Praha) vystoupením o svátečních příležitostech komunit ve Středočeském kraji, které navazují na tradiční výroční obyčeje, nebo nově vznikající. Její vystoupení nazvané „Veselé chvíle naší doby s tradicí výročních obyčejů“, bohaté na obrazový materiál a obsáhlou zprávu z terénního výzkumu, přineslo reflexi současného stavu festivalů v okolí Prahy. Následující příspěvky byly věnovány masopustním obchůzkám a průvodům. Ilona Vojancová (NMvP, Muzeum

v přírodě Vysočina) seznámila s výsledky dlouhodobého výzkumu masopustních obchůzek na Hlincecku a jejich proměnami vyvolanými vlivem společenských změn i nazírání společnosti. Hana Klimešová (Regionální muzeum v Litomyšli) se věnovala podobám masopustních obchůzek a průvodů na Litomyšlsku. Pavol Lackanič (Slovenské národní muzeum v Martine) přiblížil současnou podobu fašanků v turčianských obcích Slovany a Lazany. Sabrina Pasičnyková (Muzeum Novojičínka, Příbor) představila tradici koledních obchůzek se štěstím – její minulost i současnost. Následující den program konference pokračoval referátem Magdalény Maňákové (Národní ústav lidové kultury, Strážnice) nazvaným „Vliv institucí na současnou podobu dětských výročních obyčejů“. Autorka se zamýšlela nad tím, jak školy, obce, festivaly, soubory, ale i jednotlivci ovlivňují formu projevů lidové kultury a jejich prezentaci dětmi. Jan Blažek (Národní ústav lidové kultury, Strážnice) se věnoval podobě Smrtné neděle na Brněnsku a Marta Kondrová (Slovácké muzeum, Uherské Hradiště) zase Smrtné neděli na Uherskobrodsku. Petr Číhal (Slovácké muzeum, Uherské Hradiště) představil výsledky terénních průzkumů věnovaných velikonoční obchůzce s Jidášem v obcích na Uherskohradištsku. Jana Poláková (Moravské zemské muzeum, Brno) seznámila s výsledky dosavadního badání věnovanému kramářskému tisku *Nová píseň o 14 raubířích* a s ním spojené dochované obrazové cedule. Jan Káčer (Slovácké muzeum, Uherské Hradiště) informoval o snahách věnovat se osvětě zaměřené na členy folklorních souborů i veřejnost týkající se prezentace lidových písní včetně vhodnosti výběru pro určitou skupinu interpretů.

Konference zúčastněným přinesla podněty pro další práci, ale také příležitost k přátelským a neformálním rozhovorům. Její součástí byla i komentovaná prohlídka Skanzenu Rochus, který byl spolupořadatelem konference. Na závěr jednání se účastníci dohodli na tématu

pro další dvouleté období, je jím *Místo a čas v lidové tradici*. Je velmi záslužné a podstatné, že Slovácké muzeum v Uherském Hradišti z těchto konferencí vydává kolektivní monografie. Bude tomu tak i letos, takže do konce roku budou mít všichni zájemci o přiblíženou problematiku možnost přečíst si představené příspěvky ve sborníku.

*Ilona Vojancová
(Národní muzeum v přírodě,
Muzem v přírodě Vysočina)*

OD PARTYZÁNEK PO SPARTY. KUŘÁCTVÍ V SOCIALISTICKÉM ČESKO-SLOVENSKU

„Cílem výstavy samozřejmě není popularizace kuřáctví. Ba přímo naopak: chce připomenout dnes již těžko uvěřitelnou dobu, kdy kouření bylo nedílnou součástí každodenního života a přizpůsobovat se museli naopak ti, kterým vadilo.“ – Tolik stojí v letáku doprovázejícím

výstavu *Od partyzánek po sparty*, která proběhla od 19. 9. 2024 do 9. 3. 2025 v chebském Retromuseu. Její kurátor Jiří Gordon zde představil pestrý výběr cigaretových obalů počínaje 40. léty 20. století po současnost. Drobné exponáty, důsledně provázené popiskami i souvislým textem, byly umístěny v nástěnných a stojících prosklených vitrínách, vzhledem k charakteru menší místnosti osvětlených. Krabičky cigaret pak byly rozloženy tak, aby odkrývaly nejen jejich přední, ale i zadní část.

Doprovodné texty se soustředily na klíčové momenty spjaté s vývojem výroby cigaret v někdejším Československu, ale potažmo i na vliv, jaký kouření vykazovalo na životní styl. Graficky vkusně řešený barevný leták obsahoval text vzniklý kompilací několika odborných publikací a podrobně zachycoval vývoj kouření v širokém historickém celosvětovém kontextu.

Prvním vystaveným exponátem byla tzv. tabačinka jako součást přidělového systému ukončeného v roce 1948 (lístky na tabák byly zavedeny v roce 1941). Hned v úvodu následovala fotografie z 60. let zachycující frontu u stánku někdejší Poštovní novinové služby. Ty byly většinou strategicky umístěné u zastávek hromadné dopravy. Podle autorů doprovodného textu to bylo právě poválečné období, v němž nastal pravý kuřácký boom: cigarety se staly jedním z ukazatelů růstu životní úrovně.

V roce 1958 vznikl Československý tabákový průmysl (ČTP) se sídlem v Kutné Hoře a dalšími provozy v Hodoníně, Novém Jičíně, Spišské Belé, Nitrě, Svitavách, Banské Štiavnici, Lučenci, Košicích a ve Smolnici. Kouření cigaret se stalo běžnou součástí života, kouřilo se v restauracích, v úřadech, na schůzích, o divadelních přestávkách, dokonce i na chodbách nemocnic.

Výstava je především přehlídkou jednotlivých značek. Počínaje rokem 1946 se na trhu objevily cigarety značky Partyzánečka, na Slovensku nesoucí název Bystrica. Byly balené po deseti

kusech. Následovala Lipa, jejíž obálku navrhl grafik a ilustrátor Richard Lander (1904–1982). Slovenská alternativa nesla název IX. sjezd KSČ. Oblíbená předválečná značka Letka sice ve válce zanikla, v roce 1955 však byla obnovena. Její výroba skončila v 60. letech, když nastoupily cigarety s filtrem. Po značkách Filtra a Astra si od roku 1964 velkou oblibu získala značka Sparta, jež měla omezit dovoz zahraničních cigaret. Následovaly Olympia, Slavia a na Slovensku Slovan.

Kultovním artiklem se v 60. letech staly cigarety značky Start, které byly jistou protiváhou luxusním spartám. Později vznikly i varianty s filtrem o délce 70 mm. Standardní velikost king size, tj. 85 mm, se začala vyrábět až v 90. letech. Jejich výroba byla ukončena až v roce 2013 společností Philip Morris. Je zajímavé, že většina značek nesla ženská jména Jitka, Šárka, Fatima, Iris, Luba, Nora, Dalila, Vlasta, Marika či Clea, což mohlo být ostatně výsledkem dobrého reklamního tahu. Mezeru mezi luxusními spartami a „dělnickými“ startkami měly vyplnit cigarety značky Petra.

Výstava kromě obalů „mentolek“ (cigarety s mentolovou příchutí) a cigaret s filtrem prezentovala i obaly tzv. příležitostných emisí, jejichž největší rozmach nastal v 80. letech. Doprovázely výstavy, veletrhy, sportovní akce, ale i politická výročí. Další samostatný oddíl představovaly obaly značek vyráběných v licenci. V roce 1987 podepsali zástupci Philip Morris International s ČTP Kutná Hora dohodu o výrobě značky Marlboro. V roce 1992 byl státní podnik zprivatizován.

Bohužel ne vždy se podařilo identifikovat autory designů. V archivních materiálech se objevují jména Jaroslava Švába, Antonína Strnadela, dílem náhody se objevilo jméno Ireny Richterové-Rendlové (1940–2022), která se jako scénografka a návrhářka hraček věnovala také užité grafice se specializací na obalový design. V letech 1987–1992 navrhla pro ČTP krabičky značek Lent, Iva, Tana, Rogalo a redesign starších značek

Mentolované, Start, Petra a Sparta. Vedle vývoje designu by bylo zajímavé sledovat i nárůst cen od původních 1,60 Kčs (Letky) přes Lipu (2 Kčs) až k současným dvojciferným položkám.

Výstava Retromusea Cheb jistě zaujala obě skupiny návštěvníků – jak kuřáky, tak nekuřáky s neutrálním či odmítavým postojem brojícím proti tomuto zlovyku či módnímu výstřelku. Cigareta jen tak nezмізі z našeho života, stále bude fungovat jako požitek, návyk, v mnoha povoláních jako faktor odbourávající napětí a trému. Dokládají to mimo jiné i skupinky kuřáků před našimi restauracemi, které – měřeno očima folkloristy – tvoří další ze specifických příležitostí primární komunikace.

Marta Ulrychová
(Plzeň)

VÝSTAVA HITLER IST KAPUTT!

Na letošní 80. výročí osvobození republiky se pracovníci Vlastivědného muzea dr. Hostaše v Klatovech Jan Jiráka a Lucie Hotová připravili se vši odpovědností. Vědomi si faktu, že vzhledem k současné vysoké návštěvnosti Šumavy město funguje jako jedna z jejích „bran“, v níž se návštěvníci v obou sezónách – jak zimní, tak letní – neopomenou zastavit, nabídli veřejnosti snad i pod poněkud provokativním názvem *Hitler ist kaputt!* výstavu, v níž zdařile propojili běh politických událostí s jejich dopadem na každodennost v Protektorátu Čechy a Morava, a to se zvláštním přihlédnutím k místním událostem. Zřejmě i z důvodu očekávané větší návštěvnosti byla výstavě věnována větší téměř půlroční časová dotace od 18. února do 5. září letošního roku.

Scénář výstavy souběžně dává množství informací na vývěsních panelech s trojrozměrnými exponáty. Jejich početnost a různorodost svědčí o partnerské spolupráci mnoha subjektů. Participovalo na ní Jihočeské muzeum

v Českých Budějovicích, Západočeské muzeum v Plzni, Historic Club PAMK Klatovy, firma Holzberg s.r.o., Wingálští baroni z Bystřice nad Úhlavou, dále kluby vojenské historie Kämpferinnen, Honvéd, Infantérie, Klub 3. armády v Klatovech, Četnická stanice v Klatovech, v neposlední řadě soukromé osoby Petr Hříbek a Marek Váchal.

Název výstavy – častý výrok, jímž si lidé oddechli po šesti letech ponižení – je i jakýmsi předělem, který v expozici odděluje protektorátní dobu od osvobození americkou armádou. Toto druhé téma pak tvoří ve velkém výstavním sále klatovského muzea její závěr.

Spolupráce s kluby vojenské historie umožnila bohatou prezentaci vojenské výzbroje a výstroje. První v pořadí, náležející klatovské posádce Československé armády a četnictva z března roku 1939, si mohli návštěvníci prohlédnout hned ve vitrině vstupní chodby muzejní budovy. Ve výstavním sále pak navazovaly další exponáty – výzbroj a výstroj Vládního vojska, protektorátního četnictva, klatovských posádek Wehrmachtu a Schutzpolizei, příslušníků klatovských služeben gestapa a Sicherheitsdienstu, výzbroj protiletadlové služby Luftwaffe, příslušníků Volkssturmu, jednotek Waffen SS, spojeneckých jednotek Německa a dobrovolnických oddílů SS z Maďarska, Indie a Velké Británie.

Úvodní text na vstupních panelech upozornil na ideová podhoubí, z nichž se živila nacistická ideologie – z pangermanizmu, křesťanských odnoží národního socializmu. Mapuje ale také jeho vztah k protestantizmu a zmiňuje stále diskutabilní otázku jeho levicového zrodu. Panel s textem *Není Germán jako Germán* upozornil na specifické postavení obyvatel odlehklých šumavských samot a z hlediska nacistů na jejich malou politickou angažovanost. Druhým problémem byla i jejich nedostatečná rasová působnost.

Další informace přinesl panel s tematikou sociální a rasové eugeniky, který souvisel s úbory vězňů z pochodu smrti a koncentračního tábora v Terezíně.

V tomto oddíle umístěném v sálové nise se autoři věnovali jednak postavení Židů za protektorátu, jednak pochodům smrti, procházejícím severní částí Šumavy.

Pozornost byla v doprovodných textech dále věnována místní správě, Standesamtu, registrujícímu obyvatelstvo, dále pak složkám nacistického policejního aparátu (Schupo, gestapo, Kripo, Sicherheitsdienst), a to s udáním konkrétních jmen jejich zástupců. Ve zvláštní vitrině byla zveřejněna poválečná fotografie příslušníků nechvalně proslulé úřadovny klatovského gestapa, jež se – soudě podle výpovědí pamětníků – vyznačovala pod svým velitelem Winkelhoferem neobyčejně brutálními metodami. Stojí zmínit, že v současné době se v jejím sídle, někdejší Singerově vile, nachází mateřská škola.

V další části expozice se autoři snažili současnému návštěvníku přiblížit protektorátní každodennost, jejíž podmínky byly diktovány represivními nařízeními a válečnou ekonomikou.

Neopomněli připomenout náhražkové potraviny, přidělový systém, nepovolený poslech rozhlasu a jeho tragické důsledky, totální nasazení, nálety, odbojovou činnost, ale také zařízení německých lazaretů, umístěných v klatovských školách. Připomněli působení místního Kuratoria pro výchovu mládeže a organizace Vlajka, jejíž příslušníci v roce 1941 zničili klatovskou synagogu. Zajímavé byly informace o přítomnosti spojeneckých oddílů, sloužících nacistickému režimu při osvobozování této části západních Čech.

Závěrečná část byla věnována osvození americkou armádou. Opět nebyla nouze o ukázky vojenské výzbroje a výstroje, konkrétně příslušníků 2. a 90. pěší divize, 4., 5. a 8. obrněné, 2. jízdní průzkumné skupiny, ale i Československé samostatné obrněné brigády a motorizovaného praporu Rudé armády. Text na panelech opět podrobně informoval o postupu amerických jednotek, který byl ve směru na Klatovy zahájen 29. dubna

Z výstavy *Hitler is kaputt!* Foto Marta Ulrychová 2025

bojem o obec Svatou Kateřinu (dnes tvoří přechod do Bavorska), jakož i o posledních bojích svedených v oblasti vrcholové Šumavy u obce Zhůří.

Podobně koncipované výstavy jsou vždy jednou z možností se názorně seznámit s lokální historií a jejím prostřednictvím pak lépe pochopit historii celonárodní. Návštěvníkům z jiných koutů republiky tak nabízí zajímavá a užitečná srovnání.

Marta Ulrychová
(Plzeň)

MIROSLAV VÁLKA: KAMENINA NA MORAVĚ. K PROCESU INDUSTRIALIZACE KERAMICKÉ VÝROBY V 19. STOLETÍ. (Etnologické studie 28). Brno: Masarykova univerzita, 2024, 279 s.

Zatím poslední publikace Miroslava Války se zabývá výrobou tzv. měkké kameniny (nazývané někdy také bělnina), která se na Moravě rozšířila od konce 18. století. Jako u všech prací tohoto etnologa spjatého s Ústavem evropské etnologie FF MU v Brně jde o knihu precizně připravenou a přinášející množství zásadních informací. Z nich pro tuto recenzi vybírám některé z mého pohledu důležité pro čtenáře *Národopisné revue*.

V českých zemích nebyla zastoupena produkce tzv. tvrdých či pravých kamenin (něm. *Steingut*), typická pro některé německé země. Měkké kameniny nahradily v průběhu 19. století produkci moravských a západoslovenských dílen, které vyráběly lidovou fajáns, určenou do maloměstských a venkovských vrstev. Manufakturní výroba kameniny pokračovala paralelně s rozvíjející se produkcí porcelánu. Pro inspiraci moravské výroby měkkých kamenin byla důležitá manufaktura v Holíči, vyrábějící fajánsové i kameninové zboží. Po jejím vzoru byly pak na Motavě založeny manufaktury v Hranicích a Bystřici pod Hostýnem.

Od začátku 19. století nastává rozvoj moravské kameninové produkce, objevují se nová výrobní střediska. Mezi nejstarší patří rajnochovický výrobní okruh s dílnami v Rajnochovicích, Mikulůvce, Loukově a Lázech. Dílny vyráběly klasické zboží z bělavé hlíny, od roku 1842 dochází k velkému rozvoji produkce v souvislosti se zavedením nové keramické hmoty, tzv. majolinu, která byla komponována s příměsí lokální železitě hlíny. Na začátku 19. století byla založena také manufaktura na kameninu v Kopřivnici (Nesselsdorf), která produkovala klasické výrobky pro městské i venkovské prostředí. Od 80. let 19. století přešla na výrobu exkluzivní kameniny v historizujícím vyhotovení, zdobené plastickým dekorem a zlacením, určené do vyššího sociálních kruhů a na vývoz do zahraničí. Tato nákladná produkce se však neudržela dlouho a v závěru ji nahradila výroba prostých šamotových kamen.

Další oblast výroby kamenin představuje znojemský výrobní okruh se středisky ve Vranově nad Dyjí, Kravsku a v samotném Znojmě, kde výroba dospěla na začátku 20. století až k tovární velkovýrobě. Výrobní ve Vranově nad Dyjí patřila na Moravě k nejstarším, byla založena v roce 1799, rozsahem a kvalitou produkce byla nejvýznamnější. Ve 20. a 30. letech 19. století představoval Vranov největším výrobním střediskem kamenin na Moravě. Jeho konkurentem se od roku 1824 stala dílna v Kravsku, která vyráběla běžný soudobý sortiment zboží, ale jeho kvalita se zasloužila o vývoz do celé monarchie, ale i do Ruska a na Balkán. Na druhé straně část tamní produkce našla značný ohlas také v domácím prostředí, u lidových vrstev, jak dosvědčuje třeba masová produkce reprezentativních koutních hrnců pro venkov. Zdejší továrna pracovala až do roku 1948, kdy byla začleněna pod Keramické závody Znojmo.

Samotné Znojmo bylo střediskem hrnčířské výroby už od středověku, v severní části oblasti vynikaly později Rouchovany a Dalešice. Výroba znojemské

kameniny se datuje od začátku 19. století, zboží dodávala továrna i několik menších dílen. Mezi nimi vynikaly dílny rozvětveného hrnčířského rodu Slowaků, z nichž později proslula majoliková továrna Franze Slowaka, která se inspirovala italskou, francouzskou a delftskou produkcí. Výroba zde trvala až do roku 1899. Hnědou znojemskou kameninu vyráběla i dílna Josefa Slowaka. Dalším podnikem, který zásoboval trhy kvalitním džbánkařským a kameninovým zbožím, byla firma Johanna Sitka. Od 80. let 19. století pracovala v Znojmě dílna Carla Moesta, která se specializovala na produkci hnědé kameniny s rytým a plastickým dekorem. Fungovala do roku 1907. Její kvalitní produkce je svědectvím estetického citění a technické zručnosti zaměstnaných keramiků. V mladší době byla založena také továrna Franze Seidla, po roce 1925 začleněná do velkoﬁrmy Ditmar-Urbach.

Továrna Rudolfa Ditmara, která patřila k největším keramickým podnikům v tehdejší rakousko-uherské monarchii, byla založena v roce 1878, stejný majitel měl provozovny ještě v Berlíně, Miláně

a Varšavě. Ve Znojmě se koncentrovala jeho umělecká produkce. Od roku 1924 se továrna sloučila s firmou bratří Urbachů a nadále produkovala pod značkou Ditmar-Urbach. Kameninové zboží vyráběly také menší podniky na znojemském venkově. Byla to provozovna Richarda Schillera v Hostěrádkách a manželů Wranitzkých ve Vranovské Vsi, která pracovala až do roku 1933.

Intenzivní a různorodá keramická výroba ve Znojmě a na Znojemsku přispěla v roce 1877 ke vzniku Odborné keramické školy pro výchovu dorostu. Vrcholem její činnosti bylo období před první světovou válkou, kdy tvůrčím způsobem rozvíjela secesní dekorativismus. Po roce 1922 byla přeložena do Karlových Varů, kde se výuka zaměřila na produkci porcelánu.

V druhé polovině 19. století se vedle Znojma stal hlavním reprezentantem moravské tovární výroby kameniny podnik v Olomoučanech. Z nevelké hrnčířské dílny byla po roce 1852 vybudována továrna rodiny Schützovy. Šedesátá léta 19. století představovala největší rozkvět podniku, tehdy byla přičleněna také výroba šamotového zboží. Podstatnou součástí výrobního programu představovala tzv. selská kamenina, zdobená pestrým květinovým dekorem a určená pro venkovské vrstvy. Kromě ní se produkovala také moderní secesní keramika nebo zboží s historizujícím plastickým dekorem. Na základě konkurence levného porcelánu a kovového smaltovaného nádobí byla zde výroba zastavena v roce 1909.

Intenzivní hrnčířská výroba provozovaná od středověku v Kunštátě a blízkém i vzdálenějším okolí se zasloužila o zavedení výroby užitkového kameninového nádobí. Došlo k tomu před rokem 1870 pod vlivem obdobné české výroby (Štěchovice). Praktické a odolné zboží z Kunštátu, které se vyznačovalo kvalitním výrobním materiálem a celoplošnou hnědou glazurou, postupně vytlačilo tradiční rukodělné výrobky domácích hrnčířů.

V závěru publikace autor shrnuje poznatky o výrobě kameniny na Moravě ve sledovaném období od konce 18. století až do počátku 20. století. Kameninová produkce zaujímala významné postavení na industrializované Moravě, a to jak z kulturněhistorického hlediska, tak z hlediska hospodářského. Zakladatelé prvních manufaktur a továren se od počátku průmyslové revoluce podíleli na industrializaci země. Modernizace společnosti byla provázena také sociálními proměnami a novým životním stylem. V dalším vývoji však tradiční kamenina pozbývala schopnost konkurovat levnějšímu porcelánu a novodobému smaltovanému nádobí. Tyto okolnosti vedly k zániku moravské kameninové produkce.

Nová publikace je přehledně členěna a přináší značné množství dokladových artefaktů příslušných k jednotlivým výrobním. Je vyvrcholením autorova intenzivního badatelského zájmu o moravskou keramiku. Kniha představuje příkladně zpracovanou monografii moravské kameniny a neměla by chybět v knihovně žádné instituce ani jednotlivců zabývajících se tradiční materiální kulturou na Moravě.

Jiří Pajer
(Strážnice)

IVANA ŠAFRÁNKOVÁ: OZVĚNY VZPOMÍNEK ZE STARÉ ŠUMAVY. Vimperk: Víkend, 2024, 340 s.

Po trojici memoárových próz s názvem *Šumavští rodáci vzpomínají* vydaných v letech 2016, 2017, 2018, jimiž vydavatelství Víkend rozmnožilo nabídku šumavských knihupectví, stánků a tamějších informačních center, se na jejich pultech objevila další kniha, tentokrát z pera autorky Ivany Šafránkové (o její knize *Pošumavští muzikanti ve vzpomínkách Karla Polaty* jsme informovali v NR 2013/2). Také tato próza se blíží autentickým memoárovým zápiskům, které

z vyprávění své matky Františky, rozené Voldřichové (1874–1964), pořídil ve druhé polovině minulého století kapelník Starošumavské dechové muziky, sušický rodák Karel Polata (1914–1974). Kniha tak tvoří rodinnou kroniku počínající Františčiným pradědem, pilařem Václavem Voldřichem, narozeným roku 1838 v pošumavském Zdíkově. Díky vazbám na nedalekou ves Žár, odkud Voldřich pojal za manželku nejprve Magdalenu Římanovou (nar. 1841), po jejím brzkém skonu pak její sestru Rozálii (nar. 1847), tento úzký rodinný rámec přesahuje a stává se autentickým svědectvím života v jednom z koutů šumavského podhůří.

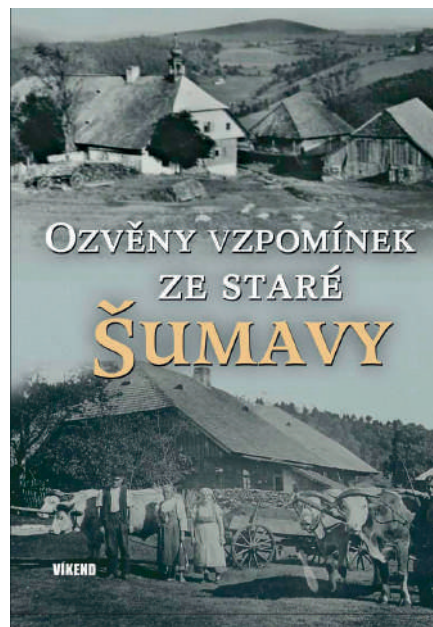
V předmluvě autorka uvádí: „Po otcově smrti jsem rukopis kroniky našla založený mezi deskami s jeho partiturami. Byla to překvapivě objemná složka, protože otec s důkladností sobě vlastní přidal ke kronice také sbírku šumavských přísloví, rčení a pranostik a slovníček místních výrazů a frází [...]. Otcova zdíkovská kronika, to bylo nasyrovo, protože z pochopitelných důvodů i více méně nakvap zapsané babiččino vyprávování

s četnými vložkami, vsuvkami a odkazy tak, jak je otec tenkrát před lety, několik let před babiččíným odchodem na věčnost, prozíravě pořídil. Právě díky těmto záznamům jsem mohla sepsat následující kroniku složenou z více než stoletých dávno zapomenutých příběhů a vzpomínek. Vystupují v ní moji předci: Praprapraděd Krýcha, sedlák z vesničky Javornice pod Helfenburkem, prapraděd Říman, sedlák ze Žáru a laický člen řádu františkánů, praděd Voldřich, vrchní pilař zdíkovského panství a další příbuzní, kteří se svými činy nebo chováním zapisali do babiččiny paměti a tím pádem i do rodinné historie.“

Kronika podrobně sleduje život dvou generací – praděda Voldřicha a jeho jedenácti dětí, což představuje poměrně dlouhý časový úsek od poloviny 19. století do 20.–30. let století následujícího. Při reflexi života starší generace se nedovíme nic o rodinných obřadech – o podobě svatby, křtu nebo pohřbu. Pamětnice Františka se zřejmě ve svém vyprávění o nich nezmiňovala. Z výročních obyčejů zde najdeme pouze průběh vánoční školní nadílky (s. 153–154) a řehořské obchůzky (s. 154–156) tak, jak si je pamatovala ze svého dětství. Z podrobnějších pasáží zaujme detailní popis kroje ze vsi Javornice ležící mezi Volyní a Netolicemi (s. 55–59), příprava sýra zvaného *heřmelich* (s. 51–52) a způsob nakládání zelí.

V textu zachycujícím život v polovině 19. století jednoznačně dominuje důraz na popis každodenních činností – na vedení domácnosti, práce na pile, v povoznictví či v pohostinství. Takto nám do popředí vystupuje množství obyvatel Zdíkovy a jeho okolí s jejich dobrými i špatnými vlastnostmi. Velká pozornost je věnována dětskému světu, z něhož se důrazem na samostatnost, poslušnost a pracovitost vytrácí jakýkoliv idealizovaný aspekt. Realitu okolního světa tedy čtenář poznává vždy v souvislosti s prací.

Velký prostor je naopak vyhrazen „hrátkám“ (sousedským besedám), při nichž si místní vyprávěli historky,

nejednou hraničící s fantazijskými představami. Ve folkloristice bychom je zařadili mezi pověrečné povídky. Mnohé z nich známe ze šumavských pověstí zpracovaných zejména německy píšícími autory – nýrským badatelem Josefem Blauem, spisovatelem Hansem Watzlikem či profesorem kašperskohorské reálky Hansem Kolibabou. Patří sem vyprávění o čarodějnicích, světlíčcích, ohnivém muži, o zmijí svatbě, nedobrovolném nošení břemene, o hořících pokladech, bludném kořenu aj. Ivana Šafránková píše: *„O jejich reálné existenci se sice některý z mladších posluchačů dovolil občas zapochybovat, ale jen málokdy se svými pochybnostmi uspěl. Zpravidla byl hned vzápětí rázně umlčen, protože zkušení pamětníci dobře věděli, o čem je řeč, a nikdo jim nevymluvil, že „strašidla isto istě jsou, jenomže se každému neobjevují.“* K velkým zážitkům malé Františky patřily poutě a procesí na Svatou horu a do Mariazellu.

Pověrečné povídky byly na sousedských besedách probíhajících střídavě po jednotlivých chalupách často okořeny humorkami, např. vyprávěním o tom, kterak kostelník musel o procesí zastupovat sochu svatého Jakuba (s. 167–169) anebo všeobecně rozšířenými historkami o císaři Josefovi. Ve stejném duchu pokračují později na konci 19. století i historky vyprávěné v hostinci „U Karličků“ ve Čkyni tak, jak je Františka Voldřichová zažila, když se zde učila krejčovskému řemeslu. Přetřásaly se manželské potyčky, hospodské rvačky, komické situace z tancovaček, vyprávělo se i o nečekaných setkáních s medvědy.

Hlavním motivem memoárů líčících život druhé generace jsou Františčina výuční léta ve Vídni a osudy jejích sourozenců. Také zde figurují obyvatelé Zdíkova – příslušníci různých profesí, ale i zlodějčci

a žebráci, také zde se vypravují „neuvěřitelné“ příhody o oživenutí domnělých nebožtíků, o přeletu balónu, nechybí však ani zmínky o pravidelných „slezinách“ služebnictva zdíkovského zámku. Na rozdíl od předcházejícího textu se zde více dozvíme o rodinných a výročních obřadech. Kromě svatby Františky s nezдықým křídlovákem Karlem Polatou, jež vyprávění coby happyend uzavírá, zde najdeme zmínku o křtu a pohřbu. V této souvislosti Františka vzpomíná na zvyk tří denního předřikávání litaní, který zde podle ní zanikl ve 20.–30. letech (s. 289–290). Popis masopustu souvisí s jejím seznámením s Karlem Polatou, s nímž vstoupila do manželství netradičně v listopadu 1899, tedy v době, která předcházela jeho odjezdu „do světa“ za cirkusovou slávou.

Pro etnology není bez zajímavosti Františčino podrobné líčení lucijských obchůzek (s. 271–273). Při srovnání se současným stavem se v této oblasti mnoho nezměnilo – mezi bílé oděnými luckami dominuje černá, provádí se „razírka“ mužů, navštívení sousedé platí za „domácí úklid“. (Výsledky výzkumu jsme se Šárkou Ladýřovou publikovaly v NR 2011/2.) Zajímavá je zmínka, kterak ženy s vydělanými penězi naložily. Ze dvou variant – dát buď „na kostel“, nebo „na Sokola“ – se rozhodly pro tělovýchovný spolek. Jeho činovníkem, učitelem Čejkou, však byly odmítnuty, neboť přijmout peníze takto *„zpátečnický a ještě po katolicku vydělané“* se neslučovalo *„s budováním vlasteneckého a pokrokového Sokola“*. Uspořádáním večírku nakonec s penězi naložily tak, jak to dělají tamní ženy v současnosti.

Stran zpěvu a hudby se Františka zmiňuje o svých v dětství oblíbených písničkách o Rinaldinovi a Fridolínovi,

z hudebních nástrojů uvádí harmoniku. Více informací o fungování vesnických muzik nám zanechala při líčení masopustu a průběhu jejích schůzek s Karlem Polatou, otcem známého kapelníka.

Zápisky Karla Polaty ml. si od Ivany Šafránkové vyžádaly nezbytné jazykové úpravy. Na několika místech pisatelka naopak nechává babičku Františku mluvit „pošumavsku“. Stejnou mluvou je pak vedena i většina dialogů. Najdeme v nich zajímavé výrazy: *vopovaha* (opovážlivost), *kajst* (duch), *filec* (ranec), *klús* (úzký průchod mezi chalupami), *oučidlivost* (přehnaná snaha), *přepuřňovaný* rukáv (bohatě nabíraný), *vorotok* (příkop) aj. Obzvláště vynalézaví byli obyvatelé okolí Zdíkova v tvorbě přezdívek, např. obchodnice se zeleninou v záplatovaných šatech byla pro ně *bába vošitá*, bujný soused Kohout *kokrda*. Další místní výrazy jsou autorkou vysvětleny na konci publikace.

Kniha je vybavena jednak aktuálními snímky Zdíkova, jednak starými fotografiemi Bohumíra Šebesty. Původně čalouník vyučený ve Vídni prošel jedním z mnoha tamních ateliérů. Po svém návratu si ve Zdíkové zřídil vlastní živnost. Do krejčovské dílny Františky Polatové přinášel jako pozornost méně povedené fotografie, které obdarovaná používala jako dopisnice. Bohužel osoby na fotografiích podle autorky Šafránkové již nelze identifikovat.

Zejména etnologům kniha přináší spoustu srovnávacího materiálu, zájemcům o lidovou kulturu českého Pošumaví a české strany Šumavy pak nejedny zajímavé informace o způsobu života v místech, která se v současnosti těší velké přízni turistů.

Marta Ulrychová
(Pízeň)

Articles on the Subject of “Social, Cultural, and Geographical Borders”

Information Panels, Politics of Memory, and Representations of the Contemporary Slovak-Ukrainian Border (<i>Katarína Popelková – Jana Nosková</i>)	75
The Fluid Borders of Europe: A Contribution to the Shift in Timekeeping in Ukraine and Its Impact on the Perception of the Borders between Eastern and Western Europe (<i>Martina Bocánová – Tetiana Kucher</i>)	93
The New Place of Collective Memory in Brittany: La Vallée des Saints (<i>Eszter Anna Nyúl</i>)	106
Defining the Boundaries of the Dialects Known as Hanakian: A Historical and Contemporary Perspective (<i>Marta Šimečková</i>)	119

Interview

On Songs, Their Bearers, and the Importance of Field Research... Interview with jubilarian Marta Toncrová (<i>Lucie Uhlíková</i>)	136
---	-----

Jubilees and Obituaries

Vilmos Voigt Did Not Truly Leave Us (1940–2025) (<i>József Liszka</i>)	141
--	-----

Conferences

Unwriting – 17th International SIEF Congress in Aberdeen (<i>Barbora Navrátilová</i>)	143
Transformations of Customary Tradition and Its Contemporary Perception (<i>Ilona Vojancová</i>)	145

Exhibitions

From “Partyzánky” to “Sparty”: Smoking in Socialist Czechoslovakia (<i>Marta Ulrychová</i>)	146
Exhibition “Hitler ist kaputt!” (<i>Marta Ulrychová</i>)	147

Reviews

M. Válka: Kamenina na Moravě. K procesu industrializace keramické výroby v 19. století [Earthenware in Moravia: About the Process of Industrialisation of Ceramic Production in the Nineteenth Century] (<i>Jiří Pajer</i>)	148
I. Šafránková: Ozvěny vzpomínek ze staré Šumavy [Echoes of Memories from the Old Šumava] (<i>Marta Ulrychová</i>)	150

NÁRODOPISNÁ REVUE 2/2025, ročník / Volume XXXV

Vydává / Edited by: Národní ústav lidové kultury, 696 62 Strážnice, ČR / Czech Republic (IČ 094927)

Národopisná revue je odborný etnologický recenzovaný časopis, vychází čtyřikrát ročně, vždy na konci příslušného čtvrtletí. Pravidla recenzního řízení i veškeré další informace pro autory příspěvků i pdf verze jednotlivých čísel jsou zveřejněny na internetových stránkách časopisu <<http://revue.nulk.cz>>. / The **Journal of Ethnology** is a peer-reviewed ethnological journal, published four times a year, always at the end of the respective quarter. The rules of the peer review process and all other information for authors of papers and pdf versions of individual issues are published on the journal's website <<https://revue.nulk.cz/en/o-casopisu/>>

Periodikum je evidováno v mezinárodních bibliografických databázích / The Journal is registered in international bibliographic databases: Scopus, ERIH (European Reference Index for the Humanities), AIO (The Anthropological Index Online of the Royal Anthropological Institute), CEJSH (Central European Journal of Social Sciences and Humanities), GVK (Gemeinsamer Verbund-katalog), IBR (Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur) + IBZ (Internationale Bibliographie geistes- und sozialwissenschaftlicher Zeitschriftenliteratur), RILM (Répertoire International de Littérature Musicale), Ulrich's Periodicals Directory.

REDAKČNÍ RADA / EDITORIAL BOARD:

PhDr. Jan Blahůšek, Ph.D., prof. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., PhDr. Hana Dvořáková,
prof. Mgr. Juraj Hamar, CSc., doc. PhDr. Petr Janeček, Ph.D., doc. PhDr. Eva Krekovičová, DrSc.,
PhDr. Jan Krist, PhDr. Petra Mertová, Ph.D., PhDr. Martin Novotný, Ph.D., Mgr. Zuzana Panczová, Ph.D.,
prof. PhDr. Martina Pavlicová, CSc., PhDr. Jana Pospíšilová, Ph.D., doc. Mgr. Daniela Stavělová, CSc.,
Mgr. Libor Svoboda, Ph.D., PhDr. Martin Šimša, Ph.D., doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc.,
PhDr. Lucie Uhlíková, Ph.D., doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

MEZINÁRODNÍ REDAKČNÍ RADA / INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD:

prof. PhDr. Anna Divičan, CSc. hab. (Maďarsko/Hungary), Dr. László Felföldi (Maďarsko/Hungary),
Mag. Dr. Vera Kapeller (Rakousko/Austria), prof. Dragana Radojičić (Srbsko/Serbia),
prof. Mila Santova (Bulharsko/Bulgaria), prof. Dr. habil. Dorota Simonides, Dr.h.c. (Polsko/Poland),
Dr. Tobias Weger (Německo/Germany)

Šéfredaktorka / Editor-in-chief: Lucie Uhlíková

Redaktorka / Editor: Martina Pavlicová

Tajemník redakce / Secretary: Petr Horehled

Překlady / Translations: Zdeňka Šafaříková

Tisk / Print: LELKA, Dolní Bojanovice

Datum vydání / Publication day: 30. 6. 2025

ISSN 0862-8351 (Print)

ISSN 2570-9437 (Online)

MK ČR E 18807

